

ПОЛАЦКІ МУЗЕЙНЫ ШТОЎОФНІК

2013

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ПОЛАЦКІ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНЫ
МУЗЕЙ-ЗАПАВЕДНІК

ПОЛАЦКІ МУЗЕЙНЫ ШТОЎОФНІК

2013

УДК 069(476.5)+97(476.5)(082)

ББК 79.1(4Bei)

П49

Друкуецца па рашэнні
навукова-метадычнай рады НППКМЗ

Укладальнік:

Т.У. Явіч,

намеснік дырэктара па навуковай рабоце

П35 Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў
за 2013 г.) / уклад. Т.У. Явіч. — Полацк: [НППКМЗ], 2014. — 288 с.: іл.

Асаблівасці мовы аўтараў захаваны.

ББК 79.1(4Bei)+63.3(4Bei)

Змест

НАЦЫЯНАЛЬНЫ ПОЛАЦКІ ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНЫ МУЗЕЙ-ЗАПАВЕДНІК у 2012 г.

Узнагароды Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.....	11
Навуковыя канферэнцыі.....	14
Выданні Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.....	16
Выставачная дзейнасць.....	17
Музейныя святы.....	41
Канцэрты і фестывалі.....	47

МАТЭРЫЯЛЫ НАВУКОВА-ПРАКТЫЧНАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ па выніках навукова-даследчай работы супрацоўнікаў НПГКМЗ у 2012 г.

Ашуева В.Я.

Беларускія выданні 1945–1950 гг. у фондах НПГКМЗ.....	53
---	----

Воднева І.П.

Да пытання аб яўрэйскіх пачатковых навучальных установах Полацка сярэдзіны XIX — пачатку XX стст.....	61
--	----

Гаўрылава С.В.

Асноўныя кірункі аднаўлення і развіцця г. Полацка ў 1944–1954 гг. Частка 2. Гандаль і грамадскае харчаванне, камунальная гаспадарка, транспарт.....	84
---	----

Дамаскіна В.Ф.

Вобраз лёну ў міфапаэтычных уяўленнях беларусаў.....	100
--	-----

Зуева Г.П.

Расійскія дзіцячыя часопісы XIX — пач. XX стст. у фондах НПГКМЗ.....	115
---	-----

Копыл С.П.	
Артиллерия в боях за г. Полоцк летом 1941 г.....	124
Магалінскі І.У.	
Металічная матрыца з Полацка.....	142
Нямчынская Н.І.	
Яўрэйская адукацыя ў Полацку ў 1919–1926 гг.....	147
Орлова Т.А.	
Историческая застройка территории, ограниченной с юга — ул. Нижне-Покровской, с севера — проспектом Ф. Скорины, с запада — проездом между домами № 8а и № 8 по проспекту Ф. Скорины, с востока — ул. Энгельса (по картографическому материалу середины XVIII в.).....	155
Рудаков П.С.	
Использование немецких строительных материалов в ДОТах Гомельского узла обороны.....	177
Смирнова Т.Р.	
Совместная работа музейного педагога и учителя-дефектолога по развитию речи детей дошкольного возраста (на примере музейно-педагогической программы «История привычных вещей»).....	181
Соловьёв А.А.	
Реконструкция печи конца XIX — начала XX вв. (по материалам исследования дома № 15 по ул. Толстого).....	194
Сыревич И.В.	
Войсковая часть 9903. Диверсионная группа Герчика на полоцкой земле.....	202
Філатава Н.В.	
Мастацка-тэхналагічныя асаблівасці ўзорнага ткацтва ручнікоў з музейнага збору НППГКМЗ.....	213
Філімонава В.А.	
Выданні Люблінскай езуіцкай друкарні ў фондах НППГКМЗ.....	223
Шарох Г.А.	
Элементы традыцыйнага вяселля на Падзвінні ў вясельным абрадзе Музея ткацтва «Як зліліся дзве рэчанькі...».....	231

Шульчанка В.А.

Грамадска-палітычныя і літаратурныя часопісы 1998–2000 гг. у фондах НППКМЗ	240
---	-----

АРТЫКУЛЫ

Иоаннисян О.М.

Памятники средневековой архитектуры на пути «из варяг в греки» (О возможном месте Полоцка в развитии международного культурного туризма)	247
--	-----

Сарабьянов В.Д.

Алтарная преграда Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря: конструкция, типология и иконография	260
---	-----

ЗВЕСТКІ АБ АЎТАРАХ	283
--------------------------	-----

**НАЦЫЯНАЛЬНЫ ПОЛАЦКІ
ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНЫ МУЗЕЙ-ЗАПАВЕДНІК
у 2012 г.**

Навукова-даследчая і асветная ўстанова культуры **«Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік»** (НПГКМЗ).

211400, Віцебская вобл., г. Полацк,
вул. Ніжне-Пакроўская, д. 22.

Тэлефон, факс 8 0214 422201.

E-mail: muzey@vitebsk.by

Сайт: polotsk.museum.by

Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік уяўляе сабой унікальную гістарычную тэрыторыю, помнікі якой ахоўваюцца, вывучаюцца, рэстаўруюцца і прыстасоўваюцца пад музейныя экспазіцыі. Экспазіцыі музеяў размешчаны ў помніках архітэктуры: Сафійскім саборы (XI–XVIII стст.), корпусе былога езуіцкага калегіума (XVIII ст.), Лютэранскай кірсе (1888 г.), былым жылым корпусе Богаяўленскага манастыра (к. XVIII ст.), жылых дамах па вуліцы Войкава, 1 і вуліцы Ніжне-Пакроўскай, 46 (XIX – пач. XX стст.), доміку Пятра I (1692 г.), воданпорнай вежы (1956 г.).

Заснаваны пастановай Урада БССР у верасні 1967 г. Асновай запаведніка стаў Сафійскі сабор з тэрыторыяй Верхняга замка. З 1985 г. да запаведніка далучаны помнікі археалогіі, гісторыі і культуры Полацка. Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 26 ліпеня 2000 г. № 1128 Музею-запаведніку нададзены статус Нацыянальнага.

У складзе запаведніка працуюць адзінаццаць музеяў:

- *Музей гісторыі архітэктуры Сафійскага сабора з канцэртнай залай;*
- *Музей беларускага кнігадрукавання;*
- *Музей-бібліятэка Сімяона Полацкага;*
- *Краязнаўчы музей;*
- *Стацыянарная выстаўка «Прагулка па Ніжне-Пакроўскай»;*
- *Мастацкая галерэя;*

- *Дзіцячы музей;*
- *Музей традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я;*
- *Прыродна-экалагічны музей;*
- *Музей баявой славы з філіялам Гісторыка-культурны комплекс «Поле ратнай славы»;*
- *Музей-кватэра Героя Савецкага Саюза З.М. Тусналобавай-Марчанка.*

Усе нерухомыя помнікі (архітэктурныя і археалагічныя) побач з рухомымі (музейны фонд на 01.01.2013 г. складае **92855** адзінак захоўвання) уключаны ў музейны збор музея-запаведніка. Кожны год музейны фонд павялічваецца амаль на 2000 адзінак. Штогод экспануецца каля 20 % музейных прадметаў асноўнага фонду. Музейны фонд запаведніка налічвае больш за 35 асноўных калекцый, самымі вялікімі з якіх з'яўляюцца калекцыі нумізматыкі, археалогіі, фотаматэрыялаў і друкаваных выданняў. Сярод музейных прадметаў, што захоўваюцца ў фондах запаведніка, ёсць рарытэты: абразок «Канстанцін і Алена» (XI ст.), скарб залатых ювелірных вырабаў (XI ст.), Казьянкаўскі манетны скарб (IX–X стст.), старадрукаваныя і рукапісныя кнігі (XVI–XVIII стст.), фрагменты будаўнічых матэрыялаў з надпісамі і фрэскамі (XI–XII стст.), абразы з Сафійскага сабора (XVIII ст.), свецкія партрэты часоў Рэчы Паспалітай (XVIII ст.), асабістыя рэчы знакамітых палачан і г.д.

Сам запаведнік з яго ахоўнай зонай, зонай рэгулявання забудовы, існуючымі і будучымі музеямі з'яўляецца ядром, вакол якога ствараюцца ўмовы для ператварэння гістарычнага Полацка ў горад-музей.

Узнагароды Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Дыплом лаўрэата спецыяльнай прэміі «Лепшы рэгіянальны музей» першага Нацыянальнага форума «Музеі Беларусі».

Дыплом пераможцы конкурсу «Пространство культуры – пространство доверия» ў рамках Міжнароднага фестывалю музеяў «Інтермузей 2012» (г. Масква, Расія) за праект НПКМЗ «Музеефікацыя комплексу насценнага жывапісу XII–XIX стст. Спаса-Праабражэнскага храма Еўфрасіннеўскага манастыра ў Полацку».

Ганаровая грамата Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь за перамогу ў конкурсе краін СНД «Пространство культуры – пространство доверия» ў рамках Міжнароднага фестывалю музеяў «Інтермузей 2012» (г. Масква, Расія).

Дыплом лаўрэата спецыяльнай прэміі «Соотечественники» Усерасійскай гісторыка-літаратурнай Прэміі «Александр Невский» 2012 г.: за праект навуковых супрацоўнікаў НППКМЗ Шумовіч А.У. і Шульчанка В.А. «Муж благоверный, церкви и царству потребный» (Роль Симеона Полоцкого в формировании и развитии восточнославянской культуры).

Дыплом пераможцы конкурсу Віцебскага абласнога выканаўчага камітэта «За высокія творчыя дасягненні ў галіне культуры і мастацтва 2012 года» ў намінацыі «Лепшы музей».

Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік занесены на **Дошку гонару** Віцебскай вобласці за перамогу ў спаборніцтве паміж установамі культуры, фізічнай культуры і спорту, медыцыны.

Салістка канцэртнай залы Сафійскага сабора арганістка ***Ксенія Пагарэлая*** за выдатныя дасягненні ў прафесійнай дзейнасці, значны асабісты ўклад у развіццё і прымнажэнне духоўнага і інтэлектуальнага патэнцыялу культурнай спадчыны беларускага народа ўдастоена дзяржаўнай узнагароды — ***медаля Францыска Скарыны***.

Навуковыя канферэнцыі

- *Навукова-практычная канферэнцыя па выніках навукова-даследчай работы супрацоўнікаў запаведніка ў 2011 г. (27–28 лютага 2012 г.).*

- VI Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя *«Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі»*, прысвечаная 1150-годдзю першага ўзгадвання Полацка ў летапісах (1–3 лістапада 2012 г.).

Удзел навуковых супрацоўнікаў запаведніка ў рабоце навуковых канферэнцый і семінараў з дакладамі

- Міжрэгіянальная навукова-практычная канферэнцыя *«Ярослав Мудрый. Проблемы изучения, сохранения и интерпретации историко-культурного наследия»* (г. Яраслаўль, Расія, люты – сакавік).

І.П. Воднева «Полоцкий Софийский собор как материальное воплощение времени правления Всеслава Брячиславича».

- *Семінар «Праблемы выхавання дзяцей у літаратуры: гісторыя і сучаснасць»* (г. Полацк, красавік).

Г.П. Зуева «Дзіцячыя і выхаваўча-метадычныя часопісы XIX – пачатку XX стст. у фондах НПКМЗ».

- *Канферэнцыя «Сучасны стан беларускага краязнаўства і валанцёрскі рух»* (г. Мінск, красавік).

С.В. Гаўрылава «Гаданімія г. Полацка ў рэтраспектыве часу (XIV–XXI стст.)».

- *Міжнародная навуковая канферэнцыя «Полацк у гісторыі і культуры Еўропы» да 1150-годдзя Полацка, ПДУ* (г. Полацк, май).

Т.А. Джумантаева (сумесна з н/с Інстытута фізікі НАН Беларусі) «Тэхналагічная экспертыза фрэскавага жывапісу Сафійскага сабора XI ст.».

І.У. Магалінскі «Предварительные результаты исследования химического состава изделий из цветных металлов».

А.А. Салаўёў «Археологические исследования территории Домика Петра I по ул. Нижне-Покровской, 33.

- *Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Война 1812 года: события, судьбы, память», Дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава (г. Віцебск, май).*

С.І. Палякоў «Айчынная вайна 1812 г. у гісторыі Полацкай зямлі».

- *Міжнародная канферэнцыя «Итоги археологических исследований на территории Беларуси в 2011 г.» (г. Мінск, май).*

І.У. Магалінскі «Вынікі археалагічных даследаванняў у 2011 г. на вул. Ф. Міронавай у г. Полацку».

- *Рэспубліканская навукова-даследчая канферэнцыя «Партизанская і падпольная дзейнасць на Віцебшчыне ў 1941–1944 гг.» у рамках праекта «Павышэнне статусу ацалелых жыхароў спаленых беларускіх вёсак», Дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава і Віцебскі абласны музей Героя Савецкага Саюза М.Ф. Шмырова (г. Віцебск, кастрычнік).*

І.В. Сырэвіч «Забытые имена: Яков Сташкевич — один из первых организаторов подпольного и партизанского движения на Полотчине».

- *Семінар «Сучасныя інфармацыйныя тэхналогіі ў музейнай дзейнасці: творчыя і тэхналагічныя навацыі» ў рамках Першага Нацыянальнага форуму «Музеі Беларусі» (г. Гродна, кастрычнік).*

Т.А. Джумантаева «Выкарыстанне музеямі інфармацыйных тэхналогій у прэзентацыі культурнай спадчыны».

І.У. Загрэкаў «Международные туристические проекты и музеи».

- *Навуковая канферэнцыя «Віцебскія старажытнасці» (г. Віцебск, лістапад).*

І.П. Воднева «Музейна-педагагічная дзейнасць Полацкага краязнаўчага музея (на прыкладзе тэмы «Полацк у Айчынай вайне 1812 года»).

- *Навукова-практычная канферэнцыя «Музей і патрыятычнае выхаванне», БДУКіМ (г. Мінск, лістапад).*

Н.А. Андрэева «Патрыятычнае выхаванне ў сістэме музейна-педагагічных заняткаў (з вопыту работы НППКМЗ)».

Выданні Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2011 г.) / уклад. Т.А. Джумантаева, І.П. Воднева, С.В. Нікалаева. — Полацк: НППКМЗ, 2012. — 468 с.: іл.

Публікуецца ўпершыню. Абразы XVII–XIX стст. Са збораў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь і Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка: каталог / склад. Л.М. Лысенка, Л.Л. Сысоева, А.А. Ярашэвіч. — Мінск: Рыфтур, 2012. — 48 с.: іл. (сумесна з НММ РБ).

Электронный каталог изображений Козьянковского клада арабских кувлических дирхамов IX–X вв. из музейного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника [Электронный ресурс]. — Электрон. дан. и прогр. (7,62 Гб). — Полоцк: НППКМЗ, 2011. — 1 электрон. опт. диск (DVD-ROM).

Выставачная дзейнасць

- *Стацыянарная выстаўка «Прагулка па Ніжне-Пакроўскай»*

20 лістапада 2012 г. пасля працяглай рэстаўрацыі будынка, у якім з 1998 г. быў размешчаны музей, адкрылася стацыянарная выстаўка «Прагулка па Ніжне-Пакроўскай». У помніку архітэктуры канца XVII ст. можна пазнаёміцца з гісторыяй адной з самых старажытных вуліц горада. Экспазіцыя распавядае пра жыццё палачан у канцы XIX — пачатку XX стст. Новая экспазіцыя дапоўнена цікавымі матэрыяламі і экспанатамі. У музеі выкарыстоўваюцца тэхналогіі QR-кодаў.

- *Фотавыстаўка «Полацк старажытны. Полацк сучасны» ў штаб-кватэры ЮНЕСКА (Парыж) у рамках святкавання 1150-годдзя першага ўзгадвання Полацка ў летапісах*

1–9 кастрычніка 2012 г.

Выстаўка была падрыхтавана Нацыянальным Полацкім гісторыка-культурным музеем-запаведнікам. Больш за тры тысячы наведвальнікаў выставачнай залы Міро паглядзелі 55 фотаработ рознага фармату фотажурналіста Ігара Супранёнка. Сярод наведвальнікаў былі і члены дэлегацыі амаль 200 дзяржаў-членаў ЮНЕСКА — якраз у гэты час праходзіла 190-я сесія Выканаўчага савета гэтай арганізацыі.

Адкрыццю полацкай выстаўкі ў Парыжы папярэднічала ўключэнне 1150-годдзя старажытнай беларускай сталіцы ў календар памятных дат ЮНЕСКА, што ўжо само па сабе стала дасягненнем. Далёка не ўсе прапановы дзяржаў аб міжнародным прызнанні іх нацыянальных падзей знаходзяць падтрымку ў ААН. Полацк гэты экзамен вытрымаў.

Вялікую ролю ў падрыхтоўцы і правядзенні выстаўкі ў Парыжы адыграла пасольства Беларусі ў Францыі на чале з Надзвычайным і Паўнамоцным Паслом Аляксандрам Паўлоўскім, Нацыянальная камісія Рэспублікі Беларусь па справах ЮНЕСКА на чале з яе старшынёй і Паслом па асобых даручэннях Міністэрства замежных спраў Беларусі Уладзімірам Шчасным, а таксама Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь на чале з міністрам Паўлам Латушкам.

Незабыўныя полацкія краявіды, архітэктурныя помнікі і твары палачан, якія трапілі ў аб'екты фотаапарата, сталі на кароткі час дыпламатамі, носьбітамі добрай волі і повяззю паміж Полацкам і адкрытым для новых знаёмстваў і ўражанняў далёкім Парыжам. Бо нездарма на гербах абодвух гарадоў, як заўважыў беларускі пасол, пагойдваецца на хвалях мірных гандлёвых карабелёў.

- *Выстаўка аднаго дня «Францыск Скарына «Кніга Іова». Прага, 1517» са збору Нацыянальнай бібліятэкі РБ*

25 мая падчас святкавання Дня горада ў Музеі беларускага кнігадрукавання дэманстравалася адно з арыгінальных выданняў Ф. Скарыны — «Кніга Іова» (Прага, 1517). Выданне выйшла ў свет 10 верасня 1517 г.,

адносіцца да раздзела «Пісанні» Старога Запавету і расказвае аб тым, як Іоў вытрымлівае ўсё — і беднасць, і хваробы, і смерць родных — і не зварочвае з абранага шляху, не змяняе перакананняў. Унікальны экспанат быў прывезены на адзін дзень з Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

Выстаўкі ў залах музеяў:

Мастацкая галерэя

Супрацоўніцтва з музеямі

• **«Сакральнае мастацтва Беларусі з фонду Музея старажытнабеларускай культуры»**

2 студзеня 2011 г. — 5 лютага 2012 г.

Музей старажытнабеларускай культуры Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ўпершыню на тэрыторыі Беларусі са сваіх фондаў праводзіў поўнамаштабную выстаўку сакральнага мастацтва Беларусі, на якой былі прадстаўлены абразы і скульптура XVII–XIX стст. беларускай школы. Гэтыя помнікі старажытнага мастацтва даследчыкі Акадэміі пачалі збіраць яшчэ ў далёкім 1969 г. Яны былі сабраны з вялікай цяжкасцю ў розных кутках Беларусі. На выстаўцы ў Полацку можна было ўбачыць такія знакамітыя абразы Маці Божай, як «Маці Божая Будслаўская», «Маці Божая Чанстахоўская», абраз Маці Божай «Апека» са Спаса-Еўфрасіннеўскага манастыра, а таксама двухбаковы абраз і шмат іншых. У цэлым выстаўка дала ўяўленне аб асаблівасцях развіцця беларускай іканапіснай школы XVII–XIX стст. Упершыню ў палачан і ўсіх беларускіх глядачоў з'явілася магчымасць убачыць старажытнасць на свае вочы.

• **«Вобраз Найсвяцейшай Багародзіцы ў беларускім іканапісе XVII–XIX стст.»**

4–8 мая

Выстаўка абразоў са збору Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь стала падрыхтоўчым этапам да складання навуковага ілюстраванага каталога «Публікуюцца упершыню. Абразы XVII–XIX стст. са збораў Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь і Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка», які выйшаў у свет пры фінансавай падтрымцы Полацкага гарадскога выканаўчага камітэта.

Каталог змяшчае навуковае апісанне 14-ці твораў старажытнабеларускага іканапісу XVIII–XIX стст. з Полаччыны, якія

знаходзяцца ў пастаяннай экспазіцыі Мастацкай галерэі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, і 12-ці твораў XVII–XIX стст. з розных рэгіёнаў Беларусі з калекцыі Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь, якія экспанаваліся на выставе.

На выстаўцы былі прадстаўлены ўсяго 32 творы са збору Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь, якія адносяцца да іканаграфіі Багародзіцы. Большасць з іх выканана ў праваслаўнай традыцыі, тры – абразы з выявай Маці Божай Кракаўскай, Барунскай і Снежнай – створаны ў традыцыях італьянскай іканаграфіі.

Багародзіца – самы папулярны рэлігійны сімвал Беларусі. Асноўныя тыпы выявы Маці Божай, што сталі кананічнымі, сфарміраваліся ў IX ст. у Візантыі, у пасляіканаборчы перыяд. Абразы, якія прывозілі на землі Кіеўскай Русі, у тым ліку і Беларусі, становіліся як аб’ектам шанавання, так і ўзорами для новых іканаграфічных варыянтаў.

Выстаўка беларускіх абразоў XVII–XIX стст. прадэманстравала характэрную рысу мясцовай іканаграфіі: пры ўстойлівым захоўванні

традыцыйнага канона ствараць новыя разнастайныя варыянты выяў Маці Божай. Абразы Найсвяцейшай Багародзіцы, прадстаўленыя на выстаўцы, сведчаць пра выключную значнасць яе выявы для беларускай мастацкай культуры і ўсяго хрысціянскага свету.

• **«Свет дзяцінства» ў рускім жывапісе XIX – пачатку XX стагоддзяў**

31 сакавіка – 6 чэрвеня

Выстаўка «Свет дзяцінства» са збору Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь з'явілася працягам творчых адносін паміж музеямі. У экспазіцыі было прадстаўлена 27 палотнаў, сярод якіх работы В. Пярова, В. Трапініна, І. Крамскага, У. Макоўскага і іншых выдатных рускіх жывапісцаў XIX – пачатку XX стст. Творы мастакоў, якія працавалі ў жанры дзіцячага партрэта і тэматычнай карціны, заўсёды прыцягваюць гледача цеплынёй і лірызмам, сентыментальным прачытваннем тэмы дзяцінства. Адсюль і тэматыка выстаўкі – адлюстраванне чулівых дзіцячых вобразаў мінулых часоў, магчымасць супрацьпастаўлення розных пунктаў гледжання на асобу дзіцяці і тэму дзяцінства.

• **«Аляксандр Неўскі»**

24 кастрычніка – 15 снежня

Выстаўка «Аляксандр Неўскі» з фондаў Наўгародскага дзяржаўнага аб'яднанага музея-запаведніка з'явілася пачаткам творчага супрацоўніцтва паміж музеямі-запаведнікамі Ноўгарада і Полацка ў год, які быў адзначаны юбілейнымі з'явамі: 1150-годдзем расійскай дзяржаўнасці і 1150-годдзем першага ўзгадвання аб Полацку ў летапісах.

На выстаўцы былі прадстаўлены ўнікальныя археалагічныя матэрыялы XIII ст. (берасцяныя граматы, баявыя сякеры, меч, булавы, кісцяні, наканечнікі коп'яў і стрэл, рэканструкцыі шаблі і шлема, кальчуга), копіі мініячур Асабістага летапіснага зводу XVI ст., карты, схемы бітваў, якія дазваляюць даволі поўна паказаць старонкі гераічнай эпопеі барацьбы з немцамі і шведамі ў XIII ст.: перамогі 1240 і 1242 гг., атрыманыя рускімі дружинамі пад кіраўніцтвам Аляксандра Неўскага, якія маюць нязменнае значэнне ў гісторыі рускай дзяржавы і наўгародскай зямлі.

На выстаўцы была шырока прадстаўлена іканаграфія св. Аляксандра Неўскага — у манаскім адзенні, вялікакняжацкім убранні, у вобразе воіна-вершніка.

Наведвальнікі выстаўкі змаглі ўбачыць жывапісныя партрэты кавалераў ордэна Аляксандра Неўскага 1725 г., дакументы з асабістага архіва кавалера ордэна Аляксандра Неўскага В.А. Цээ, талеркі з ордэнскага сервіза XVIII ст., сфрагістычны матэрыял — пячаткі князёў Яраслава Усеваладавіча і Аляксандра Неўскага.

Тэма жыцця і дзейнасці Аляксандра Неўскага асвятлялася ў гістарычнай і публіцыстычнай літаратуры XVIII–XIX стст. вядомымі дзяржаўнымі дзеячамі і гісторыкамі Кацярынай II, М.В. Ламаносавым, Феафанам Пракаповічам, М.М. Карамзіным, М.І. Кастамаравым. Жыццё Аляксандра Неўскага, яго вобраз і сёння не пакідаюць людзей абыякавымі. У цэлым выстаўка дала магчымасць адчуць атмасферу сярэднявечнай Русі і пазнаёміцца з асноўнымі падзеямі, звязанымі з імем вялікага палкаводца.

• **«Belart.by» – Жываніс, скульптура, графіка»**

12 верасня – 19 кастрычніка

Мастацкая выстаўка «Belart.by» са збору мінскага Музея сучаснага выяўленчага мастацтва пазнаёміла з творамі маладых беларускіх мастакоў, а таксама з новымі работамі выпускнікоў Беларускай дзяржаўнай акадэміі мастацтваў і іншых мастацкіх ВНУ краіны. Сярод удзельнікаў выстаўкі – стыпен-

дыяты спецыяльнага фонду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь па падтрымцы таленавітай моладзі і Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь, лаўрэаты міжнародных Дэльфійскіх гульняў, пераможцы рэспубліканскіх і міжнародных конкурсаў.

У экспазіцыі былі прадстаўлены работы, розныя па сваіх творчых прыярытэтах. Аўтары імкнуліся паказаць своеасаблівасць беларускай рэчаіснасці, раскрыць сутнасць чалавека, выразіць яго духоўныя і маральныя пошукі. Нацыянальная і гістарычная тэматыка прысутнічала ў многіх сюжэтах.

Юбілейныя выстаўкі

• **Выстаўка Народнага фотаклуба «Мінск»**

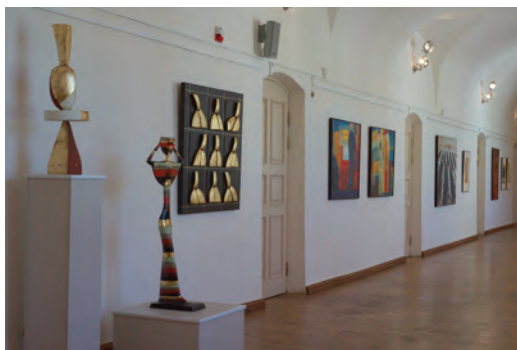
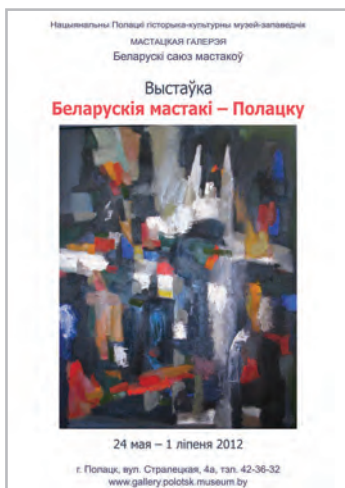
27 студзеня – 29 сакавіка

Фотаклуб «Мінск» — адзін са старэйшых калектываў на тэрыторыі былога СССР. Створаны на хвалі пасляваеннай адлігі, ён паслужыў прыкладам для стварэння падобных аб'яднанняў фотааматараў у іншых гарадах рэспублікі. Фотаклуб «Мінск» быў створаны ў верасні 1960 г. На дадзены момант ён аб'ядноўвае каля 40 фатографіаў — як аматараў, так і тых, хто прафесійна працуе ў фатаграфіі. На выстаўцы былі прадстаўлены мастацкія і дакументальныя фотаздымкі з архіва аб'яднання за 50-гадовы перыяд.

• **«Беларускія мастакі — Полацку»**

24 мая — 1 верасня

У выстаўцы, прысвечанай 1150-годдзю найстаражытнейшага горада Беларусі, прынялі ўдзел вядомыя беларускія мастакі, якія на працягу многіх гадоў плённа супрацоўнічаюць з Мастацкай галерэяй Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, беручы ўдзел у групавых і тэматычных выстаўках, творчых праектах.

Увазе наведвальнікаў былі прадстаўлены творы беларускіх скульптараў, графікаў і жывапісцаў — Барыса Аракчэева, Арлена Кашкурэвіча, Галіны Гаравой, Гаўрыіла Вашчанкі, Уладзіміра Савіча, Паўла Вайніцкага, Сяргея Цімохава, Аляксандра Канавалава, Канстанціна Селіханава і шматлікіх іншых.

Лепшыя творы, падрыхтаваныя вядомымі айчыннымі мастакамі, якія ўвайшлі ў экспазіцыю выстаўкі, былі набыты пры падтрымцы фонду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у збор Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

• **«Размова з уласным ценем або гульня з колерам...»**

Уладзіміра Савіча

28 снежня 2012 г. — 3 лютага 2013 г.

Юбілейная выстаўка заслужанага дзеяча мастацтваў Беларусі, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Беларусі, ганаровага акадэміка Расійскай акадэміі мастацтваў, старшыні Беларускага саюза мастакоў, прафесара Уладзіміра Савіча дае глядачу імпульс да роздуму.

Экспазіцыю выстаўкі склалі яго новыя жывапісныя творы. Згодна з канцэпцыяй і назвай, у ёй знайшлі месца суадносіны ўласных творчых пошукаў і эксперыментаў са стрыжнем нацыянальнай культуры народа Беларусі.

Уладзімір Савіч і яго сімволіка-метафарычны жывапіс, выкананы з асаблівай калярова-пластычнай вытанчанасцю, з'яўляюцца яркім прыкладам сучаснага беларускага мастацтва. Асноўная задача, якая праходзіць чырвонай ніткай праз яго творчасць — узнаўленне перарванай сувязі часоў, страчанай пераемнасці культурных традыцый, канцэнтрацыя ўвагі глядача на гістарычным мінулым сваёй зямлі і народа.

• **Фотавыстаўка «Злата Прага»**

8–23 мая

Фотавыстаўка «Злата Прага», якая ўключае ў сябе два тэматычныя фотакомплексы: «Вальдштэйнскі сад» і «Музей Кампа ў Празе», — была арганізавана Амбуладай Чэшскай Рэспублікі ў Рэспубліцы Беларусь і прымеркавана да 1150-гадовага юбілею Полацка.

Прага — адзін з найпрыгажэйшых гарадоў свету. Амаль кожны беларус — аматар вандраваць — наведаў гэты цудоўны горад. Несумненна, усе госці Прагі імкнуцца прайсціся па Карлавым мосце і непаўторных сярэднявечных вулачках, убачыць велічны кафедральны сабор Святога Віта, Старамесцкую плошчу і сусветна вядомыя куранты 1410 г. на ратушы Старога горада.

Але галоўная мэта фотавыстаўкі — паказаць Прагу ў незвычайным ракурсе, адрозным ад бачання гэтага горада на выявах рэкламных праспектаў і вітрынаў турыстычных агенцтваў.

«Злата Прага» — такая паэтычная назва горада ўзнікла ў часы чэшскага караля Карла IV, па загаду якога былі пакрыты золатам дахі вежаў над брамай Пражскага Града.

«Вальдштэйнскі сад» — такую назву мае адзін з самых вядомых садоў Прагі, закладзены ў 1623 г. разам з аднанайменным палацам у стылі барока, знакамітым герцагам Альбрэхтам Вальдштэйнам — палкаводцам і асабістым сябрам імператара Фердынанда.

«Музей Кампа ў Празе», адкрыты ў 2003 г. у рэканструяваным будынку Сававых млыноў XIV ст., — адзін з найбольш знакамітых у Еўропе дзякуючы высокаму ўзроўню калекцыі сучаснага мастацтва еўрапейскіх аўтараў. Асабліва сць музея у тым, што ён з'яўляецца своеасаблівым падарункам: Меда і Ян Младкавы падаравалі Празе больш за 200 мастацкіх твораў са сваёй уласнай калекцыі, працягнуўшы такім чынам высакародную чэшскую традыцыю — падтрымліваць і ўзбагачаць нацыянальную культуру.

Агляд мастацкага жыцця ў Беларусі і за мяжой

• **Творы мастакоў аб'яднання «Аршыца»**

20 студзеня — 29 сакавіка

Выстаўка аб'яднала мастакоў з розных гарадоў Беларусі: Анатоля Жураўлёва з Оршы, Алеся Фалея з Баранавічаў, Антаніну і Генадзя Фалеяў з Віцебска, Аляксея Жарало з Брэста. Гэтыя мастакі, а таксама шмат іншых, уваходзяць у аб'яднанне «Аршыца».

«АРШЫЦА» — творчае аб'яднанне мастакоў, якое было створа-

рана па ініцыятыве Анатоля Жураўлёва і Аляксандра Фалея ў канцы 1980-х гг. Мэтай аб'яднання з'явілася стварэнне творчай праграмы, якая змяшчала б ў сабе паняцце «матэрыя духу». На выстаўцы творы мастакоў выступілі як генератары асацыяцый, што складаліся з колераў, сімвалаў, формаў, тэкстаў.

• **«Сучаснае мастацтва Старажытнага Ноўгарада»**

23 кастрычніка — 20 снежня

Мэтай выстаўкі было жаданне пазнаёміць аматараў мастацтва Полацка з творчасцю мастакоў Вялікага Ноўгарада розных пакаленняў і напрамкаў.

Своеасаблівасць сучаснага наўгародскага мастацтва вызначаецца ў значнай ступені тым, што Ноўгарад па-ранейшаму з'яўляецца захавальнікам культурнай спадчыны сярэдневяковай Русі. Цудоўныя помнікі архітэктуры, манументальнага жывапісу, іканапісу, ювелірнага мастацтва мінулага — неад'емная частка той культурнай прасторы, у якой фарміруецца творчая свядомасць мастакоў Ноўгарада. У далёкія 1960–70-я гг. Ноўгарад прыцягнуў увагу магутнай дэкаратыўнасцю, у ёй угадваўся ўплыў іконы і фрэскі, што складала сутнасць твораў вядучых жывапісцаў, такіх як В.С. Рабаў, Д.В. Жураўлёў, А.І. Заўялаў і інш. Гэтая традыцыя жывая і зараз. Творы жывапісу, графікі, скульптуры, прадстаўленыя на выстаўцы, паказалі шматграннасць і неадназначнасць творчых шляхоў — філасафічнасць, эмацыянальнасць, фантазмагарычнасць, выхад на інтэлектуальнае нефігуратыўнае мастацтва.

• **«На мяжы стагоддзяў». Выстаўка твораў беларускіх мастакоў са збору Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка**

25 кастрычніка — 16 снежня

У Наўгародскім дзяржаўным музеі-запаведніку прайшла выстаўка мастацкіх твораў з фондаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка «На мяжы стагоддзяў». Выстаўка была падрыхтавана супрацоўнікамі Мастацкай галерэі Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка і з'явілася адказным крокам да ўстанаўлення культурных адносін паміж музеямі-запаведнікамі.

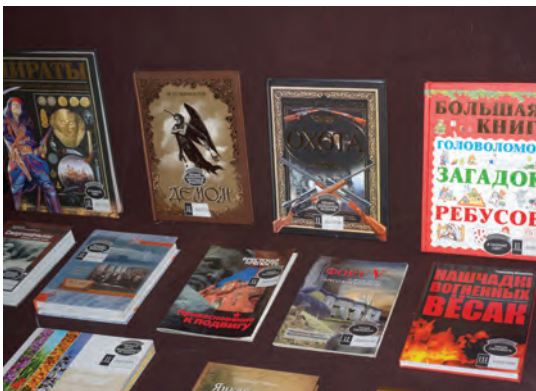
Галоўнай мэтай выстаўкі стала знаёмства расійскага гледача з мастацтвам беларускіх мастакоў канца XX — пачатку XXI стст. Экспазіцыя прадстаўляла сабой панараму творчых працэсаў, якія адбываліся ў краіне. У жывапісных, скульптурных і графічных работах беларускіх мастакоў адлюстравана разнастайнасць творчых пошукаў і мастацкіх

напрамкаў. Сярод удзельнікаў выстаўкі — заслужаныя дзеячы мастацтваў Беларусі, народныя мастакі, мастакі сярэдняга і маладога пакаленняў. Галоўным прынцыпам падбору работ для экспазіцыі быў выбраны агляд асобных існуючых тэндэнцый і напрамкаў на мяжы стагоддзяў.

Музей беларускага кнігадрукавання

• «Лепшыя кнігі Беларусі»

5 студзеня — 29 красавіка

Выстаўка з'яўляецца для Музея беларускага кнігадрукавання традыцыйнай, паколькі ўжо на працягу больш як дваццаці гадоў Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь штогод перадае музею калекцыю выданняў, якія сталі лаўрэатамі Нацыянальнага (да 2007 г. — Рэспубліканскага)

конкурсу «Мастацтва кнігі». На выстаўцы былі прадстаўлены выданні лаўрэаты I Нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі — 2010» і VII Міжнароднага конкурсу краін СНД.

• Выстаўка выданняў-лаўрэатаў I Нацыянальнага конкурсу «Мастацтва кнігі — 2012»

25 мая — 2 чэрвеня

Выстаўка пазнаёміла з лепшымі беларускімі выданнямі, прадставіла наведвальнікам сучасны стан паліграфічнай справы ў Беларусі.

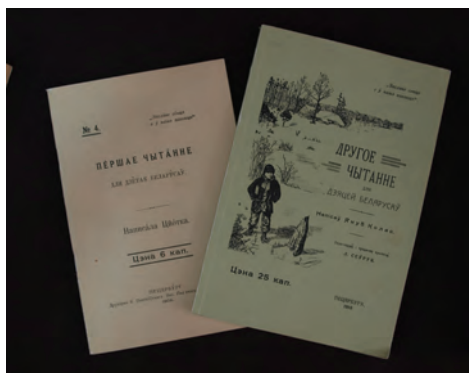
• **«Вялікіх песень маг і сэрцаў валадар»**

6 чэрвеня – 25 жніўня

Выстава была прысвечана 130-годдзю з дня нараджэння Янкі Купалы.

Янка Купала – класік беларускай літаратуры, вялікі славянскі паэт і гуманіст. Яго творчасць заслужыла сусветнае прызнанне: у 1982 г. на Беларусі, а па рашэнні ЮНЕСКА – ва ўсім свеце, урачыста святкавалася 100-годдзе з дня нараджэння народнага песняра. І ў наступныя юбілейныя гады памяць пра яго ўшаноўвалася рознымі мерапрыемствамі, выставамі, выданнем новых кніг. Выстаўка, наладжаная супрацоўнікамі Музея беларускага кнігадрукавання, павінна была паказаць шматграннасць творчасці вядомага беларускага паэта, раскрыць яго значнасць для беларускай і сусветнай літаратуры, пазнаёміць з выданнямі твораў Я. Купалы розных часоў. На выстаўцы можна было ўбачыць выданні, якія знамянуюць пачатак творчай дзейнасці Я. Купалы, першыя яго выданні і публікацыі, шматлікія выданні першай паловы XX стагоддзя і 1970–1990-х гадоў, зборы твораў. Былі паказаны таксама сучасныя выданні і даследаванні, прысвечаныя Я. Купалу.

• **«Повязь часоў» (факсімільныя і рэпрывнтныя выданні з фондаў НПКМЗ)**

1 верасня – 30 кастрычніка

У фондах НПКМЗ захоўваецца шмат факсімільных і рэпрывнтных выданняў, якія ўзнаўляюць раней выпушчаныя (у тым ліку рэдкія і ўнікальныя). Паказаць багацце калекцыі факсімільных і рэпрывнт-

ных выданняў, пазнаёміць наведвальнікаў з унікальнымі і цікавымі кнігамі, многія з якіх сёння ў Беларусі можна ўбачыць толькі ў выглядзе факсімільнага — такія задачы выконвала выстаўка.

Наведвальнікі маглі пабачыць шмат найцікавейшых кніг, кожная з якіх мае сваю гісторыю. Гэта і «Біблія» Францыска Скарыны, і «Катэхізіс» Сымона Буднага, і «Слуцкае Евангелле» (факсімільнае ўзнаўленне адной з праваслаўных святыняў Беларусі — рукапіснага Слуцкага Евангелля, створанага ў канцы XVI ст. слуткім князем Юрыем Алелькавічам), і шматлікія кнігі, звязаныя з гісторыяй Вялікага Княства Літоўскага, і даследаванні XIX ст. па этнаграфіі і гісторыі Беларусі: «Живописная Россия», «Исторические сведения о примечательнейших местах в Белоруссии» М.В. Без-Карніловіча, «Пережитки древнего мирозерцания у белоруссов» А.Я. Багдановіча і інш.

Акрамя таго, на выстаўцы можна было ўбачыць рэпрэзентатывныя выданні такіх кніг, як «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» У. Ігнатоўскага, «Кароткая гісторыя Беларусі» В. Ластоўскага, а таксама «Першага чытання для дзяцей беларусаў» Цёткі і «Другога чытання для дзяцей беларусаў» Я. Коласа, «Матчын дар» А. Гаруна і «Рунь» М. Гарэцкага і многія іншыя.

Былі прадстаўлены на выстаўцы і выданні, у якіх факсімільна ўзнаўлены газеты, часопісы, плакаты часоў Вялікай Айчыннай вайны («І паўстаў народ...», «Партизанский альманах», «Родина-Мать зовёт!»).

• «Полацк у кніжнай культуры Беларусі» (у рамках святкавання Дня беларускага пісьменства ў Глыбокім). Выстаўка ў Глыбоцкім гісторыка-этнаграфічным музеі

29 жніўня — 30 верасня

Полацк — адзін з самых старажытных гарадоў усходніх славян, самая першая наша сталіца. Ён заўсёды быў важным цэнтрам духоўнай і матэрыяльнай культуры — дойлідства, іканапісу, прыкладнага мастацтва і, вядома ж, кніжнасці. Тут перапісвала кнігі Еўфрасіння Полацкая, якая стала святой апякункай Беларусі. Полацк — гэта радзіма першага беларускага і ўсходнеславянскага друкара Францыска Скарыны, да 500-годдзя з дня нараджэння якога тут быў адкрыты Музей беларускага кнігадрукавання. У Полацку таксама нарадзіўся і пачынаў сваю літаратурную дзейнасць выдатны беларускі і рускі паэт, драматург, педагог Сімяон Полацкі.

З 1787 г. пачынае сваю дзейнасць друкарня пры Полацкім езуіцкім калегіуме. Праіснавала яна да 1820 г. (да выгнання езуітаў), а затым была перададзена ордэну піяраў (працавала да 1830 г.). Пры калегіуме ў 1818–1820 гг. выходзіў першы на Беларусі часопіс – «Месячнік Полацкі».

Значную каштоўнасць уяўляюць выданні XIX – пачатку XX стст., у т.л. «Путеводитель по городу Полоцку» (1910), выдадзены ў полацкай друкарні Клячко, а таксама ўнікальныя паштоўкі з відамі г. Полацка пачатку XX ст.

У пачатку XXI ст. традыцыі кнігавыдання працягваюцца і развіваюцца.

Выстаўка была прызначана паказаць усе названыя этапы нашай кніжнай гісторыі. Полацкая рукапісная кніга была прадстаўлена «Полацкім Евангеллем» XIV ст. і спіскам «Жыцця Еўфрасінні Полацкай» XVI ст. Дзейнасць Францыска Скарыны і Сімяона Полацкага – выданнямі Ф. Скарыны і фігурнымі вершамі Сімяона Полацкага. Полацкая езуіцкая друкарня – часопісам «MIESIECZNIK POŁOCKI» і піярскім выданнем «MISSALE ROMANUM» (1826). Полацк пачатку XX ст. прадстаўлялі «Путеводитель по городу Полоцку» (1910), выпушчаны да перанясення мошчаў Еўфрасінні Полацкай з Кіева і набор паштовак «Полацк на старых паштоўках». Цікавасць уяўлялі і серыя выданняў «Наследие Полоцкой земли», і сучасныя выданні, якія былі выдадзены да 1150-годдзя Полацка.

• «Буйнейшы наш Колас у жыцце...» (выстаўка, прысвечаная 130-годдзю з дня нараджэння Якуба Коласа)

1 лістапада – 31 снежня

Якуб Колас – класік беларускай літаратуры, стваральнік неўміручых паэтычных шэдэўраў «Новая зямля» і «Сымон-музыка», адзін з заснавальнікаў беларускай мастацкай прозы, беларускага рамана, выдатны педагог, вучоны, арганізатар навукі, дзяржаўны і культурны дзеяч.

Творчасць Я. Коласа ўзрасла на лепшых традыцыях нацыянальнай літаратуры і багатай спадчыне вуснай народнай творчасці. Ён творча прадоўжыў і ўзбагаціў рэалістычныя традыцыі нацыянальнай літаратуры, узняў беларускае слова на ўзровень сталага мастацтва, паставіўшы яго побач з развітымі літаратурамі свету.

Мэтай выстаўкі было пазнаёміць наведвальнікаў (перш за ўсё школьнікаў) з выданнямі твораў Я. Коласа розных часоў, а таксама

іншымі матэрыяламі, якія захоўваюцца ў фондах НПГКМЗ; паказаць значнасць постаці народнага паэта, празаіка, крытыка, вучонага і педагога для беларускай літаратуры.

Краязнаўчы музей

- **«Масонская калекцыя са збору Вацлава Федаровіча» – выстаўка рарытэтаў Віцебскага абласнога краязнаўчага музея Сакавік**

На выстаўцы былі прадстаўлены масонскія знакі, пячаткі, стужкі, запоны, кішэні-кашалі..

- **«Маршрут: Зямля – Космас – Зямля»**

Май – жнівень

На выстаўцы былі прадстаўлены асабістыя рэчы першага беларускага касманаўта П. Клімука, а таксама ўраджэнцаў Полаччыны У. Вішнеўскага і Г. Калужонка, якія не толькі служылі на сусветна вядомых касмадромах «Байканур» і «Плесецк», але і прымалі ўдзел у запуску касмічных апаратаў.

- **«Навагодні маскарад»**

25 снежня 2012 г. – 15 лютага 2013 г.

На выстаўцы былі прадстаўлены фотаздымкі з сямейных альбомаў палачан, праз якія можна было пазнаёміцца з тым, як адзначалі жыхары горада навагоднія святы ў 1950–2000 гг., якія шылі касцюмы, чым упрыгожвалі кватэры падчас Новага года. У якасці інтэрактыва любы жадаючы мог згуляць у навагоднія гульні на манаблоку.

Музей гісторыі архітэктуры Сафійскага сабора

- *«Касцярэзнае рамяство Полацка X–XVIII стст.» (з музейнага збору НПКМЗ)*

1 чэрвеня – 25 кастрычніка

У музейным зборы Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка захоўваецца значная колькасць прадметаў, якія звязаны з касцярэзным рамяством X–XVIII стст. У іх ліку сыравінны матэрыял, нарыхтоўкі, бракаваныя рэчы і гатовыя вырабы: капавушкі (вухавёрткі), накладкі, шахматныя фігуры – выканыя з мастацкім густам, багата ўпрыгожаныя арнаментам. Усе прадстаўленыя прадметы былі выяўлены падчас археалагічных даследаванняў і земляных работ на тэрыторыі старажытнага горада.

- *«Адлюстраванне хрысціянскага светапогляду ў прадметах матэрыяльнай культуры Полацка канца X– XX стст.»*

11 снежня 2012 г. – 10 чэрвеня 2013 г.

На выстаўцы былі прадстаўлены рэчы з музейнага збору Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка, якія адлюстроўваюць асаблівасці хрысціянскага светапогляду палачан у перыяд з канца X да XX ст. Экспануемыя прадметы падзяляюцца на прадметы хрысціянскага культу асабістага выкарыстання, богаслужбовыя прадметы, а таксама рэчы бытавога выкарыстання з хрысціянскай сімволікай.

Прыродна-экалагічны музей

- *«Прырода ў руках майстроў» (працы навучэнцаў Тэхналагічнага каледжа г. Віцебска)*

8 лютага – 24 сакавіка

Цікавасць да розных відаў народнага мастацтва перадаецца ў спадчыну. Выстаўка вучняў Тэхналагічнага каледжа «Прырода ў руках майстроў» узнімае чалавека надбудзённасцю і руцінай, адкрывае перад ім цікавы свет вобразаў. Прыродны матэрыял у руках вучняў і іх настаўнікаў

«ажывае» ў казачных сюжэтах і даносіць да сучаснасці старажытную філасофію нашых продкаў. У работах адлюстравалася багатая гісторыя народа, мудрасць і вопыт беларусаў.

• **«Дзікае жыццё ў цэнтры Еўропы» (фотаработы Сяргея Плыткевіча, г. Мінск)**

1–30 кастрычніка

Выстаўка — гэта творчае супрацоўніцтва фатографа і музея з мэтай распавесці аб асабістым успрыманні прыроды Беларусі і прыцягнуць увагу грамадскасці да тэмы захавання спадвечнай прыгажосці прыроды. Выкарыстоўваючы мову фатаграфіі, Сяргей Плыткевіч стварае ўласныя гісторыі пра ролі лясоў і балот у жыцці Беларусі і ў яго ўласным жыцці. Выстаўка ставіла перад сабой задачу данесці філасофію ўсвядомленага стаўлення да прыроды, а таксама заключала ў сабе магутныя адукацыйныя функцыі, апелюючы да рэальных дзеянняў кожнага чалавека на шляху аднаўлення экалагічнай раўнавагі ў свеце, што цалкам адпавядае канцэпцыі музея і кірунку яго дзейнасці.

• **«Палеанталагічны летапіс або летапіс жыцця» (з фондаў Дзяржаўнага музея прыроды і экалогіі Рэспублікі Беларусь)**

18 мая — 18 чэрвеня

Палеанталагічны летапіс — дакументаваная гісторыя развіцця арганічнага свету, высветленая па выкапнях рэштак арганізмаў і слядах іх жыццядзейнасці. Палеанталагічны летапіс дае магчымасць аднаўляць гістарычнае развіццё жыцця на Зямлі.

Што было на месцы сучаснай Беларусі? Якія дзіўныя насельнікі засялялі яе тэрыторыю? На гэтыя і многія іншыя пытанні здольная адказаць навука палеанталогія. Гэтая навука вывучае выкапнёвыя рэшткі жывых арганізмаў.

Выстаўка «Палеанталагічны летапіс» — аб дзіўных насельніках дагістарычнага свету, маленькіх і вялікіх. На выстаўцы былі прадстаўлены закамянеласці загадкавых белемнітаў, аманітаў і трылабітаў, адбіткі старажытных раслін і жахлівыя рогі першабытнага бізона, фрагменты шкілета маманцяня.

• **«Магія квадрата» (выстаўка арыгамі Івана Барбука і Дзмітрыя Лысюка, г. Мінск)**

1–30 красавіка

Узрушаючае мастацтва арыгамі нарадзілася шмат стагоддзяў таму ў маленькай Японіі, а сёння яно сваёй магіяй захапіла ўвесь свет. Хто з нас не складваў у дзяцінстве самалёцікі, караблікі або жураўлікаў? Але гэта толькі маленькая пясчынка на велізарным полі магчымасцяў папяровага квадрата. Майстры кажуць, што з ліста можна скласці ўсё, абсалютна ўсё: геаметрычныя фігуры, прадметы, людзей, расліны, жывёл.

На выстаўцы быў прадстаўлены цуд ператварэння квадрата. Раставыя фігуры чалавека і маленькія рыбкі, міфічныя героі і скрупулёзна выкананыя насякомыя. Розныя тэхнікі і віды гэтага мастацтва: класічнае і сучаснае арыгамі, мокрае складанне, патэрны, грашовае арыгамі, мазаікі. І кожны твор без надрэзаў і толькі з аднаго ліста паперы.

Дзіцячы музей

- **«Навагодні вінтаж»**

1–16 студзеня

Выстаўка прэзентавала навагоднія паштоўкі 50–60-х гг. XX ст. з прыватнай калекцыі А.С. Гарблянскай.

- **«Ёлачны карагод» (ручныя вырабы бацькоў і дзяцей ДУ № 29 г. Полацка)**

7–31 снежня

На выстаўцы былі прадстаўлены незвычайныя ялінкі, выкананыя з розных матэрыялаў: пластыкавых відэльцаў, паперы, тканіны і нават макаронных вырабаў. Такія выдатныя прыгажуні могуць стаць падарункам для сяброў і сваякоў, могуць упрыгожыць ваш дом або працоўнае месца. Аўтары прадстаўленых работ — дзеці і бацькі дашкольнай установы № 29 г. Полацка.

- **«Цішэй едзеш — далей будзеш»**

1–29 лютага

На выстаўцы былі прадстаўлены сувенірныя чарапашкі з прыватнай калекцыі Т.В. Паўлюшынай з г. Наваполацка. За доўгія гады свайго існавання чарапахавая заваявала любоў і павагу з боку людзей і нават стала сімвалам мудрасці і даўгалецця, нябеснай падтрымкі і абароны. У Кітаі, напрыклад, лічыцца, што чым больш чарапах ў хаце — тым больш ў ім шчасця і ўдачы. Можна быць, менавіта таму многія людзі заводзяць жывых чарапах, а хтосьці збірае фігуркі ў выглядзе гэтай жывёлы.

- **«Сюрпрызы з шакаладных яек»**

2 сакавіка — 20 красавіка

Выставу, на якой была прадстаўлена калекцыя цацак з «кіндэр-сюрпрызаў» вучаніцы СШ № 10 г. Полацка Кацярыны Падсаднік, знаёміла гледачоў з гісторыяй з'яўлення і развіцця цацкі, якая можа змясціцца ўнутры шакаладнага яйка.

- **«Разам з мамай, разам з татам»**

21 красавіка — 10 мая

На выстаўцы былі прадстаўлены настольныя гульні і дыдактычныя дапаможнікі ручной працы сям'і Магільніцкіх. Многія цікавыя ідэі

натхнілі бацькоў, збянтэжаных пытаннем, як выхоўваць і навучаць дзіця ў дамашніх умовах, каб яго здольнасці і асабістыя якасці развіваліся гарманічна, на стварэнне сваімі рукамі гульняў і цацак.

• **«Аб чым успамінаюць цацкі» (з музейнага збору НПКМЗ)**

18 мая – 13 жніўня

На выстаўцы была магчымасць пазнаёміцца з любімымі цацкамі дзяцей апошняга паўстагоддзя, паслухаць фрагменты казак, паглядзець мультфільмы 60–70-х гг. XX ст., даведацца пра гісторыю «нараджэння» некаторых цацак – казачных персанажаў, прыняць удзел у віктарыне.

• **«Школьныя гады цудоўныя...» (з музейнага збору НПКМЗ)**

1–30 верасня

На выстаўцы, прымеркаванай да пачатку навучальнага года, наведвальнікі змаглі даведацца шмат новага пра школьнае жыццё другой паловы XX стагоддзя і змаглі адчуць сябе школьнікамі мінулай эпохі, пасядзеўшы за партай 60-х гадоў, паспрабаваўшы напісаць слова «Радзіма» сапраўднай пёравай ручкай. Сучасныя школьнікі змаглі паглядзець фатаграфіі сваіх аднагодкаў далёкіх 1960-х, разгледзець школьныя сшыткі, дзённікі.

• **«Канікулы ў гісторыю: 1812 год»**

3 кастрычніка – 30 лістапада

Летам 2012 г. у Беларусі (пад Смалявічамі) і ў Расіі (у Смаленску) праходзілі здымкі тэлепраекта тэлерадыёвяшчальнай арганізацыі Саюзнай дзяржавы (ТРА Саюза) «Канікулы ў гісторыю: 1812». Праект складаўся з 6 серый і быў прымеркаваны да 200-годдзя Айчынай вайны 1812 года. Паводле задумы аўтараў праекта, падлеткі з Расіі, Беларусі, Башкірыі, Францыі прысвяцілі свае летнія вакацыі знаёмству з гэтым перыядам гісторыі. Восем герояў – удзельнікаў пошукавай экспедыцыі, у ліку якіх была наша палачанка Ульяна Бабко – вывучалі гісторыю не толькі па падручніках. Яны даведаліся праўду пра тую вайну, пабываўшы на месцах былых бітваў. Сваімі ўражаннямі аб гэтым праекце падзялілася Ульяна Бабко. На выстаўцы былі прадстаўлены фатаграфіі, малюнкi, матэрыялы даследчай працы Ульяны.

• **«Магія навагодняга шара» (з музейнага збору НПГКМЗ)**

17 снежня 2012 г. – 17 студзеня 2013 г.

Рознакаляровыя, з мудрагелістымі ўзорамі, бліскучыя, шклянныя ёлачныя шары з дзяцінства сталі для кожнага з нас чароўным сімвалам навагодніх святаў. Мы прыбіраем зялёную прыгажуню шарамі і мала задумваемся над тым, чаму менавіта яны заваявалі статус традыцыйнага ёлачнага ўпрыгажэння. На самай справе ў ёлачнага шара свая гісторыя... Даведацца пра яе і можна было, наведаўшы выстаўку «Магія навагодняга шара».

• **«Открываем календарь – начинается январь» (прыватная калекцыя кішэнных каляндарыкаў В.І. Крук)**

17 снежня 2012 г. – 17 студзеня 2013 г.

Што такое каляндар, як і чаму ён з'явіўся, якімі бываюць календары – пра гэта і не толькі можна было даведацца падчас выстаўкі. Акрамя гэтага, кожны жадаючы змог паспрабаваць вылічыць па пэўнай даце дзень тыдня, выкарыстоўваючы не каляндарык, а ўласныя рукі!

Музей традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я

• **«Святло наших продкаў»**

2–31 студзеня

На выстаўцы была прадстаўлена калекцыя газавых лямпаў і ліхтароў канца XIX – пачатку XX ст., якую сабраў студэнт 5-га кур-

са гістарычнага факультэта Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта Аляксей Коц. Гэта калекцыя налічвае больш за 40 асвятляльных прыбораў рознага часу з тэрыторыі паўночна-заходняй Беларусі і з'яўляецца помнікам народнай культуры, сведкам жыцця нашых продкаў.

• **«Як вілася свадзетка хмелем каля двара...» (з фондавай калекцыі Лепельскага дома рамёстваў)**

3 мая — 14 чэрвеня

На выстаўцы была прадстаўлена рэканструкцыя святочных і вясельных строяў беларусаў.

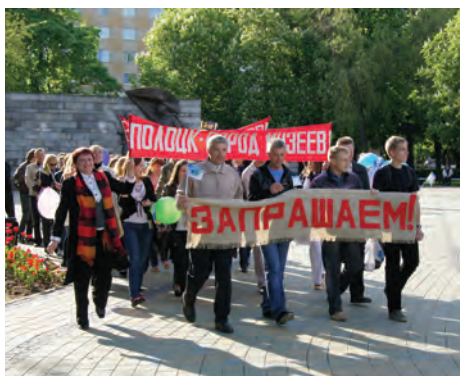
Музейныя святы

• *Міжнародны Дзень музеяў: акцыя Ноч музеяў – 2012 «ПОЛАЦК± 50» былі прысвечаны 1150-годдзю першага згадвання Полацка ў летапісах*

18 мая

На галоўным музейным свяце ў Полацку можна было акунуцца ў атмасферу 1960-х і пафантазіраваць, якім будзе Полацк праз 50 гадоў.

На пляцоўцы ля Доміка Пятра I гралі духавы аркестр і аркестр народных інструментаў, гучаў джаз і працавала школа танцаў, дэфіліравалі модніцы 1960-х і мадэлі будучага. Адбылося падвядзенне вынікаў акцыі дарыцеляў «Упішы сябе ў гісторыю Полацка», кінасеанс пад адкрытым небам, аўтобусныя экскурсіі «Полацк у Айчыннай вайне 1812 года», віктарыны, конкурсы, брэйк-данс, а таксама шмат іншых сюрпрызаў.

У музеях запаведніка:

Музей беларускага кнігадрукавання

• *Сустрэча з вядомым беларускім пісьменнікам Уладзімірам Арловым і прэзентацыя аж трох яго новых кніжак*

20 верасня

Першая з іх — чарговае выданне з серыі «Бібліятэка Свабоды. XXI стагодзьдзе» — мае назву «Пакуль ляціць страла». Гэта сто адказаў пісьменніка на пытанні чытачоў, зададзеныя падчас сустрэч. Прычым на пытанні самага рознага кшталту, якія датычацца і беларускай гісторыі, і біяграфіі самога аўтара, ён адказвае, як заўсёды, ярка і дасціпна. Гэтая ж традыцыя была працягнута і падчас прэзентацыі, калі прысутныя мелі магчымасць задаць яму сто першае, сто другое (і гэтак далей) пытанні.

Другая кніга — выдадзены ў той жа серыі новы зборнік вершаў У. Арлова «Свецяцца вокны, ды нікога за імі». Арыгінальнасць кнігі заключаецца ў тым, што кожны твор, які ўваходзіць у яе, надрукаваны ў двух варыянтах: і кірыліцай, і лацінкай.

І нарэшце самае шыкоўнае выданне — «Вялікае Княства Літоўскае», якое працягвае серыю «Краіна Беларусь». Над ім таксама працавалі ра-

зам Уладзімір Арлоў (ён аўтар тэксту) і Зміцер Герасімовіч (мастак). Кніга расказвае ў першую чаргу пра дзяржаватворчую ролю нашых продкаў, пра выдатных палітыкаў, военачальнікаў, асветнікаў, пра жыццё і побыт, пра ваенныя перамогі і культурныя дасягненні. У кнізе змешчана каля дзвюх тысяч ілюстрацый, у тым ліку летапісныя мініяцюры, сярэднявечныя гравюры, унікальныя фотаздымкі і рэканструкцыі. Шмат якія ілюстрацыі публікуюцца ўпершыню.

Усе жадаючыя мелі магчымасць набыць прэзентаваны выданні (гандаль забяспечвала кнігарня «Светач») і атрымаць аўтограф любімага пісьменніка.

Прыродна-экалагічны музей

• *Акцыя «Захаваем і прымножым» з цыкла мерапрыемстваў «Год кнігі. Чырвоная кніга»*

28 красавіка

На тэрыторыі ландшафтнага саду Прыродна-экалагічнага музея дзецьмі з экалагічнага атрада школы № 6 горада Полацка і супрацоўнікамі музея былі высаджаны расліны, занесеныя ў Чырвоную кнігу Беларусі. Расліны былі выгадаваны з насення ў батанічным садзе горада Віцебска. Такім чынам, дзеці і дарослыя, прыходзячы ў сад, змогуць пазнаёміцца з рэдкімі раслінамі, каб, сустрэўшы іх у прыродзе, пазнаць і не пашкодзіць.

Дзіцячы музей

• *«У музей усёй сям'ёй»*

19 ліпеня

Лета – пара актыўнага адпачынку, прагулак, забаў, падарожжаў. Але таты і мамы з горада Наваполацка (дашкільная ўстанова № 21) у актыўны адпачынак сваіх трохгодак (так-так, не здзіўляйцеся!) уключылі наведванне Дзіцячага музея.

Зусім юныя экскурсантаў пазнавалі прадметы акаляючага свету: «сумнаму будзільніку» дапамаглі сабраць згубленыя лічбы, паслухалі гук валдайскага званочка, здзівіліся, што ваду для чаю можна кіпяціць у самавары, пагулялі ў любімую гульню кракадзіла Гены «Крыжыкі-нолікі».

А бацькі пераканаліся ў тым, што і трохгадоваму дзіцёнку цікава ў Дзіцячым музеі.

• **«Чароўныя прыгоды з цётхнай Завейай» (навагодні ранішнік)**

23 снежня

У гэты дзень ў Дзіцячым музеі з самай раніцы панавала святочная атмасфера — чакалі гасцей. І вось яны прыйшлі: Зайчыкі, Вавёркі, Мішкі, Феі, Прынцэсы... і проста мамы, таты, бабулі.

Зразумела, сярод доўгачаканых гасцей аказалася і Баба

Яга, якая зачаравала Дзеда Мароза і ўсяляк перашкаджала дзецям весяліцца.

Ці ўдалося героям навагодняга прадстаўлення супрацьстаяць сілам Зла? Вядома! І дапамаглі ім дружныя, вясёлыя хлопчыкі і дзяўчынкі.

У любой добрай казцы Дабро перамагае Зло. Дзякуючы дзецям сэрца Бабы Ягі растала, а святочны карагод з Дзедам Марозам, Снягурачкай і цётхнай Завейай, гульні і песні аб'ядналі ўсіх: і дарослых, і дзяцей — даючы магчымасць яшчэ раз паверыць у Казку.

Музей традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я

• **Фальклорнае свята «Гуканне Вясны»**

28 сакавіка

Гэта мерапрыемства было прысвечана народнаму свята «Саракі». Галоўным героем стаў жаваронак, які лічыўся вестуном вясны. Дзеці

і дарослыя удзельнічалі ў незвычайнай забаве — майстар-класе па вырабе «веснавых птушак» і ў конкурсе на лепшую птушку. Гульні і карагоды нікога не пакінулі без станоўчых уражанняў.

• **Тэатралізаваная рэпрыза «Мясаядная вяселіца»**

2 сакавіка

Удзельнікі свята — супрацоўнікі музея, фальклорны студэнцкі гурт «Варган» і тэатральная студыя «Крышталь» Наваполацкай СШ № 14 — расказалі вучням 5–7 класаў г. Полацка пра цікавы перыяд у жыцці нашых продкаў на апошнім тыдні зімовага Мясаяда. Госці сталі ўдзельнікамі моладзевых забаў і даведаліся, як раней на Падзвінні аддавалі маладых дзяўчат замуж.

• **Фальклорнае свята «Пакроўскі кірмаш»**

17 кастрычніка

На гэты раз памочнікамі для супрацоўнікаў музея ў правядзенні свята былі дзеці з ўзорнага фальклорнага калектыва «Лецейка» Гомельскай ДШМ. Гучанне цымбалаў, скрыпкі і гармоніка стварала прыемную

ўтульную атмасферу і надавала асаблівы каларыт усяму фальклорнаму святу. Гасцям «Пакроўскага кірмашу» прапанавалі праверыць сваю кемлівасць і «разгадаць» таямніцу кляновага лісточка. Для прысутных быў арганізаваны восеньскі кірмаш. А звычайны калаўрот, якім шмат стагоддзяў карысталіся нашыя продкі, знайшоў сваё прызначэнне ў бяспройгрышнай латарэі. Кожны ўдзельнік свята атрымаў кавалачак смачнага пакроўскага пірага і кубачак духмянай гарбаты.

• **Фальклорнае свята «Ехала Каляда з Полацка...»**

28 снежня

Кожны раз Музею ў правядзенні мерапрыемства дапамагаюць людзі, якія неабыхава ставяцца да спадчыны нашых продкаў. На гэты раз у правядзенні свята дапамагаў фальклорны студэнцкі гурт «Варган» пад кіраўніцтвам Вольгі Емельянчык.

Канцэртны і фестывалі

У 2012 годзе канцэртная дзейнасць у НППКМЗ была насычанай і інтэнсіўнай. На працягу года ў канцэртнай зале Сафійскага сабора выступілі з канцэртамі салісты і калектывы з Беларусі і шырокага кола замежных краін — Расіі, Германіі, Бельгіі, Кітая, Японіі, Аўстрыі, Італіі, Балгарыі, Швейцарыі, Украіны, Польшчы, Грузіі. Галоўныя музычныя форумны і канцэрты былі прысвечаны святкаванню 1150-годдзя першага ўзгадвання горада Полацка ў летапісах.

Найбольш значнымі музычнымі падзеямі сталі XXV Міжнародны фестываль старадаўняй і сучаснай камернай музыкі, XXVII Міжнародны фестываль арганнай музыкі «Званы Сафіі».

• Міжнародны фестываль старадаўняй і сучаснай камернай музыкі

5 красавіка — 18 мая

Традыцыйна яго адкрыў Сімфанічны аркестр Нацыянальнай дзяржаўнай тэлерадыёкампаніі Рэспублікі Беларусь пад кіраўніцтвам нямецкага дырыжора Вільгельма Кайтэля. 1150-годдзю горада Полацка было прысвечана выкананне канта-гімна «Полацкі сшытак». Салістка канцэртнай залы Сафійскага сабора арганістка Ксенія Пагарэлая і камерны аркестр «Еўропа-Цэнтр» (дырыжор — Раіль Садыкаў) прысвяцілі

свой канцэрт Дню нараджэння Іагана Себасцьяна Баха. У канцэрце прагучалі выдатныя творы кампазітара для аргана, скрыпкі і камернага аркестра. Музыкальная капэла «Санорус» (дырыжор — Аляксей Шут) прадставіла праграму «Музыка з усмешкай». Музыка кампазітараў-рамантыкаў прагучала ў выкананні аднаго з лепшых камерных ансамбляў Расіі — Дзяржаўнага струннага квартэта імя М.І. Глінкі. Уладальнік унікальнага голасу тэнара-альціна Андрэй Найдзёнаў (Балгарыя) выступіў разам з Дзяржаўным камерным хорам Рэспублікі Беларусь (дырыжор — Наталля Міхайлава) і салістамі

Белдзяржфілармоніі — фартэпіянным дуэтам у складзе Н. Громавай і В. Баравікова. У фестывалі таксама прынялі ўдзел выканаўцы з Кітая, Бельгіі, Італіі, Аўстрыі, Японіі, навучэнцы і выкладчыкі Полацкай дзіцячай школы мастацтваў, студэнты Беларускай дзяржаўнай акадэміі музыкі. Завяршыў XXV Міжнародны фестываль старадаўняй і сучаснай камернай музыкі вечар раманса «Дарогі кахання» ў выкананні прымадонны сусветнай опернай сцэны Любаві Казарноўскай.

• ***XVII Міжнародны фестываль арганнай музыкі «Званы Сафіі»***

28 кастрычніка — 2 снежня

Фестываль выклікаў вялікую цікавасць не толькі палачан, але і аматараў арганнай музыкі з іншых гарадоў Беларусі — Віцебска, Оршы, Клімавічаў, Баранавічаў, Мінска, Жлобіна, Гродна і інш., а таксама бліжэйшых рэгіёнаў Расіі. Адкрылі фестываль салістка канцэртнай залы, лаўрэат міжнароднага конкурса «Магутны Божа» Ксенія Пагарэлая (арган), Заслужаная артыстка Рэспублікі Беларусь, лаўрэат прэміі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь «За духоўнае Адраджэнне», Заслужаная артыстка Рэспублікі Беларусь Галіна Паўлянок (мецца-сапрана) і Камерны хор Гомельскай абласной філармоніі (дырыжор — Алена Сакалова). Фестываль адметны шырокім колам выканаўцаў з розных краін. У Полацку ўпершыню выступілі шматлікія выдатныя еўрапейскія музыкі: прафесар Музычнай акадэміі імя К. Шыманоўскага ў Катавіцах Марэк Тапароўскі (Польшча), арганіст царквы Санта-Марыя-дэлы-Анджэлі ў Турыне Лука Масалія (Італія), салістка Днепрапятроўскага Дома арганнай і камернай музыкі Наталля Ляцок (Украіна), бліскучы дуэт Яўгена і Ксеніі Аўраменка (Расія), царкоўны арганіст з Цюрыха Марцін Рабенштайнер (Швейцарыя). Канцэртныя праграмы ахоплівалі музыку XVII–XXI стст. Шматлікія сучасныя арганныя творы прагучалі ў Полацку ўпершыню.

• ***Гала-канцэрт «Мелодыі нашага часу» ў межах праекта «Шэдэўры сусветнага мастацтва ля сцэн старажытнай Сафіі»***

26 мая

У выкананні сімфанічнага аркестра, салістаў і хору Беларускага дзяржаўнага акадэмічнага музычнага тэатра прагучалі мелодыі славурых расійскіх кампазітараў Эдуарда Арцём'ева, Генадзя Гладкова,

Аляксандра Зацэпіна і Мікаэла Тарывердзіева. Гэтая канцэртная праграма была падрыхтавана Музычным тэатрам у супрацоўніцтве з аўтарамі кінахітоў, а Генадзь Гладкоў і Аляксандр Зацэпін асабіста прыехалі ў Полацк, каб пачуць свае творы ў выкананні беларускіх артыстаў.

На працягу года у канцэртнай зале Сафійскага сабора прайшлі канцэрты мужчынскага вакальнага ансамбля «Дабравест» (Беларусь), акадэмічнага хора «Благовест» (Расія), выступілі пачынаючыя і славуця выканаўцы — піяніст Арсеній Садыкаў (Беларусь), саліст Белдзяржфілармоніі Канстанцін Шараў, скрыпач Аляксандр Болгард (Расія), вакальны ансамбль «Грузінскія галасы» (Грузія) і інш.

Сумесна з Полацка-Глыбоцкай епархіяй падрыхтаваны і праведзены шэраг мерапрыемстваў: Калядны канцэрт, святочная служба да Дня памяці Еўфрасінні Полацкай (5 чэрвеня) і інш.

Важным кірункам дзейнасці канцэртнага аддзела стала работа па музычна-эстэтычнай адукацыі маленькіх слухачоў канцэртнай залы. Навуковымі супрацоўнікамі былі праведзены музычна-пазнавальныя праграмы «Запрашэнне да канцэрта», лекцыі-канцэрты для дашкольнікаў «Таямніцы аргана». Падзеямі для выпускнікоў школ і тых, хто ўступае ў шлюб, сталі канцэрты-віншаванні «Блаславенне стагоддзяў», што прайшлі ў Сафійскім саборы.

МАТЭРЫЯЛЫ
НАВУКОВА-ПРАКТЫЧНАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ
па выніках навукова-даследчай работы
супрацоўнікаў НПКМЗ
у 2012 г.

Ашуева В.Я.

Беларускія выданні 1945–1950 гг. у фондах НПКМЗ

Азначаны перыяд фактычна супадае з першай пасляваеннай пяцігодкай. Пяцігадовы план на 1946–1950 гг. прадугледжваў узнаўленне народнай гаспадаркі БССР. У дачыненні да паліграфіі гэта азначала неабходнасць аднавіць цалкам разбураную вайной выдавецкую гаспадарку, нанава або амаль нанава сфарміраваць разрабаваныя і знішчаныя кніжныя фонды тысяч бібліятэк. Трэба было ўпараўнальна кароткі тэрмін не толькі дасягнуць, але і пераўзыйсці даваенны ўзровень развіцця.

Такім чынам, перад Белдзяржвыдатам — адзіным пасля заканчэння вайны выдавецтвам рэспублікі — стаяла адказная і складаная задача. Кнігі, выпушчаныя выдавецтвам у пасляваенныя гады, былі разнастайныя па сваёй тэматыцы. Гэта і творы класікаў марксізму-ленінізму (чаму ўдзялялася асаблівая ўвага), палітычная і сацыяльна-эканамічная літаратура. Рэзка павялічыўся попыт на мастацкую літаратуру. Каб задаволіць самыя надзённыя патрэбы чытачоў, неабходна было тэрмінова перавыдаць важнейшыя творы класікаў айчыннай і замежнай літаратуры, а таксама выпусціць лепшыя творы сучасных на той момант пісьменнікаў, у першую чаргу беларускіх. Вялікая патрэба існавала таксама ў падручніках. Аднаўлялася прамысловасць і сельская гаспадарка, што патрабавала выдання спецыяльнай літаратуры.

У нашай калекцыі самую вялікую групу складае мастацкая літаратура. Як ужо адзначалася вышэй, у гэты час аднаўляюцца знішчаныя за гады вайны бібліятэкі, у тым ліку школьныя, і мэтанакіравана перавыдаюцца творы беларускіх класікаў. Так, ужо ў 1945 г. выйшлі «Выбраныя творы» В. Дуніна-Марцінкевіча (у нас 3 экз.) і З. Бядулі (2 экз), а таксама выйшлі ў адной кнізе ананімныя паэмы «Энеіда навыварат. Тарас на Парнасе».

У 1946 г. — «Выбраныя творы» М. Багдановіча, Ф. Багушэвіча, П. Труса, Я. Купалы, «Вершы і паэмы» П. Броўкі (у серыі «Школьная бібліятэка») і ў гэтай жа серыі — «Вершы» А. Куляшова. А таксама зборнікі «Вершы» (Т. 1) і «Мой дом» Я. Коласа, «Апавяданні» Ядвігіна Ш.

У 1947 г. — «Выбраныя творы» К. Чорнага, М. Танка, К. Крапівы, А. Куляшова, «Выбраныя вершы» і «Нарач» М. Танка, «Апавяданні» М. Лынькова, «Нёманскія казакі» Я. Брыля, «Апавяданні» і «Вершы» З. Бядулі. Працягваецца выданне серыі «Школьная бібліятэка». У ёй выйшлі «Апавяданні» З. Бядулі і зборнік выбраных твораў П. Глебкі «Нашай славы зара». Да 30-годдзя Вялікага Кастрычніка была падрыхтавана спецыяльная юбілейная серыя «Выбраныя творы беларускай савецкай літаратуры. 1917–1947». У ёй выйшлі выбраныя творы Я. Купалы, Я. Коласа, П. Броўкі, П. Глебкі, К. Крапівы, М. Лынькова, А. Куляшова, М. Танка, К. Чорнага, З. Бядулі і інш. [6; с. 9]. У нашай калекцыі прысутнічаюць наступныя выданні з гэтай серыі: З. Бядуля «Выбраныя творы», П. Глебка «Пад небам Бацькаўшчыны», Я. Маўр «Вакол свету» і Я. Купала «Выбраныя творы».

У 1948 г. з’явіліся «Аповесці» Я. Коласа (дзве часткі з трылогіі «На ростанях»: «У палескай глушы» і «У глыбі Палесся»), «Вершы і паэмы» Я. Купалы, а таксама «Вершы і паэмы» А. Куляшова, «Вершы» М. Танка (абедзве ў серыі «Школьная бібліятэка»), драма К. Крапівы «З народам».

1949-м годам датуюцца «Вераснёвая рунь» Я. Брыля і «Выбраныя творы» Цёткі. 1950-м — «Світанне» К. Буйло і «Выбраныя творы» Я. Журбы.

З’яўляюцца і новыя (ці адносна новыя) імёны. Мікола Сурначоў друкавацца пачаў з 1933 г., калі працаваў у рагачоўскай раённай газеце. У 1937 г. паступіў у Гомельскі педінстытут, потым (у 1939 г.) перавёўся ў Мінск. Вучобу сумяшчаў з працай у газетах «Звязда» і «Чырвоная змена». На фронце, куды пайшоў радавым, не разлучаўся з запіснай кніжкай, куды заносіў новыя творы (частка іх не захавалася). Даслужыўся да старшага лейтэнанта, загінуў у ноч на 20 красавіка 1945 г. У 1946 г. выйшаў першы зборнік — «На сурмах баравых». Рыгор Няхай у рэцэнзіі на гэты зборнік пісаў: «У асобе Міколы Сурначова мы згубілі таленавітага песняра. Ён стаяў на правільным шляху, але, як паэт яшчэ не паспеў сфармавацца. На яго вершах ляжаць адзнакі рытарычнасці, часамі перапывання старых матываў маладнякоўскага перыяда, некаторыя вобразы не даведзены да дасканаласці. Толькі гэта не віна паэта, яго песні складаліся «пад гукі мін і снарадаў», у акопах і бліндажах» [9; с. 147–151].

У Гомельскім педінстытуце вучыўся да вайны і Паўлюк Прануза. Там пасябраваў з М. Сурначовым, з якім працягваў перапісвацца на фронце (служыў у зенітнай артылерыі). Друкавацца пачаў з 1936 г. Але першы яго зборнік — «Разгневаная зямля» выйшаў у 1946 г.

Мікола Лупсякоў вядомы як празаік і дзіцячы пісьменнік. У 1945–49 гг. працаваў ў часопісе «Бязрозка». Першае апавяданне пад назвай «Нечаканае» надрукаваў у 1935 г. (альманах «Аднагодкі»). А ўжо пасля вайны з’явіліся зборнікі «Першая атака» (1946) і «Мост» (1947).

Паэт Аляксей Зарыцкі дэбютаваў яшчэ ў 1927 г., а ў 1932 г. выдаў першы зборнік («Эпічныя фрагменты»). Другое паэтычнае нараджэнне адбылося ў час Вялікай Айчыннай вайны. (Быў на фронце як перакладчык-літаратар, інструктар армейскага палітаддзела). У 1946–54 гг. — загадчык аддзела паэзіі часопіса «Полымя». Зборнік вершаў «Наш сын» (1950) — гэта ўжо трэці пасляваенны зборнік.

У 1949 г. выйшла кніга «Глыбокая плынь». Так у беларускую літаратуру прыйшоў Іван Шамякін. А хутка з’яўляюцца таксама яго зборнікі прозы «На знаёмых шляхах» (1949) і «У Маскву» (1950).

Даволі часта мы сустракаем у выданнях азначанага часу імя Міколы Клімковіча — у асноўным як рэдактара многіх зборнікаў. У 1943–47 гг. ён галоўны рэдактар Дзяржаўнага выдавецтва БССР. М. Клімковіч вядомы нам пераважна як паэт, драматург і крытык. «Лясное возера» (1946) — адзіны яго зборнік прозы. Праўда, не надта прыхільна сустрэты крытыкай. Кастусь Губарэвіч у артыкуле «Аб мастацкай праўдзе» папракае яго за тое, што сваімі героямі М. Клімковіч выбірае звычайных, нічым не адметных людзей: «У беларускай прозе ёсць ужо безліч партызанскіх бабулек і дзядоў, але няма яшчэ вобраза Заслонава, няма поўнакроўнага мастацкага вобраза партызанскага камандзіра, камісара, арганізатара партызанскага руху. З гэтага пункту гледжання кніга М. Клімковіча не ўносіць у нашу прозу ні новых вобразаў, ні новых тэм» [3; 176–182].

М. Клімковіч працаваў і як перакладчык. Менавіта ён пераклаў на беларускую мову раман М. Львова і Я. Садковіча «Георгій Скарына». Прычым раман друкаваўся з працягам у часопісе «Полымя» за 1946 г. і ў тым жа годзе выйшла асобным выданнем першая кніга. Цалкам, але на рускай мове, раман выйшаў пазней, у 1951 г.

Алесь Якімовіч таксама паспеў заявіць пра сябе яшчэ ў 1920-я гг. як паэт і як дзіцячы пісьменнік. Друкаваўся ў часопісе «Маладняк», выдаў некалькі кніг. У 1946 г. выйшаў яго зборнік апавяданняў «Помста». Выступаў і як перакладчык. У гэты час шмат выдавалася перакладной літаратуры (у асноўным з рускай). Так, у нашай калекцыі ёсць такое выданне, як «Каму на Русі жыць добра» М.А. Някрасава (1948) — (паэма перакладзена на беларускую мову А. Якімовічам), а таксама «Выбраныя

байкі» І.А. Крылова (1947), «Апавяданні» А.П. Чэхава (1947), «Выбраныя вершы і паэмы» Т. Шаўчэнкі (1948) і інш.

Назіраецца і адваротная з'ява. У 1948 г. у Маскве выйшаў зборнік «Белорусские рассказы» з прадмовай М. Клімковіча «О прозаиках Белоруссии». Змяшчае апавяданні беларускіх пісьменнікаў у перакладзе на рускую мову: Я. Коласа, Ядвігіна Ш., З. Бядулі, К. Чорнага, Э. Самуйлёнка, М. Лынькова, Я. Маўра, М. Клімковіча, М. Паслядовіча, Я. Брыля, І. Мележа, А. Якімовіча, М. Лупсякова, І. Шамякіна і інш. Пераважаюць у зборніку творы ваеннай тэматыкі.

Тэма Вялікай Айчыннай вайны доўга яшчэ будзе заставацца актуальнай у беларускай літаратуры. Так, паэма А. Куляшова «Прыгоды цымбал» у разглядаемы перыяд выдавалася двойчы – у 1945 і ў 1948 гг. (абодва выданні ёсць у нашай калекцыі).

Асобнай увагі заслугоўвае кніга «Борьба и творчество народных мстителей» І. Гутарава (1949). Выданне прысвечана народнай творчасці перыяду вайны. Разглядаюцца партызанскія прыпеўкі, песні, вершы, баявыя паходныя маршы, прыказкі і прымаўкі, апавядальныя жанры. Прыводзяцца шматлікія прыклады.

Аднаўляліся вышэйшыя і сярэднія спецыяльныя навучальныя ўстановы, якія існавалі да вайны, былі адкрыты новыя ВНУ і тэхнікумы. Узнавіла сваю работу Акадэмія навук БССР. Некалькі выданняў падрыхтаваных выдавецтвам гэтай установы, ёсць у фондах НППКМЗ. Напрыклад, «Янка Купала» А. Кучара (1948) – публічная лекцыя, прачытаная ў г. Мінску. Выданне падрыхтавана Таварыствам па распаўсюджванню палітычных і навуковых ведаў Беларускай ССР. Выйшла ў Выдавецтве Акадэміі навук БССР.

Вялікаму песняру прысвечана і кніга «Янку Купалу» (1949) – выданне Акадэміі навук БССР і Музея Янкі Купалы. З прадмовай П. Броўкі «Вянок памяці Янкі Купалы», змяшчае вершы беларускіх (Я. Коласа, Э. Агняцвет, А. Астрэйкі, М. Аўрамчыка, П. Броўкі, А. Бачылы, К. Буйло, А. Вялюгіна, П. Глебкі, К. Кірэенкі, М. Калачынскага, М. Лужаніна, П. Панчанкі, П. Пестрака, М. Танка і інш.) і іншых паэтаў СССР (Джамбула, М. Ісакоўскага, С. Крыжаніўскага, Г. Камянецкага, Гасема Лахуці, Тэрэня Масэнкі, М. Рыльскага – у перакладзе на беларускую мову).

Пачаткам грандыёзнай працы, праведзенай беларускімі навукоўцамі стала «Праграма па вывучэнню беларускіх гаворак і збіранню звестак для складання дыялекталагічнага атласа беларускай мовы» (1950).

«Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» (ДАБМ) — сістэматызаваны збор лінгвістычных карт, якія прыдапамазе ўмоўных знакаў адлюстроўваюць размяшчэнне разнастайных асаблівасцей беларускай народнай мовы на тэрыторыі Беларусі. Работа над любым атласам пачынаецца з падрыхтоўкі праграмы па збіранні матэрыялаў. На Першай рэспубліканскай дыялекталагічнай канферэнцыі ў АН БССР (1948) быў прыняты агульны план стварэння дыялекталагічнага атласа беларускай мовы. На пачатку 1950 г. была выдадзена «Праграма...» — канкрэтная распрацаванае па раздзелах і пунктах заданне для збіральнікаў. Яна складаецца з 4-х раздзелаў: фанетыка, марфалогія, сінтаксіс і лексіка. Усяго ў праграме 301 пытанне.

Удзельнікамі экспедыцый, у склад якіх уваходзілі вучоныя-дыялектолагі, выкладчыкі-філолагі ВНУ і спецыяльна падрыхтаваныя да гэтай работы студэнты, на працягу 1950–1955 гг. былі сабраны звесткі аб гаворках 1200 вёсак. Апублікаваны «Атлас» быў у 1963 г. у 2-х частках. Гэта першы атлас асобнай нацыянальнай мовы сярод славянскіх народаў. Групе стваральнікаў у 1971 г. была прысуджана Дзяржаўная прэмія СССР.

Вялікая ўвага ўдзялялася аднаўленню і развіццю пачатковых, сямігадовых і сярэдніх школ. У гэты перыяд цалкам была адноўлена даваенная сетка школ рэспублікі. Надзвычай важнай справай ў гэты перыяд было выданне падручнікаў. Некалькі такіх кніг ёсць у нашай калекцыі. Гэта падручнікі па мове (А.К. Севярнёва, Н.І. Шапялёвіч «Беларуская мова. Граматыка і правапіс», 1945 г.; іх жа — «Беларуская мова», 1948 г.; А.С. Карзон, М.І. Жыркевіч «Граматыка беларускай мовы», 1945 г.; іх жа — выданні 1948 і 1949 гг.), слоўнікі (М.Р. Суднік, М.П. Лобач «Арфаграфічны слоўнік», 1948 г.), кнігі па літаратуры («Родная літаратура» — хрэстаматыя для 7 класа сярэдняй школы, 1947 г. і «Родная літаратура» для 5 класа, 1948 г.; «Беларуская літаратура» — падручнік для 8 класа сярэдняй школы пад рэдакцыяй В. Барысенкі і М. Лынькова, 1949 г.; «Роднае слова» — кніга для чытання ў 3-м класе пачатковай школы, 1950 г.), па гісторыі (А.В. Яфімаў «Новая гісторыя. 1789–1870» — падручнік для 8 класа, пераклад з рускага выдання, 1947 г.).

Такія выданні, як «Героическое прошлое белорусского народа» (1945) — сакратара ЦК КП(б)Б па прапагандзе Т. Гарбунова (скарочаная стэнаграма лекцыі, прачытанай 18 чэрвеня 1945 г. у Доме партыйнай асветы г. Мінска) або брашура пад назвай «Паходжанне белару-

скага народа» А.П. П'янкава, якая ўяўляе сабой стэнаграму публічнай лекцыі, прачытанай у жніўні 1948 г. у Мінску, і ў тым жа годзе выдадзенай на беларускай і рускай мовах (абодва выданні ёсць ў нашай калекцыі) – уяўляюць сабой хутчэй узоры ідэалагічнай прапаганды. Але з'яўляюцца і больш грунтоўныя гістарычныя даследаванні, створаныя, вядома ж, таксама ў рэчышчы таго часу. Напрыклад, «Образование Белорусского советского государства» Н.В. Каменскай (1948, выд. 2-е). У кнізе паслядоўна і падрабязна разглядаецца ўстанаўленне савецкай улады ў Беларусі, прыводзяцца шматлікія дакументы.

З 1946 г. пачынае выходзіць «История БССР», падрыхтаваная Інстытутам гісторыі Акадэміі навук БССР. Выходзіла яно асобнымі выпускамі па меры іх падрыхтоўкі. У нас ёсць якраз першы выпуск гэтага выдання, аўтарамі якога сталі М.М. Нікольскі, К.М. Палікарповіч, А.П. П'янкаў, А.А. Савіч. Агульную рэдакцыю выдання ажыццяўлялі Т.С. Гарбуноў, М.М. Нікольскі, А.М. Панкратава і інш.

Выходзілі выданні, прысвечаныя вядомым людзям. Як прыклад – «Народныя артысты БССР. Салісты Беларускага дзяржаўнага ордэна Леніна тэатра оперы і балета» М. Модэля (1948). Кніга складаецца з асобных раздзелаў, прысвечаных творчасці артыстаў Л. Александроўскай, Л. Аляксеевай, А. Арсенку, І. Балоціна, З. Васільевай, М. Дзянісава, Р. Млодэк, А. Нікалаевай. Змяшчае фотаздымкі кожнага артыста ў некалькіх ролях. Яшчэ адно выданне, якое нясе выразны адбітак свайго часу – «Герой сацыялістычнай працы Еўдакія Кухарэва» (1948). Аўтар – М. Вішнеўскі. Дарэчы, кніга мае дароўны надпіс, адрасаваны А. Матусевічу: «Сябру па зброі // Алесю Матусевічу // ад М. Вішнеўскага».

Спецыяльная літаратура па розных галінах у нашай калекцыі прадстаўлена больш сціпла. Можна ўзгадаць «Залежи каменной соли в Домановичском районе и перспективы поисков соли и нефти в БССР» З.А. Гарэліка (1947), а таксама зборнікі навуковых прац па медыцыне, што выйшлі ў 1947 і 1948 гг.

Трэба адзначыць, што пры даволі разнастайнай тэматыцы выпускаемай літаратуры разглядаемы перыяд развіцця кнігавыдавецкай справы ў рэспубліцы ўвогуле характарызуецца нізкім узроўнем мастацкага афармлення і паліграфічнага выканання кнігі. Гэта тлумачыцца тым, што ў рэспубліцы ў пасляваенныя гады не было дастаткова кадраў высокакваліфікаваных мастакоў-афарміцеляў, а таксама слабасцю паліграфічнай базы. Дасягненню высокай якасці паліграфічнага

выканання кніг перашкаджала таксама нізкая якасць паперы і іншых матэрыялаў. Асабліва ад гэтага «пакутвалі» кнігі для дзяцей, для якіх надзвычай важнае значэнне мае афармленне. Аднак і гэтыя праблемы паступова пераадольваліся.

У нашай калекцыі таксама ёсць некалькі выданняў для дзяцей. Гэта п'еса-казка В. Вольскага «Дзед і жораў» (1946), прызначаная для тэатра лялек. Дзецям у першую чаргу адрасавалася і кніга таго ж аўтара «Палясных сцежках» (1948) — нарысы і апавяданні, напісаныя цікава і зямальна, па асабістых уражаннях ад наведвання Белавежскай пушчы і Бярэзінскага запаведніка.

Цікавай і добра аформленай атрымалася кніга «Беларускія народныя казкі» (1946) у апрацоўцы М. Клімковіча. Малюнкі да гэтага выдання зрабіў мастак В. Ціхановіч (да кожнай казкі — чорна-белая ілюстрацыя на старонку, а таксама невялікія ілюстрацыі змешчаны як застаўкі і канцоўкі перад кожнай казкай і пасля яе; вокладка каляровая). Кніга змяшчае такія казкі, як «Каня», «Бусел», «Каваль і Гора аднавокае», «Чаму сабака катой не любіць, а кот мышэй палюе», «Купец і яго Бяда», «Сам Кокаць, барада з локаць», «Дар Змея» і інш.

У каляровых вокладках, са шматлікімі чорна-белымі ілюстрацыямі выйшлі аўтабіяграфічная аповесць Я. Маўра «Шлях з цемры» (1948), а таксама паэма Я. Купалы «Над ракою Арэсай» (1949).

Выпускалася нават спецыяльная серыя «Першая бібліятэчка школьніка». У ёй выходзілі як арыгінальныя, так і перакладныя творы для дзяцей. Так, у нашай калекцыі ёсць выданне «Міколка-паравоз» М. Лынькова (1947), а таксама «Дзед Архіп і Лёнька» М. Горкага (1946). Пераклад з рускай мовы зрабіў А. Якімовіч. Дарэчы, гэты твор М. Горкага ўжо перакладаўся на беларускую мову. У 1910 г. у Вільні выдавецтвам «Наша хата» было выпушчана выданне пад назвай «Архіп і Лявонка» Пераклад тэксту зрабіла Тэрэза Гардзялоўская, якая звычайна падпісвалася псеўданімам «Зязюля». (Кніга знаходзіцца ў экспазіцыі Музея беларускага кнігадрукавання).

У перакладзе на беларускую мову дзеці маглі прачытаць і аповесці «Дарагія мае хлапчукі» Л. Касіля (1947, перакладзена на беларускую мову А. Вольскім), а таксама «Сын палка» В. Катаева (1947, пераклад Н. Тарас).

Такім чынам, нягледзячы на ўсе цяжкасці, кнігавыдавецкая справа ў Беларусі ў пасляваенны перыяд даволі хуткімі тэмпамі аднаўлялася.

Адбывалася гэта, зразумела, пад самым пільным кіраўніцтвам партыі і ўрада, бо кніга, акрамя розных практычных мэт, заўсёды з'яўлялася сродкам ідэалагічнага ўздзеяння і выхавання, а таму яна, як ніякі іншы прадмет, нясе на сабе адбітак эпохі. Выданні 1945–1950 гг., прадстаўленыя ў фондах НПКМЗ, даволі разнастайныя па сваёй тэматыцы, хоць пераважную большасць складаюць мастацкія творы беларускіх пісьменнікаў. Мастацка-паліграфічны ўзровень выданняў у асноўным невысокі, тым не менш, кнігі і брашуры дадзенага перыяду маюць сваю каштоўнасць, некаторыя з іх выкарыстоўваюцца ў асноўнай экспазіцыі Музея беларускага кнігадрукавання і на выставах рознай тэматыкі.

Спіс літаратуры

1. Беларускія пісьменнікі: біябібліягр. слоўн.: у 6 т. — Мінск: БелЭн, 1992–1995.
2. Волк, А.А. Книгоиздательское дело в Белоруссии (исторический очерк) / А.А. Волк, А.И. Ракович. — Мінск: Издательство БГУ, 1977. — С. 149–170.
3. Губарэвіч, К. Аб мастацкай праўдзе / К. Губарэвіч // Полымя. — 1946. — № 8–9. — С. 176–182.
4. Клімковіч, М. «Глыбокая плынь» Івана Шамякіна / М. Клімковіч // Полымя. — 1949. — № 4.
5. Кузьмін, С.В. Садковіч Мікола / С.В. Кузьмін // Францыск Скарына і яго час: энцыкл. давед. — Мінск: БелСЭ, 1988. — С. 479.
6. Матузаў, З. Выданне кніг у Беларусі / З. Матузаў // Беларусь. — 1948. — № 11. — С. 8–9.
7. Міхайлаў, П.А. «Дыялекталагічны атлас беларускай мовы» / П.А. Міхайлаў // Беларуская мова: энцыкл. — Мінск: БелЭн, 1994. — С. 187–188.
8. Модэль Міхась // Беларуская энцыклапедыя: у 18 т. — Мінск: БелЭн, 2000. — Т. 10. — С. 512.
9. Няхай, Р. Словы помсты / Р. Няхай // Полымя. — 1946. — № 12. — С. 147–151.
10. Ціхановіч Валянцін Мікалаевіч // Беларускі саюз мастакоў: энцыкл. давед. / аўт.-склад. Б.А. Крэпак і інш. — Мінск: Кавалер Паблішэрс, 1998. — С. 580.

Воднева І.П.

Да пытання аб яўрэйскіх пачатковых навучальных установах Полацка сярэдзіны XIX – пачатку XX стст.

Уступ

У апошнія дзесяцігоддзі ўзрасла цікавасць з боку шырокіх колаў грамадскасці нашай краіны да гісторыі яўрэяў Беларусі. Вывучэнне гісторыі, культуры і адукацыі яўрэйскага насельніцтва з'яўляецца вельмі важным для больш поўнага разумення асаблівасцей гістарычнага развіцця Беларусі ў кантэксце сусветнай гісторыі і культуры. Першыя даследаванні па гісторыі яўрэяў Расійскай Імперыі, куды з канца XVIII ст. увайшлі і беларускія землі, з'явіліся ў апошняй чвэрці XIX ст. Найбольш буйным даследчыкам быў С.М. Дубноў – аўтар перыядызацыі яўрэйскага народа Расіі, рэдактар часопіса «Еврейская старина», адзін з заснавальнікаў Яўрэйскага этнаграфічнага таварыства. Ім былі падрыхтаваны і выдадзены шматтомныя нарысы «Всеобщей истории России», навуковая праца «Евреи в России и Западной Европе в эпоху антисемитской реакции» [4]. Вывучэннем гісторыі яўрэяў займаўся гісторык Ю.І. Гесэн – аўтар манаграфіі «История евреев в России», надрукаванай у 1914 г. У яго працах утрымліваліся асобныя звесткі пра гісторыю і развіццё адукацыі яўрэяў на Беларусі. Глыбінёй даследавання па пытаннях адукацыі яўрэяў вызначалася і дарэвалюцыйнае выданне Л.М. Брамсана «К истории начального образования евреев в России» (1896).

У 1920-я гг. выяўленнем і зборам матэрыялаў па гісторыі і культуры яўрэяў займаўся Яўрэйскі аддзел Інстытута беларускай культуры. Але па-сця яго закрыцця з сярэдзіны 1930-х гг. праца ў гэтым напрамку фактычна поўнасьцю спынілася. Такое становішча захоўвалася болей за 50 гадоў.

У пачатку 1990-х гг. з'явіліся першыя працы беларускіх даследчыкаў, звязаныя з гісторыяй, адукацыяй і культурай яўрэяў: І. Герасімава «Еврейское образование в Беларуси в XIX – начале XX веков», З. Курлян «Из истории еврейского образования в Мозыре в XIX – начале XX вв.», А. Баранава «Да пытання аб гісторыі адукацыі яўрэяў у Беларусі ў XIX–XX стст.», А.І. Шараева «Политика правительства в области среднего об-

разования в Виленском учебном округе в 60-е гг. XIX в.», М.А. Ступакевіч «Особенности женского образования в Беларуси во второй половине XIX — начале XX вв.». У 1996 г. выйшла першае ў свеце выданне па шматгадовай гісторыі беларускіх яўрэяў — даследаванне доктара гістарычных навук Э.Р. Іофе «Страницы истории евреев Беларуси» [4].

Гісторыяй развіцця яўрэйскіх навучальных устаноў г. Полацка асобна пакуль ніхто не займаўся. У гэтым даследаванні разглядаюцца асобныя тыпы яўрэйскіх навучальных устаноў Полацка сярэдзіны XIX — пачатку XX стст., аналізуюцца іх роля ў адукацыі і выхаванні яўрэйскіх дзяцей, прычыны іх рэфармавання.

Аб'ектам даследавання з'яўляецца адукацыя яўрэяў сярэдзіны XIX — пачатку XX стст. Прадметам — яўрэйскія навучальныя ўстановы Полацка ў сярэдзіне XIX — пачатку XX стст. у свеце палітыкі расійскай улады. Метадалагічнай асновай працы з'яўляюцца прынцыпы гістарызму і навуковага аб'ектывізму, а таксама спецыяльныя метады — рэтраспектывы, параўнальна-гістарычнага аналізу, праблемна-храналагічны і статыстычны. У якасці крыніц выкарыстоўваліся афіцыйна апублікаваныя матэрыялы (статыстычныя справаздачы з «Памятных книжек Витебской губернии» за 1862–1914 гг.), неапублікаваныя архіўныя дакументы (матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі і Расійскага Дзяржаўнага гістарычнага архіва), мемуарная літаратура (матэрыялы з кнігі М. Энцін «Земля Обетованная» (1912).

Асноўная частка

З канца XVIII ст. Полацк увайшоў у склад Расійскай Імперыі і трапіў у мяжу яўрэйскай аседласці. У горадзе сталі ўводзіцца новыя парадкі і законы, стаў мяняцца канфесійны склад насельніцтва. Колькасць яўрэяў з кожным дзесяцігоддзем павялічвалася. Калі ў 1786 г. яна складала 2 277 чал., то ў 1843 г. — 7 633 чал. (71 % ад агульнай колькасці жыхароў горада), а ў 1897 г. — 12 450 чал. [60, с. 235]. Расійскі ўрад, абараняючы інтарэсы праваслаўных купцоў буйных гарадоў і вялікарасійскіх губерняў, стаў праводзіць абмежавальную палітыку ў адносінах да яўрэйскага насельніцтва. З дапамогай мяжы аседласці (тэрыторыі, у межах якой было дазволена пражываць яўрэям) улады спрабавалі абмежаваць кантакты яўрэйскага насельніцтва з хрысціянамі, ізаляваць іх ад сялян. Толькі некаторыя катэгорыі яўрэяў — фабрыканты, купцы, рамеснікі — маглі пры выкананні асобных умоў выязджаць за межы аседласці падчас кароткачасовага

прабывання ва ўнутраных губернях Расіі. Яўрэям было забаронена весці дзейнасць ў асобных галінах сельскай гаспадаркі, быць уладальнікамі піцейных устаноў і пастаялых двароў у сельскай мясцовасці, пражываць у вёсках. Таму асноўным месцам распаўсюджвання яўрэяў становяцца гарады і мястэчкі, а родам заняткаў — гандаль і рамёствы.

Невялікія паслабленні ў адносінах да яўрэйскага насельніцтва адбыліся падчас «вялікіх рэформаў» у другой палове XIX ст. Права жыхарства за межамі аседласці атрымалі асобныя катэгорыі насельніцтва — купцы 1-й гільдыі, магістры і дактары навук, урачы, некаторыя катэгорыі рамеснікаў, былыя рэкруты і члены іх сем'яў. Гэтаму папярэднічала працяглае абмеркаванне яўрэйскага пытання ў расійскім грамадстве і праца спецыяльнага Камітэта па вызначэнні мер карэннага пераўтварэння яўрэяў у Расіі (1840–1863).

Адной з задач, якую разглядала камісія, было ўтварэнне казённых яўрэйскіх вучэльняў замест традыцыйных рэлігійных яўрэйскіх школ. Яшчэ Мікалай I выступаў з прапановай прымуковай свецкай адукацыі яўрэяў «в духе, противном нынешнему талмудическому учению» [4].

У першай палове XIX ст. пераважная большасць яўрэйскіх дзяцей атрымлівала адукацыю ў хедэрах, талмуд-торах або іешывах. Адукацыя ў традыцыйных яўрэйскіх навучальных установах садзейнічала не толькі набыццю ведаў, але і выпрацоўцы асаблівага светапогляду. Менавіта дзякуючы гэтаму яўрэі ў свёй масе добра валодалі старажытнаяўрэйскай мовай (іўрытам) і захоўвалі прыхільнасць да яўрэйскіх традыцый [4].

Самай распаўсюджанай навучальнай установай для дзяцей іудзеяў у Полацку ў XIX ст. былі хедэры — нешматлікія прыватныя рэлігійныя школы, у якіх навучаліся дзеці на працягу 8–12 гадоў. Хедэр звычайна займаў адзін невялікі пакой у доме настаўніка-меламеда. У асноўным гэта былі душныя, з дрэнным асвятленнем памяшканні [16, л. 1]. Калінікалі пакой для заняткаў мог размяшчацца ў падвале або на гарышчы.

Захаваліся падрабязныя звесткі аб хедэрах г. Полацка за 1860 г. [8, лл. 17 — 21 аб.]. У горадзе іх налічвалася 44. Размяшчаліся яны на вуліцах Школьнай (13), Невельскай (10), Спаскай (9), Ніжне-Пакроўскай (6), Віцебскай (3), Мікалаеўскай (2), Назараўскай (1). Сем з іх знаходзіліся ў дамах уладальнікаў навучальных устаноў, астатнія займалі пакоі ў наёмных дамах. У 44-х хедэрах займалася 230 вучняў: у сярэднім на адну ўстанову прыходзілася ад 4 да 6 хлопчыкаў. Толькі ў трох школах колькасць вучняў даходзіла да 8-мі. Навучанне было платным і складала

4–6 рублёў за паўгоддзе. Звычайна бацькі аддавалі хлопчыка ў хедэр ва ўзросце 5 гадоў. Але сярод вучняў полацкіх хедэраў было чацвёрта 4-гадовых хлопчыкаў. Сярэдні ўзрост вучняў у 1860 г. складаў 8 гадоў. Самым старэйшым было па 19. Аднак гэта не характэрна для навучэнцаў такіх школ. Лічылася, што яўрэйскія хлопчыкі павінны вучыцца да 13 гадоў, часам – да 14–15. Далей, калі юнак не праяўляў здольнасцей у навучанні, ён становіўся памочнікам бацькоў у камерцыі або якім-небудзь рамястве, калі ж ён быў здольны да навук, то працягваў вывучэнне Талмуда ў сінагозе або паступаў у іешыву [25].

Колькасць хедэраў у Полацку ў першай палове XIX ст., у параўнанні з 1860 г., была значна меншай: 1841 г. – 20 [7, л. 5 аб. – 6], у 1844 г. – 24 [9, л. 1]. У 1863 г. іх фіксуецца ўжо 82, у іх навучалася 473 вучні [18, л. 51 – 52 аб.]. Нават у буйнейшым па колькасці навучэнцаў кадэцкім корпусе было на 63 чалавекі меней [23, л. 13]. У цэлым у горадзе на 1863 г. у 14-ці пачатковых навучальных установах (без кадэцкага корпуса) вучылася на 26 % дзяцей меней, чым ва ўсіх хедэрах.

Традыцыйна заняткі ў хедэрах пачыналіся з раніцы і доўжыліся да 7–8 гадзін вечара з гадзінным перапынкам на абед. Выкладаліся ў асноўным рэлігійныя прадметы – малітвы, Пяцікніжжа і Талмуд. Спачатку дзеці знаёміліся з алфавітам (22 літары) і 10-цю знакамі для абазначэння галосных (укаш), потым вучыліся чытаць словы і малітвы на іўрыце, далей вывучалі Пяцікніжжа з каментарамі і атрымлівалі пачатковыя звесткі пра Талмуд. Пяцікніжжа, або Тора, вывучалася па сістэме перакладу: спачатку чыталася слова ўголас на арыгінале, а потым даваўся яго пераклад на ідыш [1]. Старэйшыя дзеці з мэтай пазнавання вывучэння Талмуда маглі звяртацца да іншага настаўніка. Асноўным метадам навучання было шматкратнае паўтарэнне. Аднак у старэйшых дзяцей падчас самастойных роздумаў і спрэчак на конт вывучанага матэрыялу развівалася лагічнае мысленне. Меламед, або рэбе, у большасці меў хатнюю адукацыю. Часцей за ўсё настаўнікамі становіліся пажылыя людзі, якія атрымалі няўдачу ў камерцыі або рамяствах і вымушаныя былі займацца малааплачываемай працай. Але сярод меламедаў сустракаліся настаўнікі, што атрымалі адукацыю ў равінскіх вучэльнях і прысвяцілі педагагічнай працы не адно дзесяцігоддзе.

Акрамя абавязковых прадметаў, дзеці знаёміліся ў хедэры з народнымі легендамі і паданнямі, з багатымі нацыянальнымі традыцыямі. Пісьму ў хедэрах маглі не вучыць. Гэты прадмет лічыўся малаважным і лёгкім,

Мал. 1. Карта г. Полацка. 1910 г.

усе жадаючыя маглі навучыцца яму самастойна. Не выкладаліся ў хедэрах свецкія навукі і рамёствы. Навыкі ў прафесійных навукх дзеці маглі набыць, назіраючы за працай дарослых або атрымліваючы навучанне ў купцоў ці рамеснікаў. Традыцыйна ў хедэрах не выстаўляліся адзнакі за паспяховаць. Галоўнымі экзаменатарамі былі бацькі, якія прысутнічалі на суботніх экзаменах сваіх дзяцей падчас абходу настаўніка-меламеда сваіх вучняў і праверцы ведаў за папярэдні тыдзень.

Акрамя платных хедэраў, яўрэйскія дзеці маглі атрымліваць пачатковую адукацыю ў бясплатных талмуд-торах, якія ўтрымліваліся за кошт яўрэйскай абшчыны [54]. У Полацку такая школа зафіксавана ў дакументах двойчы: у сярэдзіне і ў канцы XIX ст. У 1863–1865 гг. яе загадчыкам быў настаўнік Полацкай казёнай вучэльні Абрам Маркільс; навучалася ў ёй усяго 8 вучняў [18, л. 51–52.]. Паўторна талмуд-тора была адкрыта 30 лістапада 1895 г. [43, с. 168]. Яе загадчыкамі былі Давід Каімаў Берчы (1898), Давід Калман Бярзон (1900–1908), Мендэль Янкаў Арыеў (1910), Хаім-Берка Сорын (1912–1915) [45, с. 172]. У пачатку XX ст. у талмуд-торы выкладаліся не толькі рэлігійныя яўрэйскія прадметы, але і агульнаграмадскія – руская мова, арыфметыка, спевы, гімнастыка [44, с. 163]. У 1910 г. полацкая талмуд-тора месцілася на Невельскай вуліцы ва ўласным доме [54, с. 13] (мал. 1).

Мал. 2. Будынак былой казённой яўрэйскай вучэльні.

Дзейнасць традыцыйнай талмудзійскай школы на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю ў складзе Расійскай Імперыі не віталася ўладай. Міністэрства народнай асветы імкнулася ўвесці замест рэлігійных яўрэйскіх прадметаў абавязковае вывучэнне рускай мовы і гісторыі. Менавіта па гэтай прычыне ў 1844 г. быў выдадзены загад аб стварэнні падначаленых Міністэрству казённых вучэльняў двух разрадаў: першага, з двухгадовым курсам пачатковай адукацыі, што адпавядала прыхадской вучэльні, і другога, дзе даваліся веды ў аб'ёме павятовых вучэльняў з рэальным накірункам [20, л. 1 – 2 аб].

У Полацку 8 лістапада 1851 г. была адкрыта Полацкая казённая вучэльня 1-га разраду [10, л. 1]. У канцы 1850-х гг. яна займала першы паверх двухпавярховай каменнай пабудовы на вуліцы Ніжне-Пакроўскай (д. 64), якая належала полацкаму мешчаніну Лейбе Мойшавічу Ліўшыцу. Ён быў уладальнікам і двух драўляных флігеляў, у адным з якіх жыў сам з жонкай і трыма дзецьмі, а другі здаваў у арэнду наглядчыку вучэльні [21, л. 134]. Будынак вучэльні захаваўся да нашых дзён (мал. 2).

Звычайна педагагічны штат казённых вучэльняў быў невялікім і складаўся з наглядчыка і некалькіх настаўнікаў. Насуперак першапачатковым рэкамендацыям, наглядчыкамі і настаўнікамі агульных прадметаў у вучэльні назначаліся хрысціяне. Толькі яўрэйскія прадме-

ты па рашэнні адміністрацыі ўстановы дазвалялася весці настаўнікам-яўрэям, якіх павінны былі рыхтаваць утвораныя з гэтай мэтай дзве віленскія равінскія вучэльні [5]. Але, пачыняючы з 1862 г., наглядчыкі-хрысціяне паступова пачалі замяняцца яўрэямі.

За перыяд існавання Полацкай казённой вучэльні, з 1851 па 1878 г., пасаду наглядчыка займалі Кірыл Вікенцьевіч Корсак, Сямён Емяльянавіч Каткоў, Давід Рыгоравіч Мізгін [28, с. 220]. К.В. Корсак быў католікам, скончыў Полацкую піярскую вучэльню, у 1834–1848 гг. працаваў настаўнікам Дрысенскай прыхадской вучэльні, у 1863 г. ва ўзросце 54 гадоў меў званне выдатніка за 20 гадоў выслугі [56, л. 74 аб]. С.Е. Каткоў, праваслаўны, скончыў Віцебскую павятовую вучэльню, у 1864 г. ва ўзросце 23 гадоў замяніў К.В. Корсака [29, с. 52]. З 12 студзеня 1868 г. наглядчыкам вучэльні быў прызначаны яўрэй Д.Р. Мізгін [32, с. 150]. Акрамя пасады наглядчыка, К.В. Корсак, С.Е. Каткоў і Д.Р. Мізгін выконвалі абавязкі настаўніка рускай мовы і арыфметыкі. Адным з першых настаўнікаў вучэльні быў Давід Мільнер, які займаў пасаду настаўніка болей за 4 з паловай гады і памёр у 1855 г. [55, л. 3–4]. У 1863–1864 гг. Біблію, малітвы, нямецкую мову ў вучэльні выкладаў А.М. Маркільс, а абрад веры і яўрэйскую мову – Л.Н. Рагольскі [31, с. 63].

У часы праўлення Аляксандра II у 1859 г. былі прыняты меры для павышэння кваліфікацыі настаўнікаў казённых вучэльняў, а купцам і ганаровым грамадзянам з ліку яўрэяў было абавязана аддаваць сваіх дзяцей вучыцца ў казённых вучэльні. Але вышэй пералічаныя катэгорыі грамадзян рабілі гэта зусім без ахвоты. У 1860 г. толькі 12 дзяўчынак навучалася ў прыватнай жаночай яўрэйскай вучэльні. Праўда, на наступны год яны ўжо лічыліся выбыўшымі [58, л. 166]. У казённой мужчынскай вучэльні такіх вучняў увогуле не было. Пра гэта паведамляў у сваім рапарце ад 5 красавіка 1864 г. Ваенны начальнік Полацкай акругі [11, л. 8]. Яўграф Іванавіч Мечнікаў адзначаў, што ў 4-х пакоях вучэльні сёння навучаецца 20 вучняў пры максімальнай норме – 50 чалавек. Праз некалькі год колькасць вучняў павялічылася. У 1868 г. яна была найбольшай – 95 чалавек [18, л. 51 – 52 аб]. Вядома, што павелічэнне колькасці было абумоўлена не толькі актыўнасцю бацькоў, але і ўвядзеннем штрафа за ненаведванне дзецьмі яўрэяў казённой вучэльні, аб чым сведчаць дакументы архіва [13, л. 4].

Колькасць навучэнцаў магла ўзрастаць і пасля шматлікіх перагавораў, якія праводзіў з бацькамі будучых вучняў «почётный блюститель» вучэльні з уплывовых членаў яўрэйскай абшчыны. З 13 кастрычніка 1854 г. гэтую пасаду ў Полацкай казённой вучэльні займаў купец 2-й гільды Ліпа Нотавіч Марголін (1822 г.н.) [13, л. 3]. Яго імя сустракаецца ў дакументах за 1858 і 1867 гг. [13, л. 1] У 1863 г. ён пражываў у прыватным 2-павярховым мураваным доме на вуліцы Прабойнай (д. 189) з жонкай і дачкой [21, л. 385]. Яго пасада не была чыста намінальнай. Захаваліся рапарты Л.Н. Марголіна на імя віцебскага грамадзянскага губернатара, у якіх ён паведамляў аб прашэннях жыхароў задзвінскай часткі г. Полацка [13]. Двойчы яны звярталіся да «почётного блюстителя» аб адкрыцці 1-класнай яўрэйскай вучэльні для навучання хлопчыкаў рускай грамаце, арыфметыцы і чыстапісанню ў сваім раёне, паколькі іх дзеці не маюць магчымасці наведваць вучэльную на правым беразе Заходняй Дзвіны. «Почётный блюститель» склаў падрабязны план працы будучай навучальнай установы, растлумачыў прычыны яе адкрыцця ў гэтым раёне, падлічыў агульную штогадовую суму выдаткаў на ўтрыманне – 415 руб. [13, л. 2] Ліпа Марголін, будучы чалавекам прадпрымальным, ведаў і як эканоміць. Ён прапанаваў пасаду ўтрымальніка і настаўніка вучэльні полацкаму грамадскаму равіну Залману Фінкельсону, які на прапанову Л.Н. Марголіна даў згоду [17, л. 12]. Але акрамя ліставання ніякіх іншых звестак аб адкрыцці яўрэйскай вучэльні ў задзвінскай частцы г. Полацка не выяўлена.

Больш удала склаўся лёс прыватнай жаночай вучэльні, аб адкрыцці якой таксама непакоіўся Л.Н. Марголін. У 1858 г. ад імя яўрэяў Полацка ён падаў прашэнне «попечителю» Санкт-Пецярбургскай вучэбнай акругі аб адкрыцці ў горадзе навучальнай установы для яўрэйскіх дзяўчынак. Да прашэння быў прыкладзены падрабязны план 3-класнай вучэльні, спіс выкладаемых прадметаў, расклад працоўнага тыдня, сродкі ўтрымання і месца размяшчэння ўстановы (будынак казённой яўрэйскай вучэльні). Дазвол аб адкрыцці з Міністэрства быў атрыманы амаль адразу, яшчэ ў 1858 г. [57, л. 1–4]. У 1860 г. у вучэльні навучалася 30 дзяўчынак, у 1861 – 18, у 1862 – толькі 12 [29, с. 292]. Апошнія звесткі пра ўстанову, утрымальнікам якой быў настаўнік Полацкай казённой вучэльні А. Маркільс, фіксуюцца пад 1864 г. [58, л. 166].

Навучанне ў казённых яўрэйскіх вучэльнях было бясплатным, але ўтрымлівацца яны павінны былі самімі яўрэямі за кошт сум свечкавага

збору, паступленняў з водкupu яўрэйскіх друкарняў і пошлін з яўрэйскіх кніг, якія прывозілі з-за мяжы [6, с. 113]. У 1861 г. на ўтрыманне ўстановаў Полацку было выдаткавана 1 111 рублёў [58, л. 178–179].

Адкрыццё казённых вучэльняў было ўспрынята большасцю яўрэяў даволі холадна. Патрэбы асноўнай часткі іудзеяў па-ранейшаму задавальнялі традыцыйныя навучальныя ўстановы — хедэры і талмуд-торы. Антыяўрэйская ўрадавая палітыка таго часу і шэраг мерапрыемстваў, такіх як увядзенне падатку на традыцыйнае яўрэйскае адзенне (1841), на ярмолкі (1848), на забарону яўрэйскага адзення (1850), толькі ўмацоўвалі недавер яўрэйскіх мас да казённых вучэльняў [4]. Шмат яўрэяў спрабавала пазбегнуць навучання сваіх дзяцей у вучэльнях шляхам подкupu чыноўнікаў або найму дзяцей беднякоў для вучобы. Было заўважана, што большасць перасылаемых мясцовымі ўладамі ў Міністэрства народнай асветы спісаў вучняў былі фіктыўнымі.

Недавер да казённых вучэльняў выклікала і малая колькасць гадзін у тыдзень, якая адводзілася на вывучэнне рэлігійных прадметаў: з 24 — толькі 13 з паловай. Большасць прадметаў выкладаліся на нямецкай мове па падручніках яўрэйскага асветніка Льва Іосіфавіча Мандэльштама (1819–1889), першага яўрэя, які атрымаў вышэйшую адукацыю ў расійскім універсітэце. У пачатку 1860-х гг. разам са скарачэннем ліку яўрэйскіх прадметаў адбыліся замены выкладання нямецкай мовы на рускую. Гэта закранула і Полацкую казённую вучэльню. З 1864 г. яўрэйскія прадметы і нямецкая мова ў ёй былі адменены, у штаце навучальнай установы лічыўся толькі адзін настаўнік рускай мовы і арыфметыкі [30, с. 198]. Такімі новаўтарэннямі Міністэрства народнай асветы ўмацоўвала выкладанне сярод яўрэяў рускай граматы. Але з боку артадаксальных яўрэйскіх колаў гэта было ўспрынята варожа.

З 1866 г. казённяя яўрэйскія вучэльні па сутнасці пераўтварыліся ў казённяя рускія вучэльні для яўрэяў. Гэта было замацавана рэформай 1873 г., калі вучэльні 2-га разраду былі закрыты, а 1-га — пакінуты там, дзе рускіх школ было недастаткова. Звестак пра дзейнасць Полацкай казённай вучэльні ў 1870-я гг. пакуль не знойдзена. З 1873 г. казённяя яўрэйскія вучэльні на тэрыторыі Расіі былі пераўтвораны ў яўрэйскія пачатковыя вучэльні. З 1 кастрычніка 1878 г. казённая вучэльня ў Полацку атрымала новую назву [34, с. 99].

З атрыманнем новага статусу змяніўся і адміністрацыйна-педагагічны склад навучальнай установы. З раней існуючых пасад

захавалася толькі адна — «почётнаго блюстителя». З 7 снежня 1884 г. яе займаў Беніамін Лазаравіч Рыўлін, у 1863 г. яго імя сустракаецца сярод супрацоўнікаў полацкага прыватнага банка «Таварыства ўзаемнага крэдыту» [22, л. 1]. Апошнія звесткі пра Б.Л. Рыўліна фіксуюцца ў дакументах за 1912 г. [51, с. 199].

На чале Пачатковай 1-класнай яўрэйскай вучэльні стаяў загадчык. З моманту адкрыцця і да канца XIX ст. гэтую пасадку займаў Мірон Гіршавіч Крамнік, які скончыў курс равінскай вучэльні ў Вільні [35, с. 207]. Пазней, у 1900–1914 гг., ён быў полацкім грамадскім равінам [52, с. 231]. Дадзеную пасадку займалі іудзеі, якія не служылі ў сінагозе, а былі чыноўнікамі і займаліся рэгістрацыяй грамадзянскага стану: шлюбы, смерці і нараджэнне дзяцей [3, с. 108]. У загадчыка вучэльні быў памочнік. Гэтую пасадку займалі выпускнікі Віленскага яўрэйскага інстытута (былой равінскай вучэльні) Іосіф Дзерачынскі, Аляксандр Дрозін, Ор Пяткун, Ошар Штэрн, а таксама Давід Сайдзінскі і Меер Бегак (з 21.11.1905 г.) [50, с. 350]. Штатны расклад у вучэльні таксама ўключаў настаўнікаў падрыхтоўчага класа, а ў 1908–1912 гг. яшчэ і настаўнікаў-майстроў рамеснага класа [41, с. 226].

У «Путеводителе по г. Полоцку» за 1910 г. Пачатковая 1-класная з падрыхтоўчым класам яўрэйская вучэльня размяшчалася на вуліцы Віцебскай у доме Райкіна [53, с. 13]. Па дакументах за 1895 г. у цэнтральнай частцы горада гэтаму палачаніну належаў толькі адзін дом на вул. Віцебскай, у якім месціўся аптэчны склад [22].

З'яўленне казённых яўрэйскіх вучэльняў і выкладанне ў талмуд-торах грамадскіх навук было абумоўлена правядзеннем рэформаў у сферы адукацыйнай палітыкі царскага ўрада. З 1845 г. усе настаўнікі пачатковых яўрэйскіх школ павінны былі падаваць звесткі аб сваіх вучэбных установах у спецыяльныя павятовыя камісіі, інакш ім пагражаў штраф. У ведамасці аб полацкіх меламедах за 1860 г. адзначалася, што ўсе настаўнікі мелі пасведчанні на званне ўтрымальніка хедэра. Такое пасведчанне, падпісанае Полацкай вучэбнай камісіяй, абыходзілася меламеру ў 50 капеек у год [15, л. 30 — 31 аб]. З 1849 г. меламераў прымушалі здаваць экзамены па рускай і нямецкай мовах, у выніку чаго многія з іх перайшлі на нелегальнае становішча. Знайсці звесткі аб іх дзейнасці на сённяшні дзень праблематычна. Але большасць загадаў царскага ўрада да канца не выконвалася, і спробы надаць навучанню яўрэяў свецкі характар былі даволі сціплымі.

Праўда, за рэфармаванне рэлігійнай яўрэйскай школы выступалі не толькі рускія чыноўнікі. Актыўную дзейнасць у гэтым напрамку вяло Таварыства распаўсюджання асветы паміж яўрэямі Расіі, заснаванае ў 1863 г. Менавіта яму ўдалося часткова змяніць структуру старой школы. Перадавая яўрэйская інтэлігенцыя выступала за ўвядзенне ў вучэльнях агульнаграмадскіх дысцыплін, вывучэнне рамёстваў. Аб гэтым сведчаць і прашэнні жыхароў Полацка, складзеныя імі пасля шматлікіх выступленняў полацкага грамадскага равіна і ганаровага даглядчыка казёнай вучэльні. У той жа час актывісты школьнай рэформы не адмаўляліся і ад старых традыцый, таму што многія метады і прыёмы старой школы садзейнічалі развіццю эрудыраванага маладога яўрэйскага чалавека. Гэтым тлумачыцца такія высокі працэнт кваліфікаваных яўрэй-спецыялістаў у паслярэвалюцыйны час, калі адмянілі цыркуляр 1887 г. аб абмежаванні яўрэйў, у параўнанні з агульнай колькасцю паступаючых у навучальныя ўстановы [2, с. 79].

З улікам новых пераўтварэнняў у Полацку ў пачатку XX ст. не толькі з'явіліся рамесныя класы ў Пачатковай 1-класнай вучэльні [48, с. 281]. З 1904 г. (?) пачала дзейнічаць яшчэ адна пачатковая навучальная ўстанова для яўрэйў — прыватная 2-класная з падрыхтоўчым класам жаночая яўрэйская вучэльня, загадчыкам якой была Міхля Іосел Шнээр [46, с. 192]. Выкладчыкам закона яўрэйскай веры ў вучэльні значыўся Давід Калман Бярзон, настаўнікамі спеваў — Канстанцін Сільвестравіч Кабяка, агульных прадметаў — Метля-Стэрна Абсель, Енэта Бярлін і Сіма Шнээр [47, с. 205]. У 1913 г. невялікая нататка ў газеце «Полоцкі лісток» паведамляла аб развітальных мерапрыемствах у вучэльні ў сувязі з ад'ездам з горада загадчыцы Э. Эпштэйн, якую дзеці вельмі любілі [53, с. 2].

Клопаты аб адукацыі яўрэйскіх дзяцей праяўлялі не толькі бацькі, для якіх гэта лічылася адным з галоўных абавязкаў, занававаннем дзяцей няспынна сачылі ў яўрэйскіх абшчынах (кагалах) на чале з равінам. У пачатку XX ст. у Полацку для яўрэйў, якія не маглі заплаціць за навучанне сваіх дзяцей, існавалі дабрачынныя таварыствы, напрыклад, «Общество вспомоществования бедным евреям», якія займаліся як пытаннямі адукацыі, так і паўсядзённага жыцця. У 1904–1912 гг. старшынёй такога таварыства ў Полацку быў Б.Л. Баркан [46, с. 196]. Акрамя гэтага, у 1916–1917 гг. у горадзе працаваў Яўрэйскі камітэт дапамогі бежанцам. Да яго звярнулася адміністрацыя аб'яднанай з талмуд-торай яўрэйскай

мужчынскай бежанскай школы з хадатайствам аб прыняцці на пасаду настаўнікаў агульных прадметаў Басі Хацкелевай Арансон і Цыпоры Давідаўны Бярзон, дачкі настаўніка жаночай яўрэйскай вучэльні [24, л. 16 аб]. 3-за вялікай колькасці вучняў, якая ў канцы 1916 г. складала ўжо 140 чалавек, у школе не хапала педагогаў [24, л. 131].

Заклучэнне

Такім чынам, у Полацку з сярэдзіны XIX ст. да 1917 г. дзейнічала некалькі пачатковых навучальных устаноў для яўрэйскіх дзяцей. Пасля ўваходжання Полацка ў склад Расійскай Імперыі і ўключэння яго ў мяжу яўрэйскай аседласці ў горадзе павялічылася колькасць іудзеяў. Адным з абавязкаў кожнага рэлігійнапаслухмянага яўрэя было навучанне сваіх дзяцей. Для гэтай мэты яўрэі аддавалі сваіх дзяцей у раннім узросце ў пачатковыя рэлігійныя школы. У Полацку зафіксавана дзейнасць хедэраў і талмуд-торы. Але палітыка асіміляцыі царскага ўрада прывяла да адкрыцця ў Полацку ў 1851 г. казёнай яўрэйскай вучэльні. За 26 гадоў існавання дадзенай навучальнай установы толькі невялікі працэнт яўрэйскіх дзяцей, у параўнанні з рэлігійнымі школамі, навучаўся ў дадзенай установе. З мэтай русіфікацыі Міністэрства народнай асветы адкрыла ў Полацку і бясплатную пачатковую школу для дзяўчынак, якая праіснавала каля 5 год і не вылучалася вялікай колькасцю навучэнцаў. З апошняй чвэрці XIX ст. назіралася рэфармаванне старой рэлігійнай яўрэйскай школы, што наклала свой адбітак і на працу пачатковых навучальных яўрэйскіх устаноў Полацка. На чале пачатковай яўрэйскай 1-класнай вучэльні становіліся іудзеі, разам са свецкімі выкладаліся і рэлігійныя прадметы. Гэтыя змены закранулі і навучанне ў прыватнай яўрэйскай жаночай вучэльні, і бясплатнай талмуд-торы, дзе навучанне агульнаграмадскіх прадметаў раней увогуле было забаронена. Колькасць яўрэйскіх дзяцей, ахопленых пачатковай адукацыяй, у Полацку была заўсёды высокай. Пасля адкрыцця бясплатных школ яна яшчэ больш павялічылася. Трэба адзначыць актыўнасць у справе адукацыі яўрэйскіх дзяцей полацкага грамадскага равіна і «почётнаго блюстителя» казёнай вучэльні. Але не заўсёды дзеці маглі наведваць школы. Прычынамі гэтага былі нізкае матэрыяльнае становішча сям'і і неабходнасць дапамогі быццам, аддаленасць некаторых раёнаў горада, нядобрыя адносіны з боку асобных хрысціян Полацка, у прыватнасці, праваслаўных святароў [61, с. 200].

Дадзеная навуковая праца з'яўляецца ўкладам у даследаванне гісторыі яўрэйскага насельніцтва Полацкага рэгіёна. Выказваю вялікую падзяку за прадстаўленыя архіўныя матэрыялы з фондаў РДГА Ірыне Усеваладаўне Міралюбавай. Вывучэнне дадзенай тэмы можа быць працягнута пасля азнаямлення з матэрыяламі не толькі беларускіх архіваў, але і архіваў Расійскай Федэрацыі. Яна можа мець працяг пасля вывучэння матэрыялаў аб дзейнасці паслярэвалюцыйных навучальных устаноў г. Полацка.

Спіс літаратуры

1. Агроновская, М. Алеф-бейт. О традиционном еврейском образовании / М. Аграновская. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.maranat.de/agr_06_iwr_04.html. — Дата доступу: 23.10.2012.
2. Баранава, А. Да пытання аб гісторыі адукацыі яўрэяў у Беларусі ў XIX–XX стст. / А. Баранава // Беларусіка. — Мінск, 1995. — С. 77–81.
3. Дэйніс, І.П. Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс. — Мінск: Медзісон, 2007. — 330 с.
4. История евреев и еврейского образования в Беларуси. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://www.timeshistory.ru/history-483.html> — Дата доступу: 5.02.2013.
5. Казённые еврейские училища // Еврейская электронная энциклопедия. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://www.eleven.co.il/article/11921>. — Дата доступу: 23.10.2012.
6. Марченко, А.Г. Исторические особенности и эволюция традиционной еврейской школы / Н.Г. Марченко // Адукацыя і выхаванне. — 1997. — № 9. — С. 107–115.
7. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). — Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 9572. Ведомость о количестве кагалов, синагог, школ, училищ, должностных лиц и евреев обоого пола в г. Полоцке за 1841 г.
8. НГАБ. Фонд 1416. — Воп. 2. — С. 11778. Ведомость о меламедах за первую половину еврейского учебного полугодия 1860 г.
9. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 12065. Ведомость о количестве кагалов, синагог, школ, училищ, должностных лиц и евреев обоого пола в г. Полоцке за 1844 г.

10. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 23855. Письмо Господину Военному Губернатору г. Витебска и Витебскому Гражданскому Губернатору.

11. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 31689. Рапорт Военного Начальника Полоцкого уезда.

12. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 31770. Ведомость о количестве кагалов, синагог, школ, училищ, должностных лиц и евреев обоего пола в г. Полоцке за 1878 г.

13. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 33330. Рапорт Почётного Блюстителя Полоцкого Казённого Еврейского училища купца Л. Марголина.

14. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 35558. Ведомость о количестве кагалов, синагог, школ, училищ и должностных лиц и евреев обоего пола в г. Полоцке за 1873 г. по Витебской губернии.

15. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 35872. Письмо Департамента Духовных дел Иностранных исповеданий МВД от 15.10.1874 г.

16. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 35899. Рапорт Полоцкого Уездного Исправника Господину Витебскому Губернатору согласно циркуляра от 18.09.1876.

17. НГАБ. Фонд 1430. — Воп. 1. — С. 36336. Ведомость о количестве кагалов, синагог, школ, училищ, должностных лиц и евреев обоего пола в г. Полоцке за 1879 г.

18. НГАБ. Фонд 2502. — Воп. 1. — С. 59. Ведомость о народных училищах Витебской и Могилёвской губерний.

19. НГАБ. Фонд 2507. — Воп. 1. — С. 87. Отчёт о состоянии учебных заведений Витебской Дирекции за 1837 — 1838 гг.

20. НГАБ. Фонд 2507. — Воп. 1. — С. 317. Указ об открытии казённых и раввинских училищ.

21. НГАБ. Фонд 2523. — Воп. 1. — С. 2. Списки домовладельцев по 2-му кварталу г. Полоцка за 1863 г.

22. НГАБ. Фонд 2523. — Воп. 1. — С. 6. Списки торговых и промышленных предприятий по городу Полоцку за 1895 г.

23. НГАБ. Фонд 2564. — Воп. 1. — С. 17. Ведомость об учебных заведениях Витебской губернии.

24. НГАБ. Фонд 3068. — Воп. 1. — С. 11. Журнал заседания Полоцкого уездного училищного совета.

25. Начальное еврейское образование / Хедер // Еврейские корни / Портал по еврейской генеалогии. [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

http://j-roots.info/index.php?option=com_content&view=article&id=77&Itemid=77. — Дата доступу: 23.10.2012.

26. Памятная книжка Витебской губернии на 1861 год. — Витебск: Губернская типография, 1861. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

27. Памятная книжка Витебской губернии на 1862 год. — Витебск: Губернская типография, 1862. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

28. Памятная книжка Витебской губернии на 1864 год. — Витебск: Губернская типография, 1864. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

29. Памятная книжка Витебской губернии на 1865 год. — Витебск: Губернская типография, 1865. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

30. Памятная книжка Витебской губернии на 1866 год. — Витебск: Губернская типография, 1866. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

31. Памятная книжка Витебской губернии на 1867 год. — Витебск: Губернская типография, 1867. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

32. Памятная книжка Витебской губернии на 1869 год. — Витебск: Губернская типография, 1869. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

33. Памятная книжка Витебской губернии на 1878 год. — Витебск: Губернская типография, 1878. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступа: 12.02.2012.

34. Памятная книжка Витебской губернии на 1881 год. — Витебск: Губернская типография, 1881. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

35. Памятная книжка Витебской губернии на 1882 год. — Витебск: Губернская типография, 1882. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

36. Памятная книжка Витебской губернии на 1885 год. — Витебск: Губернская типография, 1885. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.

37. Памятная книжка Витебской губернии на 1886 год. — Витебск: Губернская типография, 1886. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу:

http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

38. Памятная книжка Витебской губернии на 1887 год. – Витебск: Губернская типография, 1887. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

39. Памятная книжка Витебской губернии на 1888 год. – Витебск: Губернская типография, 1888. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

40. Памятная книжка Витебской губернии на 1889 год. – Витебск: Губернская типография, 1889. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

41. Памятная книжка Витебской губернии на 1890 год. – Витебск: Губернская типография, 1890. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

42. Памятная книжка Витебской губернии на 1895 год. – Витебск: Губернская типография, 1895. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

43. Памятная книжка Витебской губернии на 1900 год. – Витебск: Губернская типография, 1900. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

44. Памятная книжка Витебской губернии на 1902 год. – Витебск: Губернская типография, 1902. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

45. Памятная книжка Витебской губернии на 1903 год. – Витебск: Губернская типография, 1903. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

46. Памятная книжка Витебской губернии на 1904 год. – Витебск: Губернская типография, 1904. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

47. Памятная книжка Витебской губернии на 1905 год. – Витебск: Губернская типография, 1905. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

48. Памятная книжка Витебской губернии на 1908 год. – Витебск: Губернская типография, 1908. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

49. Памятная книжка Витебской губернии на 1909 год. – Витебск: Губернская типография, 1909. [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. – Дата доступа: 12.02.2012.

50. Памятная книжка Витебской губернии на 1910 год. — Витебск: Губернская типография, 1910. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.
51. Памятная книжка Витебской губернии на 1912 год. — Витебск: Губернская типография, 1912. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.
52. Памятная книжка Витебской губернии на 1914 год. — Витебск: Губернская типография, 1914. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: http://www.nlr.ru/pro/inv/mem_buks.htm. — Дата доступу: 12.02.2012.
53. Полоцкий листок. — 1913. — № 8.
54. Путеводитель по г. Полоцку. — Полоцк: типография Х.В. Клячко, 1910.
55. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). Фонд 733. — Воп. 98. — С.50. Аб выдачы адначасовай дапамогі ўдаве былога настаўніка Полацкай казёнай вучэльні 1-га разраду Мільнер. 1856 г.
56. РДГА. Фонд 733. — Воп. 98. — С. 204. Справа аб пераўтварэнні некаторых талмуд-тор і арганізацыі казённых яўрэйскіх вучэльняў 1-га і 2-га разрадаў. 1848 г.
57. РДГА. Фонд 733. — Воп. 98. — С. 268. Аб дазvole настаўніку Полацкай казёнай вучэльні 1-га разраду Маркільсу адкрыць у ёй жа прыватную жаночую вучэльню. 1857 г.
58. РДГА. Фонд 733. — Воп. 98. — С. 515. Ведамасць аб жаночых яўрэйскіх вучэльнях Віцебскай дырэкцыі вучэльняў. 1861 г.
59. Толмуд-Тора // Еврейская электронная энциклопедия. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу: <http://www.eleven.co.il/article/14022>. — Дата доступу: 23.10.2012.
60. Філатава, А.М. У складзе Расійскай імперыі /А.М. Філатава, Я.У. Глазырын, Э.М. Савіцкі // Памяць: гісторыка-дакументальная хроніка Полацка / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]; маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск: БелЭн, 2002. — С. 225–239.
61. Энцін, М. Зямля абяцаная / М. Энцін // ARCHE. — 2004. — № 3. — С. 189–206.

Дадатак . Настаўнікі полацкіх яўрэйскіх навучальных устаноў (1860–1912)

Табліца 1. Полацкая казённая яўрэйская вучэльня 1-га разраду

Год	«Почётный блюститель»	Наглядчык	Настаўнікі	Урач
1855	Л. Марголін	Корсак К.В.	Давід Мільнер , займаў пасаду з 29 кастрычніка 1851 г. па 23 чэрвеня 1855 г., жанаты, меў 6 дзяцей	
1856–1862	Л. Марголін	Корсак К.В.	3 настаўнікі: К.В. Корсак , А.М. Маркільс , Л.Н. Рагольскі	
1863		Корсак К.В.	Губ. сак. Кірыл Вікенцьевіч Корсак , настаўнік рускай мовы і арыфметыкі, католік, 54 гады, скончыў Полацкую Духоўную піярскую вучэльню, у горадзе 15 год, меў жонку (30 год), дачку (10 год), званне выдатніка за 20 гадоў службы, у 1859 г. выйшаў на пенсію. Абрам Моўшавіч Маркільс , настаўнік Бібліі, малітваў, яўрэйскай і нямецкай моў, яўрэй, 46 гадоў, хатняя адукацыя, на пасадзе з 5 мая 1853 г. (па іншых звестках – з 22 лістапада 1864 г.), 10 год службы Лейзар Нісонавіч Рагольскі , настаўнік абраду веры, яўрэй, 47 гадоў, на пасадзе з 12 лістапада 1856 г. (па іншых звестках – з 12 снежня 1858 г.), 7 год службы, меў жонку.	

1863– 1864		Каткоў С.Е.	Каткоў Сямён Емяльянавіч , настаўнік рускай мовы і арыфметыкі, праваслаўны, 23 гады, скончыў Віцебскую павятовую вучэльню, на пасадзе з 6 мая 1864 г., 3 гады службы, знаходзіўся ў 14 класе, халасты. А.М. Маркільс , настаўнік Бібліі, малітваў, нямецкай мовы. Л.Н. Рагольскі , настаўнік абраду веры і яўрэйскай мовы.	
1864– 1865		Каткоў С.Е.	Каткоў С.Е. , настаўнік рускай мовы і арыфметыкі.	
1866		Каткоў С.Е.	Каткоў С.Е. , настаўнік рускай мовы і арыфметыкі, жалаванне 250 руб.	
1867	Полацкі 2-й гільдыі купец Ліпа Марголін , яўрэй, 45 гадоў, на пасадзе з 13 кастрычніка 1854 г., хатняя адукацыя, 11 гадоў службы	Каткоў С.Е.	В.а. настаўніка А.М. Маркільс , жалаванне 225 руб. В.а. настаўніка Л.Н. Рагольскі , жалаванне 225 руб.	
1869		Мізліг Д.Р.	Давід Рыгоровіч Мізліг , настаўнік рускай мовы і арыфметыкі, на пасадзе з 12 студзеня 1868 г.	

Табліца 2. Пачатковая 1-класная яўрэйская вучэльня

Год	«Почётный блюститель»	Загадчык	Памочнік	Настаўнік падрахтоўчага класа	Урач
1881 1882 1885 1886 1887		Мірон Гіршавіч Крамнік , яўрэй, на пасадзе з 1 кастрычніка 1878 г., жала- ванне 350 руб., ст. 190 руб. і кватэра, у 1900–1915 гг. — полацкі грамадскі равін.	Іосіф Дзерачын- скі , яўрэй, на пасадзе з 1 ліпеня 1880 г., скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут, жалаванне 250 руб., ква- тэра 75 р.	Майсей Юдэлеў Левінсон , яўрэй, на пасадзе з 1 ліпеня 1880 г., скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут, жалаванне 250 руб., ква- тэра 75 р.	
1888		М. Г. Крамнік , жалаванне 350 руб.	Аляксандр Дронзін , скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут, жалаванне 250 р. і кватэ- ра 75 р.	М. Ю. Левін- сон	
1890		М.Г. Крамнік , жалаванне 350 руб.	А. Дронзін , жалаванне 250 руб., ква- тэра 75 руб.	Мошка Гальперсон	
1894		М.Г. Крамнік , скончыў курс у равінскай вучэльні, жала- ванне 705 руб.			
1900	Беніамін Лазаравіч Рыўлін , скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут.	Нохім Леў Гамбург , яўрэй, скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут.	Ор Борух Петкун , яўрэй, скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут.	Ошар Хацк. Штэри , яўрэй, скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут.	Хацкель Моўш. Імяні- таў , яўрэй, на пасадзе з 12 верас- ня 1893 г.

1902 1903	Б.Л. Рыўлін	І. І. Дзера- чынскі	О. Х. Штэрн	Меер Зевін, Калман, Пруслін	Х.М. Імя- нітаў
--------------	--------------------	--------------------------------	--------------------	--	----------------------------

Табліца 3. Пачатковая 1-класная з падрыхтоўчым і рамесным класамі
яўрэйская вучэльня

Год	«Почётный блюсти- тель»	Загадчык	Памочнік	Настаўнік падрыхтоў- чага класа	Настаў- нік- майстар	Урач
1908	Б.Л. Рыў- лін	І. І. Дзера- чынскі	Давід Шол. Сайдзінскі	Гершон Катовіч	Іцка Златкін Пінхус Драбкін	Х.М. Імя- нітаў
1910 1912	Б.Л. Рыў- лін , на пасадзе з 7 снежня 1884 г.	І. І. Дзера- чынскі , на пасадзе з 1 жніўня 1900 г.	Меер Якаў Бегак , меў званне па- чатковага настаўніка, на пасадзе з 21 ліста- пада 1905 г.	Сімон Копел Собаль , скончыў Віленскі яўрэйскі настаўніцкі інстытут, на пасадзе з 11 лютага 1908 г.		Х.М. Імя- нітаў

Табліца 4. Прыватная 2-класная з падрыхтоўчым класам жаночая
яўрэйская вучэльня

Год	Загадчыца	Настаўнікі
1904	Міхля Іосел Шнэр , мае зван- не хатняй настаўніцы	Давід Калман Бярзон , настаўнік закона яўрэйскай веры. Метля-Стэрна Іосел Абсель , мела званне хатняй настаўніцы.
1905	М. І. Шнэр	Д. К. Бярзон , настаўнік закона яўрэйскай веры. М.О. Абсель, Енэта Вульфайна Берлін, Сіма Іосіф. Шнэр Канстанцін Сільвестравіч Кабяка , настаўнік спеваў.

Табліца 5. **Прыватная бясплатная 1-класная жаночая яўрэйская вучэльня**

Год	утрымальнік	колькасць вучаніц	Колькасць настаўнікаў
1860	А.М. Маркільс , настаўнік казённой яўрэйскай вучэльні	30	1
1861	А. М. Маркільс	18	1
1862	А. М. Маркільс	12	1
1863–1864	А. М. Маркільс	10	1
1864–1865	А.М. Маркільс	14	1

Табліца 6. **Талмуд-тора**

Год	Год адкрыцця		Настаўнікі	Урач
1863–1864 1865		А. М. Маркільс , настаўнік казёнай яўрэйскай вучэльні.	Колькасць вучняў – 8 Колькасць настаўнікаў – 1	
1898	30 лістапада 1895 г.	Давід Каімаў Берчы , яўрэй, меў званне пачатковага яўрэйскага настаўніка.	Шмойла Іцінскі , настаўнік яўрэйскіх прадметаў, яўрэй, меў званне пачатковага яўрэйскага настаўніка. І. Аксельрод , часова выконваў абавязкі настаўніка яўрэйскіх прадметаў, меў хатнюю адукацыю. Іван Карлавіч Навіцкі , настаўнік гімнастыкі, праваслаўны, унтэр-афіцэр.	
1900 1902 1903		Давід Калман Бярзон	Шмойла Іткінсон , настаўнік яўрэйскіх прадметаў, яўрэй, меў званне пачатковага яўрэйскага настаўніка. І. Аксельрод	

1904		Д.К. Берзон	Самуїл Самсонаў Цыпкін , меў званне хатняга настаўніка. Хаім-Бер. І. Сорын. Мірон Давід Зевін , настаўнік спеваў. І. К. Навіцкі , настаўнік гімнастыкі.	
1905 1908		Д.К. Бярзон	С.С. Цыпкін , Х.І. Сорын , І.К. Навіцкі. К.С. Кабяка , настаўнік спеваў.	Х.М. Імяні-таў
1910		Менд. Янк. Арыеў , меў званне прыватнага настаўніка, на пасадзе з 1 кастрычніка 1908 г.	Менд. Лейз. Позін , меў званне прыватнага настаўніка, на пасадзе з 1 кастрычніка 1908 г. Хава-Сора Сімон Столпер , настаўнік агульнаадукацыйных прадметаў, меў званне прыватнага настаўніка, на пасадзе з 1909 г. Моўша Іцык Хайкін , настаўнік іўдзейскай веры, меў званне прыватнага настаўніка, на пасадзе з 1909 г.	
1912, 1915		Х.І. Сорын	М.І. Хайкін , М.Л. Сорын	

Гаўрылава С.В.

**Асноўныя кірункі аднаўлення і развіцця
г. Полацка ў 1944–1954 гг.
Частка 2. Гандаль і грамадскае харчаванне,
камунальная гаспадарка, транспарт**

Гандаль і грамадскае харчаванне

Пасля вызвалення Полацка перад гарадскімі ўладамі паўстаў шэраг праблем. Адна з іх – арганізацыя гандлю і грамадскага харчавання. Планы па разгортванні сеткі гандлёвых аб'ектаў і кропак грамадскага харчавання абмяркоўваліся амаль на кожным пасяджэнні і гарадскога, і абласнога выканкамаў. Увага гэтай праблеме ўдзялялася і на рэспубліканскім узроўні. Савет Народных Камісараў БССР абавязваў старшынь аблвыканкамаў арганізоўваць у абласных цэнтрах перадсвяточныя кірмашы, праводзіць «адпаведную масава-тлумачальную работу сярод калгаснікаў і адзінаасобнікаў» і разгортваць «сустрэчны гандаль таварамі шырокага спажывання на гэтых кірмашах» [10]. У пастановах СНК БССР прапісвалася абавязковае добраўпарадкаванне рынкаў, забеспячэнне іх неабходнай колькасцю ларкоў, сталоў, вагавымяральных прылад і мерапрыемствы па бытавым абслугоўванні прыездных калгаснікаў.

Першыя крамы і сталоўка былі адкрыты ў часткова ацалелых драўляных гандлёвых радах на рынку [9]. У жніўні 1944 г. у розных раёнах горада ўжо працавала 5 крамаў і 1 сталоўка з прапускной магчымасцю 250–300 чалавек [7], але яны лічыліся часовымі. Да канца года ў Полацку было адкрыта яшчэ некалькі гандлёвых кропак. За алтаром Мікалаеўскага сабора размясціліся харчовая і прамтаварныя крамы [9]. Харчовым забеспячэннем Полацка займаліся гархарчпрамгандаль, спецгандаль, ваенгандаль, райспажыўсаюз, аблспажыўсаюз, аддзелы працоўнага забеспячэння на чыгунцы, леспрамгасе, лясгасе і г.д. Пры гархарчпрамгандлі з мэтай павелічэння продажу насельніцтву харчовых тавараў і наладжвання грамадскага харчавання была створана падсобная гаспадарка [5].

Асноўны аб'ём работ па будаўніцтве, аднаўленні і рамонце крамаў і кропак грамадскага харчавання быў выкананы ў 1945 г. У сярэдзіне года ў Полацку аднаўляліся і працавалі сталоўка і дзве крамы (былы будынак райвыканкама, вул. К. Маркса і вугал вул. Надзвінскай), рэстаран па вул. К. Маркса 11, крамы па вул. К. Маркса 5, крама па вул. Арджанікідзе (каля рынка), сталоўка па вул. К. Маркса 7, сталоўка ваенгандлю па вул. К. Маркса 17, дзве сталоўкі і рэстаран па вул. Леніна, крамы № 1 і 9 па вул. Арджанікідзе, крама № 2 па вул. Фрунзе (за Палатой), крама № 3 па вул. Леніна, крама № 4 па вул. Лепельскай (за Дзвіной), крама № 8 у памяшканні былога кадэцкага корпуса, крама па вул. Надзвінскай (былы будынак дзяржбанка), крама па вул. М. Горкага — вугал вул. Савецкай 2/2 [11, 12]. Дзевяць крамаў гархарчпрамгандлю працавалі без выхадных з 8–9 гадзін да 19 ці 22 гадзін з 2-гадзінным перапынкам на абед у розныя прамежкі часу (з 12 да 14, з 13 да 15 ці з 14 да 16 гадзін). Выхадныя дні загадчыкам і прадаўцом выкарыстоўваліся па чарзе [1]. Першая ўніверсальная крама размясцілася на першым паверсе будынка былога райвыканкама па вул. К. Маркса [11]. Крамы, павільёны і ларкі па продажы ўласнай харчовай і прамысловай прадукцыі, чайныя і закусачныя адкрывалі арцелі і камбінацы г. Полацка. У 1945 г. у Полацку працавала крама, у якой праводзіўся продаж прамтавараў па цвёрдай дзяржцане з выразкай купонаў прамтаварнай карткі і продаж прамтавараў з нацэнкай. З мэтай паляпшэння забеспячэння палачан прамтаварамі аблсавет прыняў рашэнне аб адкрыцці новай прамтаварнай камерцыйнай крамы, камерцыйнай чайной-рэстарана і прадуктовай камерцыйнай крамы сістэмы Галоўасабгастранома. У лістападзе 1945 г. гандлёвая сетка толькі гархарчапрамгандлю налічвала 10 крамаў і 7 ларкоў, аднак у горадзе адсутнічалі крамы па продажы скабяных, гаспадарчых і культтавараў [12].

Асабліва актыўна пашыралася гандлёвая сетка ў перыяд падрыхтоўкі да святаў: будаваліся вулічныя ларкі на рынку, каля грамадскіх устаноў, арганізаваліся паходныя буфеты на плошчы, буфет у будынку кінатэатра, столікі гандлю квасам на цэнтральных вуліцах. У летні перыяд адкрываліся ларкі і латкі па продажы прахаладжальных напояў і марожанага.

Нягледзячы на ўвагу да пытання арганізацыі гандлю з боку рэспубліканскіх і абласных улад, гандлёвая сетка Полацка не забяспечвала запатрабаванняў горада, крамы знаходзіліся ў антысанітарным

стане, дрэнна было наладжана грамадскае харчаванне, назіраліся частыя перабоі з хлебам. Апошняя праблема стаяла найбольш востра: мелі месца выпадкі, калі з-за адсутнасці мукі ў горадзе немагчыма было набыць хлеб па 2–3 дні і болей. Толькі за май 1945 г. палачане недаатрымалі каля 15 % хлеба, а з 8 т круп атрымалі 600 кг [12].

Ва ўмовах таварнага дэфіцыту ў пасляваенны час працягвала існаваць нарміраванае карткавае размеркаванне асноўных тавараў, уведзенае ў ліпені 1941 г. У Полацку працавалі закрытыя размеркавальнікі, а насельніцтва на падставе картак прымацоўвалася да адпаведных крамаў. Тыя, хто займаў кіруючыя пасады, атрымлівалі так званыя «літарныя» нормы, якія розніліся ў залежнасці ад пасады. Уладальнікі такіх «літарных» картак у сталоўках харчаваліся ў асобных пакоях. Камандзіраваным у іншы горад выдаваліся «рэйсавыя» карткі [9]. Праблему забеспячэння палачан неабходнымі таварамі ўзмацнялі шматлікія выпадкі неатаварвання харчовых і прамтаварных картак. Так, у IV квартале 1944 г. засталіся нявыбранымі 5 т мяса, 5 т масла, 2 т сыру, 6,6 т малака, 97 скрыняў яек, 197 т солі, 9 тыс. л спіртагарэлачных вырабаў, бавоўны на 37 тыс. руб., воўны на 72 тыс. руб., шоўку на 16 тыс. руб., мыла гаспадарчага на 12 тыс. руб., табакі на 126 тыс. руб. Тавараабарот к гэтаму часу быў выкананы толькі на 78 % па розніцы і на 76 % па грамадскім харчаванні. Значная частка харчовых і прамысловых тавараў выдаткоўвалася на патрэбы «няпланаванага кантынгентна» (у асноўным рабочых з іншых гарадоў, якіх накіравалі ў Полацк), што складала 15–29 % ад рэалізаванага. Мела месца рэалізацыя тавараў па камерцыйных цэнах, завышэнне цэн [12]. Не аднойчы на пасяджэннях аблвыканкама разглядаліся пытанні аб прычынах зрыву атаварвання харчовых і прамтаварных картак, ствараліся камісіі па высвятленні прычын, да чаго прыцягваліся следчыя органы.

У другой палове 1946 г. абласны цэнтр пачаў рыхтавацца да адмены карткавай сістэмы, якая адбылася ў снежні 1947 г. У першую чаргу да гандлю без картак неабходна было падрыхтаваць хлебапякарную прамысловасць, для чаго быў распрацаваны план павелічэння магутнасцяў хлебапякарняў, пашырэння сеткі крамаў, ларкоў, лабазаў (гандлёвыя памяшканні, пераважна на рынках, для гандлю зернем, мукой, крупамі) па гандлі хлебам, мукой, крупамі, макароннымі вырабамі, фуражом [12]. План тавараабароту па гандлі і грамадскім харчаванні за 1947 г. быў выкананы на 108,5 % [11].

У 1948 г. у Полацку налічвалася 107 крамаў і ларкоў, 2 чайныя, 13 сталовак, аднак гандлёвая сетка была недастаткова пашырана на ўскраінах [11]. Аб'ём продажу хлеба і хлебабулачных вырабаў узрос на 44,4 %, круп і макаронных вырабаў — на 96,3 %, кандытарскіх вырабаў — на 27,9 %, масла — на 14,2 %, алею — у 3,7 разоў, ільняной тканіны — на 37,5 %, абутку — на 34 %, мыла — на 83,5 %. Рыначныя цэны на сельгаспрадукцыю знізіліся ў 2–2,5 разы ў параўнанні з папярэднім годам [14]. Аднак палачане адчувалі перабоі ў продажы запалак, газы, гаспадарчага посуду і іншых тавараў першай неабходнасці; у горадзе адсутнічалі спецыялізаваныя крамы па продажы абутку, галантарэі і парфумы, галаўных убораў, гародніны, рыбы і інш. Гандлёвыя прадпрыемствы завозілі прадукцыю з іншых гарадоў і рэспублік. Мясцовая прадукцыя складала толькі 3 % ад агульнага тавараабароту, у вялікай ступені гэта тлумачылася нізкай якасцю прадукцыі мясцовых прадпрыемстваў. Склады былі запоўнены таварамі, якія не былі запатрабаваны пакупніком, а ў крамах тавары завозілі без уліку запатрабаванняў насельніцтва. Зусім адсутнічаў асартымент дзіцячага летняга адзення і абутку, гаспадарчыя тавары, такія як будаўнічыя цвікі, фарбы, аліфа, шкло, газа, газавыя лямпы і інш. У той жа час запасаў гаспадарчага мыла, тэкстыльнага абутку, фарфоравага посуду, пладова-ягаднага віна хапіла б на 1–3 гады. У 1948 г. на складах гархарпрамгандлю знаходзілася прадукцыі на суму звыш 4 млн. руб.: рэзервуары для лямп, матавае і парніковае шкло, гумавыя набойкі, дзіцячыя цацкі, тачыльныя брускі і інш., а ў крамах — на 300 тыс. руб. бракованага тавару [11]. За першую палову 1948 г. інспекцыя дзяржкантролю выявіла больш за 700 выпадкаў завышэння цэн, абважвання і аблічвання пакупнікоў, карыстання няспраўнымі вагамі [12].

У канцы 1948 г. у абласным цэнтры працавала ўжо больш за 160 гандлёвых кропак, у тым ліку 7 спецыялізаваных хлебных, 16 прамтаварных, 9 прадуктовых, 41 змешаная; 95 ларкоў, рэстаранаў, сталовак, чайных, буфетаў і латкоў. У структуру гархарчпрамгандлю ўваходзіла 61 гандлёвае прадпрыемства, з іх 13 былі спецыялізаванымі; адначасова адсутнічалі спецкрамы па продажы тэкстыльных тавараў, абутку, парфумы і галантарэі, галаўных убораў, мяса і гародніны [11]. На 1 жніўня 1949 г. у Полацку дзейнічалі 163 рознічныя гандлёвыя кропкі і прадпрыемствы грамадскага харчавання, у тым ліку 23 харчовыя, 9 прамтаварных, 8 сталовак і рэстаранаў, 25 чайных, закусачных і буфетаў [14]. Асаблівай крытыцы падвяргаліся ўстановы грамадскага харчавання:

недастатковая забяспечанасць мяснымі і малочнымі прадуктамі, адсутнасць свежай рыбы і спецый, вузкі асартымент і нізкая якасць страў з гародніны і рыбы, нізкая культура абслугоўвання, антысанітарны стан і адсутнасць халадзільнікаў, недаважванне, растраты і крадзяжы. Так, у III квартале 1949 г. у рэстаране «Дзвіна» зроблена растрат і крадзяжу на 5081 руб., у ларках і буфетах гархарчпрамгандлю – на 10713 руб. План тавараабароту за 1949 г. гархарчпрамгандль выканаў толькі на 89,8 %: па рознічным гандлі і дробным опце – на 88,4 %, па грамадскім харчаванні – на 97,2 %. Гандлёвая дзейнасць пацярпела страту ў 3403 тыс. руб., большую частку чаго склалі страты ад пажараў – 2454 тыс. руб. Мела месца наяўнасць звышштатных адзінак (каваль, малатабоец, слесар), у выніку чаго было выплачана 35819 руб. звыш запланаванага [11].

Найбольш шчыльна гандлёвая сетка ахоплівала цэнтр Полацка, у той час як на ўскраінах горада адсутнічалі добраўпарадкаваныя крамы, не выконваліся патрабаванні гандлю і санітарныя нормы, з-за адсутнасці харчовага склада назіралася псаванне тавараў. Аднак наладжванне быту палачан і павелічэнне даходаў к канцу 4-й пяцігодкі далі магчымасць гандлёвым установам з кожным годам павялічваць тавараабарот. Так, у 1950 г. было рэалізавана харчовых тавараў на 32 % больш у параўнанні з папярэднім годам, а прамысловых тавараў – больш на 1411 тыс. руб. [5].

Немалаважным сродкам забеспячэння насельніцтва Полацка харчовымі і прамысловымі таварамі ў цяжкі пасляваенны час былі пайкі. Дапамога людзям, якія асабліва адчувалі патрэбу, аказвалася па лініі ЮНППА (абрэвіятура англ. United Nation Relief and Rehabilitation Administration – Адміністрацыя дапамогі і аднаўлення Аб'яднаных нацый). Палачане атрымлівалі харчовыя пайкі з ЗША, Канады, Аргенціны і іншых дзяржаў. У склад пайкоў уваходзілі сухое малако, яечны парашок, каўбасны фарш, свіная тушонка, цукар, мясныя кансервы, цыгарэты. З ЗША і Англіі дасылалі адзенне і абутак, якія былі ва ўжытку, а прафсаюзныя арганізацыі размяркоўвалі іх сярод працоўных. Пайкі звыш ліміту палачане атрымлівалі на Кастрычніцкія святы [9]. У 1945–1946 гг. гараджане, і ў першую чаргу інваліды ВОВ, дэмабілізаваныя, партызаны, сем'і загінуўшых воінаў Савецкай Арміі, атрымалі дадаткова да пайковых норм харчавання 28,6 т бабовых культур, 3 т бульбы, каля 19 т жыта, 386 рацыёнаў, 4249 дзіцячых пайкоў. СНК БССР выдзяляў адзіначасовыя пайкі для настаўнікаў, урачоў, спецыялістаў сельскай

гаспадаркі: 2 кг мяса, 500 г тлушчу, 500 г цукру (1 кг мармеладу/джэму). Дадатковая дапамога аказвалася выпускнікам навучальных устаноў. У 1946 г. 16-ці выпускнікам-завочнікам Полацкага педвучылішча былі выданы прамтавары: 48 м воўны, 16 пар абутку, 16 прадметаў швейных вырабаў. Асобна да святаў салодкія падарункі атрымлівалі дзеці. Да першай гадавіны вызвалення БССР маленькія палачане атрымалі па 250 г цукерак і 100 г пячэння [12].

Валікую падтрымку гарадскому насельніцтву аказвалі ўласныя і калгасныя гаспадаркі, прадукцыю якіх можна было набыць на гарадскім рынку. Аднак выбар прадуктаў некаторы час быў вельмі абмежаваным, а цэны — вельмі высокімі. З арганізацыяй вобласці і вяртаннем насельніцтва гандаль актывізаваўся. На рынку можна было набыць зерне, муку, крупы, мяса-малочныя прадукты, тытунь, грыбы і інш. Гэта выклікала значнае зніжэнне цэн [9]. Аднак само размяшчэнне рынку ў цэнтры горада выклікала шмат нараканняў: гандаль вёўся сярод шматлюдных вуліц, з якіх ляцеў пыл ад транспарту. У сакавіку 1945 г. на пасяджэнні гарвыканкама была разгледжана заява гаргандальаддзела аб выдзяленні новай зямельнай плошчы для размяшчэння рынку [11]. Аднак з выдзяленнем зямельнага ўчастка не спяшаліся. У сярэдзіне лета 1945 г. аблвыканкам абмеркаваў пытанне аб мерах па паляпшэнні работы калгаснага рынку і абавязаў кіраўніцтва Полацка разгледзець мэтазгоднасць перанясення рынку ў іншае месца, а таксама паставіць перад гандлёвымі прадпрыемствамі пытанне аб пабудове ў горадзе ларкоў, палатак для ўласнага гандлю [12].

Нягледзячы на паўсталую неабходнасць перанясення рыначнай плошчы, працягвалі распрацоўвацца планы яе забудовы, якія ўключалі пабудову 1 павільёна, 1 мяснога і 1 малочнага кантрольных пунктаў, 1 ларка/палаткі, 1 камеры захоўвання, 1 заезджага дома, 1 чайной, 8 крытых і 24 адкрытых сталоў. На ўтрыманне гарадскога рынку ў 1947 г. было выдзелена 130 тыс. руб., у 1949 г. — 130,5 тыс. руб. Кантроль за продажам мяса і мясных прадуктаў практычна адсутнічаў на працягу некалькіх год. У 1945 г. на рынку адсутнічалі мясакантрольны і малакакантрольны пункты [12]. У 1946 г. мясакантрольная станцыя размяшчалася непасрэдна на кватэры ветурача, у 1947 г. па прычыне захворванняў, выкліканых прадуктамі, набытымі ў прадаўцоў на рынку, продаж мясных і рыбных прадуктаў, бульбяных, мучных вырабаў, вінегрэтаў, фаршаў быў увогуле забаронены [11].

У зімовы перыяд рынак працаваў з 8 да 18 гадзін. У летні перыяд графік работы рынку, гандлёвых кропак і крамаў (акрамя дзяжурных), якія размяшчаліся на тэрыторыі рынку, змяняўся: з 7 да 18 гадзін; мяса-кантрольнай станцыі — з 7 да 15 гадзін. Работа ларкоў, кіёскаў і палатка гандлёвых арганізацый, размешчаных каля рыначнай плошчы па вул. Арджанікідзе, доўжылася да 21 гадзіны, а закусачных — да 23 гадзін [11]. На старонках газеты «Большэвіцкі сцяг» неаднаразова ўздымаліся пытанні арганізацыі гандлю на гарадскім рынку: вялікая колькасць спекулянтаў, недахоп месцаў для гандлю калгаснікаў, антысанітарныя ўмовы, адсутнасць кантролю з боку дзяржсанінспекцыі. У канцы 1940-х гг., па ўспамінах І.П. Дэйніса, «на гарадскім рынку была арганізавана абласная сельгасвыстава, былі пабудаваны навесы па баках агароджанай плошчы, а пасярэдзіне павільён. На выставу прывозілі жывёлу, кармавыя травы і гародніну, прадукты садаводства і пчалярства. Выстаўляліся селягасмашыны, свой адзел меў лясгас. Выстаўлялі свае вырабы арцелі і прадпрыемствы. Выстава праходзіла некалькі дзён. Пачалося ўсё ў канцы 4-й пяцігодкі і праходзіла на працягу існавання вобласці» [3]. Некаторы час у Полацку дзейнічалі прывакзальныя рынкі у цэнтры і ў Грамах, але яны не былі адпаведна абсталяваны, не прыбіраліся, што таксама выклікала шмат скаргаў гараджан. У 1949 г. ларкі гандлёвых арганізацый з прывакзальнай плошчы ў цэнтры Полацка былі перамешчаны на вул. Валадарскага — вугал вул. Пушкіна [11].

У ліпені 1949 г. для цэнтральнага рынку была адведзена тэрыторыя ў квартале вуліц Пралетарская, Пушкіна, Першамайская і Баравая. З-за забалочанасці гэтага ўчастка ўсе арганізацыі, што вялі будаўнічыя работы і ачыстку горада, звозілі цагельны бой ад разбураных будынкаў для засыпкі тэрыторыі. Да пачатку наступнага 1950 г. тэрыторыя рынку так і не была добраўпарадкавана: не поўнасцю пастаўлена агароджа, адсутнічаў лёднік для захоўвання прадуктаў і лёднік-ізалятар для правядзення лабараторных даследаванняў, у мясным павільёне не ставала месца, парушаліся санітарныя правілы, не ўсе прадаўцы былі забяспечаны вагамі і спецадзеннем (мелася ўсяго 20 вагаў і 107 пар нарукаўнікаў), не быў наладжаны збор разавых плацяжоў, гандлёвыя кропкі працавалі без уліку санітарных і проціпажарных правілаў і «па сваім архітэктурным абліччы не задавальнялі патрабаванням культурнага гандлю». Няскончаная планіроўка рынку выклікала шмат нараканняў гарадскіх улад: у нядзелю падводамі і аўтамашынамі былі

закрыты падыходы да крамаў і ларкоў, адсутнічаў водаправод для проціпажарных мерапрыемстваў і паення коней [11].

У пачатку 1950-х гг. у Полацку дзейнічалі 143 гандлёвыя прадпрыемствы [11]. Нягледзячы на ўсе недахопы і нараканні, з аднаўленнем прадпрыемстваў і арцеляў з кожным годам павялічваўся асартымент прамысловых тавараў і прадуктаў харчавання ў крамах і ларках горада. Тавараабарот горада за 1954 г. у параўнанні з 1952 г. узрос на 13,5 %, а насельніцтву было прададзена тавараў на 17,2 млн. руб. больш. Значна павялічыўся продаж тлушчаў, хлеба і хлебабулачных вырабаў і інш. У гэты час асабліва ўзрос продаж тавараў «культурнага ўжытку»: радыётавараў больш чым у 2,5 разы, гадзіннікаў і мэблі ў 1,5 разы. Продаж толькі веласіпедаў і матацыклаў за 1953–1954 гг. узрос больш чым у 4 разы. Тавараабарот па грамадскім харчаванні ўзрос на 11,5 %. У будынку новай гасцініцы пачалося абсталяванне рэстарана [6].

Камунальная гаспадарка

Гарадскія і абласныя ўлады шмат увагі ўдзялялі аднаўленню камунальнай гаспадаркі Полацка, і ў першую чаргу — водаправода і лазні. У верасні 1944 г. афіцыйна аднавілі дзейнасць водаправод, лазня, гасцініца, зелянгас, аддзел добраўпарадкавання [11].

У маі 1945 г. працягласць сеткі гарадскога водаправода складала 7 км (у 1935 г. — 6,4 км [4]). З трох скважын найбольш прыдатнай для эксплуатацыі была скважына № 1, скважына № 3 патрабавала капітальнага рамонту і спыніла падачу вады яшчэ да вайны [14]. На яе рамонт у 1945 г. было выдзелена 70 тыс. руб., у той час як на аднаўленне ўсёй водаправоднай сеткі — 10 тыс. руб. [12]. Скважына № 2 была закансервавана яшчэ ў 1930 г. з-за малага вадазбору. Адзіная воданпорная вежа, якая мела запас вады 270 м³, была знішчана падчас адступлення нямецкіх войскаў у 1944 г., таму водаправод карыстаўся бакам ваеннага шпіталю на 36 м³ [2]. З аднаўленнем падачы вады былі ўстаноўлены адпускныя цэны для прадпрыемстваў, устаноў і насельніцтва горада: з 1 чэрвеня 1946 г. 1 м³ каштаваў 1 руб. 48 кап. Пракладка водаправоднай сеткі ішла вельмі марудна. У 1947 г. жыхары вул. Гогалю, Пралетарскай, Л. Талстога, Заканаўнай і інш. былі вымушаны карыстацца непрыдатнай рачной вадой. На 1 студзеня 1948 г. даўжыня водаправоднай сеткі складала толькі 7,4 км, магутнасць водаправода — 600 м³/суткі, вада цякла з дамешкам пяску [11].

Восенню 1948 г. артэзіянскія скважыны спынілі падачу вады. Быў распрацаваны праект новага водаправода, кошт якога склаў 16 млн. руб. [14]. У пачатку 1949 г. прыступілі да будаўніцтва ў раёне в. Кароўнікі. Была арганізавана падача вады з Заходняй Дзвіны праз водазабор былога лазне-пральнага камбіната. У цэнтры горада пачалі будаваць воданепарную вежу. Першапачаткова водаправод праз раку быў праведзены па мосце, а значна пазней быў пракладзены па дне ракі [3]. За ўвесь год гарводаправодам было дапушчана перавыдаткаванне фонду заробтнай платы ў суме 52,1 тыс. руб. за ўтрыманне 88 рабочых. Зімой 1950 г. амаль уся водаправодная сетка выйшла са строю, меліся шматлікія прарывы магістралі, з 18-ці калонак зусім не працавалі 6. У маі 1950 г. з балансу гарводаправода былі спісаны скважыны № 1 і 2 па вул. К. Маркса як непрыдатныя для далейшага карыстання. У 1952 г. новы водаправод падаў 446,3 тыс. м³ вады, пры гэтым страты склалі 13 тыс. м³. [11] У 1953–1954 гг. вяліся работы па будаўніцтву водаправоднай станцыі і пракладцы водаправодных ліній па вул. К. Маркса, Першамайскай, Кастрычніцкай, Пралетарскай, Фрунзэ. Пры гэтым амаль палова насельніцтва горада працягвала карыстацца вадой з ракі. У 1945 г. пачалося будаўніцтва каналізацыі, якую правялі па вул. Гогаля, дзе вялося інтэнсіўнае будаўніцтва, затым па вул. К. Маркса да берага Дзвіны, па вул. Свядлова і Леніна да Верхняга замка, дзе зрабілі ачышчальныя збудаванні са спускам вады ў Дзвіну [3].

Марудна праходзіла аднаўленне гарадской лазні. На яе рамонт выдзяляліся вялікія сумы звыш запланаванага ліміту. Менавіта яе праца з усіх камунальных прадпрыемстваў горада выклікала больш за ўсё нараканняў. Абслугоўванне насельніцтва было нездавальняючым, з-за сапсаваных кранаў і катлоў падача гарчай вады праводзілася нерэгулярна, з-за адсутнасці дроў у некаторыя дні лазня ўвогуле не працавала, знаходзілася ў дрэнным санітарным стане, бо не праводзілася дэзынфекцыя [11]. У 1947 г. стан гарадской лазні быў аб'яўлены аварыйным [12]. Адзіная ў горадзе лазня не магла задаволіць патрэбы ўсіх жадаючых, хаця і працавала 54 гадзіны ў тыдзень замест адведзеных 48 гадзін [11].

Вялікая ўвага гарадскіх і абласных улад удзялялася санітарнаму стану абласнога цэнтра. У сакавіку 1945 г. гарвыканкамам былі зацверджаны правілы правядзення ачысткі г. Полацка ад нечыстотаў, смецця, гною [11]. У горадзе праводзіліся суботнікі, а ў вясенні перы-

яд — месячнікі па ачыстцы вуліц і дваровых тэрыторый, дэкаднікі па барацьбе са страўнікава-кішэчнымі захворваннямі і паляпшэнні санітарнага стану Полацка.

У скверах, на плошчах, гарадскім вале, у парку, вакол школ, садкоў, гасцініцы, бальніцы, кантор, заводаў і ў іншых месцах горада праводзіліся азеленыя работы, у асноўным сіламі саміх арганізацый, устаноў і прадпрыемстваў, за выключэннем вала, парку, сквераў і плошчы Свабоды, дзе работы праводзіў аддзел добраўпарадкавання. У 1950–1951 гг. працоўныя Полацка адпрацавалі больш за 70 тыс. Чалавек/гадзін на добраўпарадкаванні горада. Калектывы арганізацый, устаноў і прадпрыемстваў аказвалі шэфскую дапамогу па доглядзе за брацкімі могілкамі. Так, нагляд за брацкімі могілкамі за Дзвіной на супраць лесапільнага завода быў замацаваны за гарпрамкамбінатам, на Ветрынскай шашы — за аблбудтрэстам, на Чырвоных могілках — за 7-м будаўніча-аднаўленчым участкам, на Громаўскіх могілках — за 101-м будучасткам, на Ксавераўскіх могілках — за гаррамканторай, на могілках каля Сафійскага сабора — за бальніцай імя Леніна. У 1949 г. на Ксавераўскіх і Фатынаўскіх брацкіх могілках былі ўстаноўлены фундаментальныя помнікі, на брацкіх могілках каля Сафійскага сабора і ў раёне Грамоў помнікі былі драўляныя [11].

На добраўпарадкаванне горада выдзяляліся вялікія сумы. На адзеле добраўпарадкавання ляжала адказнасць за брукоўку вуліц, пабудову вулічных мосцікаў, устаноўку новых плотаў, агароджаў, тратуараў, садовых дарожак, аднагадовых кветнікаў, садовых лавак, прыбіральняў у грамадскіх месцах, добраўпарадкаванне могілак, вала, стадыёна, рыначнай плошчы, рамонт вазоў, аўтамашын і прычэпаў, пасадку дэкаратыўных дрэў, уладкаванне пляжа, ачыстку і планіроўку плошчаў, рамонт і ачыстку калодзежаў, вулічнае асвятленне, устаноўку радыёкропак, рэстаўрацыю помнікаў, ачыстку і ўладкаванне звалак смецця, упрыгажэнне горада, мерапрыемствы па барацьбе з ледходам.

К канцу першай пасляваеннай пяцігодкі было адрамантавана і забрукавана 57,7 тыс. м² праезджай часткі вуліц, заасфальтавана 5300 м² тратуараў, са 180-ці вуліц і завулкаў 33 вуліцы мелі цвёрдае пакрыццё, вывезена 60 тыс. м³ будсмецця, устаноўлена 250 светлаккропак, электрыфікаваны вул. Леніна, Арджанікідзэ, К. Маркса, Камуністычная, Пралетарская, Пушкіна, Фрунзэ, Гогаля, Ленінградская, Дзяржынскага, Лепельская, устроены сквер — пачатак будучага бульвара, пасад-

жана 13 тыс. дэкаратыўных дрэў, 23 тыс. кустоў [11]. За 1953–1954 гг. была праведзена рэканструкцыя вуліц К. Маркса, Арджанікідзэ, добраўпарадкаваны плошча Свабоды, прывакзальныя плошчы станцый Полацк і Грамы, пабудавана 60 вулічных мастоў, капітальна адрамантаваны мост праз Палату і пабудавана 28 калодзежаў грамадскага карыстання [6]. Самым нядобраўпарадкаваным доўгі час заставаўся раён Задзвінне. Толькі ў 1949 г. было наладжана асвятленне раёна Запалоцце [11]. На вуліцах і скверах было высаджана больш за 20 тыс. дрэў, некалькі тысяч дэкаратыўных кустарнікаў. Саджанцы для азелянення пастаўляў Полацкі зелянгас, які ў 1-м паўгоддзі 1949 г. заклаў пітомнік дэкаратыўных дрэў, дзе адначасова вырошчвалася 20 тыс. дрэў і кустоў. Участак у 2 га для вырошчвання зялёных насаджэнняў быў адведзены ў 1948 г. на беразе Дзвіны каля стадыёна [11]. Вялікую ролю ў развіцці садаводства адыграў плодапітомнік. Ён адпускаў у год па 50–70 тыс. саджанцаў садовых дрэў і ягдных кустарнікаў [3]. Полацкі зелянгас займаўся рэалізацыяй уласнай прадукцыі насельніцтву: у 1949 г. 1 кг яблыкаў каштаваў 3 руб., капусты — 60 кап., памідораў — 6 руб., буракоў — 80 кап. [11].

Увеснавы перыяд работы гаркамгаса канцэнтраваліся на рэках, дзе праводзіўся шэраг работ па падрыхтоўцы мастоў да пропуску вясенніх вод і крыгаходу: абколванне лёду, умацаванне ледарэзаў жалезам, правядзенне падрыўных работ, перасяленне насельніцтва з зон мяркуемага падтаплення. Для выратавання мастоў ад крыгаходу праводзіліся ўзрыўныя работы, а калі-нікалі абстрэл ільдоў з цяжкіх мінамётаў ад чыгуначнага маста да в. Струня. Затопы ільду на Дзвіне ніжэй горада разбіваліся бамбардзіроўкамі з самалётаў. Аднак не заўсёды меры прымаліся своєчасова. Так, у перыяд вясенняй паводкі ў 1950 г. быў зруйнаваны часовы чыгуначны мост праз Дзвіну. Вада была вельмі высокая, заліла частку Запалоцця, вул. Леніна, лесапілку на Задзвінні і частку дамоў на вул. Набярэжнай і ў іншых раёнах. У цэнтры затапіла частку дамоў каля чыгуначнага моста, піўзавод і іншыя нізіны [3].

Транспарт

З пачаткам адраджэння горада паўстала вострая неабходнасць у аднаўленні шляхоў і сродкаў зносін. Найперш былі наладжаны рэгулярныя чыгуначныя зносіны з Віцебскам: са жніўня 1944 г. паміж гарадамі курсіраваў цягнік з вагонаў IV тыпу, які выконваў 1 рэйс за суткі. Цягнікі

дальняга следавання не хадзілі. Пасажырскія вагоны былі пашкоджаны абстрэламі, таму часцей хадзілі цягнікі з таварнымі вагонамі [9]. На аднаўленні чыгункі працавалі спецыяльныя вайсковыя часці і аднаўленчыя цягнікі. Для паскарэння тэмпаў аднаўлення полацкага аэрадрома на будаўнічыя работы зімой 1944–1945 гг. з усяго раёна было мабілізавана 700 чалавек і 80 падвод гужтранспарту [12]. Амаль праз год пасля вызвалення Полацка летам 1945 г. была ўстаноўлена авіясувязь з Мінскам: ляталі лёгкая самалёты з малой колькасцю месцаў [3].

Будаўніцтва чыгуначных і транспартных мастоў садзейнічала паскарэнню аднаўлення сухапутных шляхоў зносін. Масты будавалі на палях, якія ўстанаўлівалі на металічныя рамы, прывезеныя з тылу [9]. У ліпені 1944 г. быў адноўлены чыгуначны мост праз Палату, спачатку драўляны, пазней – на жалезных рамах, пакладзеных на быкі старога моста [4]. На месцы спаленага транспартнага моста праз Палату да кастрычніцкіх святаў 1944 г. быў пабудаваны пешаходны: за некалькі дзён быў зроблены прымітыўны масток з парэнчамі. У 1945 г. інжынерная вайсковая часць пачала будаўніцтва стацыянарнага драўлянага моста. Побач з адноўленым ксавераўскім млынам пабудавалі мост праз Палату. Сапёры і аднаўленчыя часці пабудавалі часовы чыгуначны мост праз Дзвіну ля Чырвоных могілак побач з разбураным, падвёўшы рэйкі па абодвух берагах [9]. У лістападзе 1944 г. пачалося будаўніцтва высакаводнага моста праз Дзвіну, якое было скончана ў красавіку 1945 г. У 1951 г. быў пабудаваны мост праз Палату ў раён Запалоцце [11].

Улетку функцыянаваў пантонны мост з вул. Свядлова на вул. Лепельскую, пешаходаў перавозілі на чоўнах, а пазней на кацеры і лайбах [4]. Паромная пераправа праз Заходнюю Дзвіну была арганізавана і каля Верхняга замка. З пешага чалавека плата складала 50 кап., з падводы – 3 руб., з 1 аўтамашыны – 10 руб. у адзін канец [12]. Паромы працавалі з 7 да 23 гадзін штодзень [11]. У зімовы перыяд пераправа была арганізавана непасрэдна па лёдзе. Лодачную переправу спрабавалі арганізаваць прыватнікі, але пасля таго, як у верасні 1945 г. патанулі 3 чалавекі, арганізоўваць пераправу прыватнікам забаранілі ўвогуле [12]. Увесну 1950 г. лодачная пераправа з 4 лодкамі і штатам у 14 чалавек (6 касіраў, 7 лодачнікаў, 1 прыбіральшчыца) была арганізавана пры гакамгасе, праз месяц штат быў павялічаны да 18 чалавек [11].

Па прычыне дрэннага стану гарадскіх дарог у першыя пасляваенныя гады з усіх відаў транспарту найбольш зручным і даступным быў

гужавы. Аб яго вядучай ролі сведчыць той факт, што на аднаўленне Полацка з іншых рэспублік былі дастаўлены, сярод іншага, 50 коней і толькі 2 грузавыя аўтамашыны [12]. Гужавы транспарт выкарыстоўваўся ў асноўным для вывазу будаўнічага смецця з месцаў разбору завалаў, а таксама на лесанарыхтоўках. Вялікую дапамогу аказваў гужтранспарту асенне-зімовы перыяд, калі гарпаліва назапашвала дровы на ацяпляльны перыяд. Аднак на ўтрыманне жывёлы перш за ўсё патрабаваліся кармы, якіх не хапала. Толькі за 1945 г. ад змардавання і хваробаў загінула 7 коней [11]. Вупраж і вазы таксама патрабавалі догляду і рамонту. У 1949 г. гарадскі гужавы транспарт складалі 17 коней [14]. З развіццём сеткі дарог і папаўненнем аўтапарку роля гужтранспарту знізілася.

Гарадскі аўтамабільны парк складалі легкавыя і грузавыя аўтамабілі і трактары. На 1 студзеня 1945 г. у Полацку налічвалася 25 легкавых машын і 6 трактароў [11]. У пасляваенным аўтапарку былі аўтамабілі як айчынай, так і замежнай вытворчасці. Апошнія траплялі ў горад з трафейным абсталяваннем, якое пачало паступаць у 1945 г. Аўтамабілі размяшчалі ў двары ляснага тэхнікума, і ўжо на месцы іх размяркоўвалі па арганізацыях [3]. Аўтатранспартную гаспадарку Полацка складалі таксама машыны, якія належалі прадпрыемствам, установам і арганізацыям. Найбольшая іх колькасць была на балансе будаўнічых арганізацый. Так, з 10 аўтамашын, атрыманых для вобласці ў лістападзе 1944 г., 8 аўтамабіляў былі перададзены Полацкаму аблбудтрэсту. К 1949 г. арганізацыя мела ўжо 19 аўтамашын, але з іх на хаду было толькі 10 [11]. Увесь гарадскі аўтатранспарт меў вялікую ступень зносу. У 1948 г. у гарадскім аўтапарку з 19 машын толькі 14 былі на хаду, аднак патрабавалі капітальнага рамонту. Толькі ў 1949 г. на баланс аўтапарка паступіла 8 новых аўтамабіляў айчынай вытворчасці, з 25 машын было 6 іншамарак [13].

З аднаўленнем гарадскіх дарог быў наладжаны рэгулярны аўтобусны рух. Для забеспячэння ўнутрыгарадскога руху выкарыстоўваўся 1 аўтобус на 32 месцы, які рабіў 150 рэйсаў у месяц па адзінай лініі Рынак – Зялёны гарадок з прыпынкамі на плошчы Свабоды, каля мясакамбіната, ляснага тэхнікума, з канцавым прыпынкам на цагельным заводзе. Па міжгародных маршрутах на Ушачы, Асвею, Расоны хадзілі аўтобусы на 16 месцаў, якія рабілі па 15 рэйсаў за месяц [12]. У 1946 г. у Полацку былі ўжо 3 унутрыгарадскія лініі. Кошт праезду ў аўтобусе складаў: па маршруце Вакзал – Рынак – 1 руб.,

Вакзал — Себежская шаша — 2 руб., Вакзал — Зялёны гарадок — 3 руб., прамежкаявая адлегласць паміж прыпынкамі — 1 руб. З павелічэннем аўтатранспартнага руху па вуліцах горада ў 1946 г. былі зацверджаны правілы карыстання аўтобуснымі перавозкамі [11] і правілы вулічнага руху па г. Полацку і Полацкай вобласці [12], у 1947 г. — правілы праезду ў аўтобусах грамадскага карыстання ў г. Полацку. Дарожныя знакі на вуліцах горада пачалі ўстанаўліваць толькі ў 1948 г. [11].

У чэрвені 1948 г. парк папоўніў аўтобус ГАЗ-АА, пушчаны па маршруце Полацк — Расоны. У жніўні атрымалі яшчэ 2 такія ж аўтобусы, якія пачалі абслугоўваць маршруты Полацк — Лужкі і Полацк — Ушачы. У лістападзе 1948 г. Полацк атрымаў новы аўтобус, які пачаў курсіраваць на ўнутрыгарадскіх лініях [8]. У 1949 г. у аўтапарку з'явіліся аўтобусы маркі ЗІС [3]. Па прычыне таго, што насельніцтва горада ў асноўным пражывала на ўскраінах, за 4–5 км ад цэнтра, аўтобусны рух быў наладжаны па 2-х новых маршрутах: плошча Свабоды — вакзал станцыі Грамы, плошча Свабоды — Лепельскі раз'езд. З 6 аўтобусаў у пачатку 1949 г. на міжгарадных маршрутах працавала 2 машыны, на ўнутрыгарадскіх — 3. Адзін аўтобус не выкарыстоўваўся з-за старасці. З канца 1949 г. быў устаноўлены рух аўтобусаў па маршрутах Пошта — станцыя Грамы з 7 да 20 гадзін з цаной білета 1 руб., паміж прыпынкамі — 50 кап., Пошта — Баравуха-3, Пошта — Цагельны завод — 1 руб., Пошта — Баравуха-2 — 2 руб., Пошта — Баравуха-3 — 3 руб., паміж прыпынкамі — 50 кап. Па маршруце Пошта — Баравуха-1 па серадах і нядзелях цана складала 6 руб. [11].

У 1949 г. у абласным цэнтры ўведзены рух трох пасажырскіх таксі «Перамога» з месцам стаянкі на аўтобусным прыпынку «Пошта» з 8 да 24 гадзін. Разам з тым былі ўведзены і правілы карыстання пасажырскімі таксі па Полацкай вобласці, па якіх дазвалялася перавозіць толькі 3-х чалавек з багажом ці 4 без багажа. Цана за 1 км прабегу складала 2 руб., за 1 гадзіну чакання — 25 руб. Кожная машына павінна была мець знак адрознення ў выглядзе шахматнай паласы [11].

У пачатку 1950 г. па вуліцах горада курсіравалі 3 аўтобусы і 5 таксі. У красавіку аўтатранспартнай канторы быў выдзелены зямельны ўчастак па вул. Пушкіна — вугал вул. Валадарскага памерам 600 м² для будаўніцтва аўтатранспартнай станцыі. Аўтобусны транспарт працаваў у адну змену з 9 да 17 гадзін, што выклікала многа скаргаў. Адсутнічаў кантроль за абслугоўваючым персаналам, што прыводзіла да прысваення дзяржсродкаў шляхам паўторнага продажу білетаў. Не было рас-

кладу руху аўтобусаў. Улічыўшы ўсё вышэйадзначанае, аблвыканкам распарадзіўся арганізаваць рух аўтобусаў у дзве змены з 7 да 24 гадзін і ўвесці кандуктарскія рэйды. Па заканчэнні рамонтнага транспартнага маста праз Заходнюю Дзвіну быў пракладзены новы маршрут Вакзал – Задзвінне. Пасажырапатак вырас амаль у 2 разы: у 1949 г. рухомым саставам горада было перавезена 160 тыс. пасажыраў, у 1950 г. – каля 300 тыс. [11].

Аўта транспартны парк горада пашыраўся з года ў год. За 1953–1954 гг. ён павялічыўся ў 2 разы. Толькі ў 1954 г. для горада было атрымана 7 аўтобусаў і 6 таксі. З’явілася 5 новых аўтобусных ліній, якія звязалі ўсе ўскраіны горада з цэнтрам [6].

Спіс літаратуры і крыніц

1. График для лучшего и бесперебойного обслуживания потребителей магазинами Горпищепромторга, с 11.06.1945 г. // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. – Фонд 658. – Воп. 1. – С. 18. – Л. 26.

2. Докладная записка о работе горводопровода // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. – Фонд 658. – Воп. 1. – С. 18. – Л. 20.

3. Дэйніс, І.П. Полоцк в XX веке / И.П. Дэйніс // НППКМЗ. – КП5-4774. – С. 210–237.

4. З’мены ў гарадзкім жыцці // Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс; уклад., прадм. і камент. М. Баўтовіча; пер. М. Ермалаева. – Мінск: Медисонт, 2007. – С. 300–305.

5. Мелешко, В.И. Город меняет свой облик. Улучшение жилищно-бытовых условий / В.И. Мелешко // Полоцк: ист. очерк / АН БССР. ИН-т истории; редкол.: П.Т. Петриков (отв. ред.) и др. – 2-е изд., перераб и доп. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 233–238.

6. Несцяронак, Ф. Горад Полацк за два гады / Ф. Несцяронак // Сцяг камунізма. – 1955. – 26 студ. – С. 3.

7. Никитин, Г.А. Возрождение из руин и пепла / Г.А. Никитин // Полоцк: ист. очерк / АН БССР. ИН-т истории; редкол.: П.Т. Петриков (отв. ред.) и др. – 2-е изд., перераб и доп. – Минск: Наука и техника, 1987. – С. 225–233.

8. Письмо Портнова в редакцию газеты «Правда» на статью «Роскошь за счёт государства» // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. – Фонд 658. – Воп. 1. – С. 69. – Л. 1.

9. Полацак у часы вайны 1941–1945 гг. // Полацкая даўніна / І.П. Дэйніс; уклад., прадм. і камент. М. Баўтовіча; пер. М. Ермалаева. — Мінск: Медисонт, 2007. — С. 220–257.

10. Постановление Совета Народных комиссаров БССР № 717 от 24.10.1944 г. // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 686. — Воп. 1. — С. 14. — Л. 47.

11. Протоколы заседаний исполкома Полоцкого горсовета депутатов трудящихся // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 658. — Воп. 1. — С. 2, 11, 12, 23, 42, 50, 52, 53, 66, 67, 68, 76, 77, 78, 88, 89.

12. Протоколы заседаний исполнительного комитета Полоцкого областного Совета депутатов трудящихся // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 686. — Воп. 1. — С. 29, 30, 31, 53, 54, 83.

13. Протоколы решений, доклады и другие материалы по подготовке для рассмотрения их на сессиях горсовета // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 658. — Воп. 1. — С. 65. — Л. 106.

14. Протоколы X–XVIII и решения сессий горсовета // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 658. — Воп. 1. — С. 64. — Л. 54, 71, 79–80, 93, 172.

Дамаскіна В.Ф.

Вобраз лёну ў міфапаэтычных уяўленнях беларусаў

На дадзены момант пытанне вобразу лёну ў міфапаэтычных уяўленнях беларусаў, здавалася б, шырока даследавана і распрацавана, але калі пачынаеш знаёміцца з ім бліжэй, то высвятляецца адваротнае. Чым большая колькасць даследчыкаў распрацоўвае гісторыю, тэорыю міфа і міфічных уяўленняў, тым больш неадназначнае тлумачэнне набывае сам міф, а з ім — і вобраз лёну.

Міф і фальклор — гэта тое поле, на якім вырастае народны дух. Міф — гэта свет, што ствараецца праз слова, свет прыроднага і чалавека. Свет, у якім чалавек вяртаецца да самога сябе і ўсведамляе сваю еднасць са «сваімі-другімі». Фальклор жа — гэта своеасаблівая гульня, фантазія, якая стварае ідэальны свет. Міф арыентаваны на прыроду і ўхваляе фізічную сілу, а фальклор — на духоўнасць чалавека, на сілу яго розуму. Фальклор развіваецца з міфалогіі і абавязкова змяшчае ў тым ці іншым выглядзе міфалагічныя элементы.

Усе веды і ўяўленні пра свет, пра яго ўпарадкаванне і функцыянаванне, якія існуюць у свядомасці чалавека, складаюцца ў нейкую мадэль свету, у якой міфічны час супрацьстаіць часу рэальнаму, рэальны свет — ірэальнаму. Каб лепш зразумець карціну свету пэўнага народа, трэба ведаць міфапаэтычныя ўяўленні, звязаныя з Космасам, флорай, фаўнай, рэчыўным светам.

Міфапаэтычнае светаўспрыманне — гэта сістэма разнастайных кодаў, якія складаюцца з бінарных апазіцый [9, с. 67]. Не з'яўляецца выключэннем уяўленне людзей аб раслінным свеце, на яго аўтаматычна распаўсюджваюцца ўсе прыкметы міфапаэтычнага светаўспрымання: структурнасць, дуалістычнасць, узаемасувязь суб'екта і аб'екта [9, с. 110]. Раслінныя сімвалы шырока прадстаўлены ў беларускім фальклоры. Аднак трэба ўлічваць той факт, што раслінная сімволіка бярэ свой пачатак яшчэ са старажытных часоў ад збірання людзьмі карысных для сябе раслін. У працэсе асваення расліннага свету назапашваліся

дакладныя веды, расліны паэтызаваліся і ствараліся міфы. Паводле міфічных паданняў, многія расліны маглі мець заключаную ў сабе чалавечую душу.

Раслінныя сімвалы, якія сустракаюцца ў народным фальклору, можна падзяліць на дзве групы:

- дзікія расліны:
  - дрэвы: дуб, бяроза, вярба, клён, асіна, сасна і інш.,
  - кусты: явар, ракіта, каліна, маліна і інш.,
  - травы і кветкі: ружа, валошка, асака;
- акультураныя расліны:
  - дрэвы: яблыня, груша,
  - кусты (без канкрэтызацыі),
  - злакі: пшаніца, жыта, грэчка,
  - кветкі (без канкрэтызацыі),
  - мак, лён і каноплі (сустракаюцца проста як расліны, не як кветкі, і ў большай ступені ў сувязі з насеннем).

Дзікія расліны значна дамінуюць над акультуранымі. У групе культурных раслін маюць перавагу злакі, за імі ідуць садовыя расліны. Большая магічнасць дзікіх раслін тлумачыцца яшчэ і тым, што культурныя расліны ў фальклорных тэкстах выступаюць як аб'ект, а не суб'ект і не з'яўляюцца значнымі сімваламі [14, с. 139].

Усе прадстаўнікі расліннага свету ў фальклорных тэкстах дзеляцца на:

- якія прысутнічаюць у магічным рытуале як фон (пасіўныя);
- якія ўдзельнічаюць у саміх рытуальных дзеяннях (актыўныя).

У дадзеным артыкуле будзе разгледжаны толькі адзін сімвал — сімвал лёну.

Далёка не кожная расліна знайшла сваё адлюстраванне ў фальклору. Аднак кожная расліна ў народным усведамленні «нагаворана».

У даследаванні вялікае месца адведзена міфалагічнаму значэнню расліны. Для гэтага праводзіўся аналіз этнаграфічных і фальклорных крыніц, а таксама навуковых даследаў, праведзеных у дадзеным рэчышчы. Гэта дало магчымасць паказаць месца і ролю льну ў міфалагічных уяўленнях і вераваннях нашых продкаў.

Вялікую дапамогу ў працы над тэмай аказала калекцыя кніг з асабістай бібліятэкі журналіста Алеся Матусевіча, што знаходзіцца ў фондах НПКМЗ.

Прааналізаваўшы фальклорныя тэксты, у якіх узгадваецца лён, былі вылучаны некалькі пазіцый, па якіх і вялося даследаванне:

- лён у сістэме каляндарна-абрадавых дзеянняў;
  - лён у народных песнях;
  - лён у няказачнай фальклорнай прозе (прыказкі, прымаўкі, загадкі);
  - абарончыя і магічныя ўласцівасці лёну;
- Акцэнт у даследаванні робіцца на мясцовую тэматыку.

Структураўтваральнымі элементамі земляробчага календара першапачаткова з'яўляюцца культы сонца, вады, раслін, продкаў. Культ раслін пераплятаецца з культам сонца і вады, доказам гэтага з'яўляюцца абрадавыя дзеянні. Нашы продкі верылі, што могуць магічным чынам уплываць на ўрадлівасць расліны.

Яшчэ задоўга да сяўбы беларусы прадвызначалі, наколькі будзе добры ўраджай лёну ў бягучым годзе. З дапамогай вербальнай магіі жадалі загадзя паўплываць на рост лёну: на Каляды дзеці скакалі перад печкай, пляскалі ў далоні і спявалі: *«Радзіся, лянок, высокі, белы, кужэлісты»* [12, с. 26]. Гаспадар варажыў на ўраджай: з-пад абруса выцягваў сцяблінку; калі яна была доўгая — лён уродзіць доўгі, а калі кароткая — кароткі. Кожная гаспадыня клапацілася пра будучы ўраджай лёну. Побач з кроснамі яна ставіла арэхавы дубец даўжынёй два метры і простымі загаворамі-формуламі прасіла: *«Дапамажы, Божа, каб лён на той год такі доўгі вырас»*. Лічылася, што добрае сонечнае надвор'е на Грамніцы (15 лютага) прадвяшчае добры ўраджай лёну. На Юр'я існаваў такі звычай: выгнаўшы жывёлу ў поле, кожная кабета кідала ў тое месца, адкуль яна выгнала свойскую рагатую жывёлу, вербныя галінкі, якімі яе (жывёлу) паганяла і пачынала праз іх скакаць (ад 3-х да 5-ці разоў), пры гэтым старалася падскочыць як мага вышэй. Скаканне адбывалася з мэтай выклікання лепшага ўраджаю на лён. Праз падобнае выклікалася жаданае [12, с. 19].

Пачынаючы сяўбу лёну, пералічвалі тыя якасці, якія хацелі б бачыць у гэтай расліны. Калі выпраўляліся сеяць лён, апрааналі чыстую бялізну, каб і лён вырас чысты. Стараліся ісці як мага даўжэйшай дарогай, лічылі, што і лён вырасце доўгі. А каб у яго былі буйныя галоўкі і моцнае валакно, у торбу з насеннем клалі печаныя яйкі і кавалак жалеза. Мужчына, які будзе сеяць лён, павінен падкідваць гэтыя яйкі як мага вышэй, таму што чым вышэй будуць падкінутыя яйкі, тым вышэй

вырасце і лён. Рухі сейбіта нагадвалі будучы рух лёну, а гэта ёсць не што іншае, як праява сельскагаспадарчай магіі.

Народ бачыў сувязь не толькі чалавека і прыроды, але і адных з'яў з іншымі.

Дзень для сяўбы выбіраўся адмыслова. Напрыклад, лічылася, што лепш за ўсё сеяць лён у пятніцу і суботу, прычым глядзелі, каб на небе было многа хмарак. У панядзелак імкнуліся не сеяць — нешчаслівы дзень; у аўторак — будзе дрэнны ўсход; у сераду — будзе жорсткае валакно. У чацвер — «чарвівы дзень» — нічога не сеялі, у тым ліку і лён. Каб лён вырас доўгім, валакністым, раілі сеяць яго на малады месяц, а насенне збіраць на поўню [12, с. 167].

У народным календары дзень 3 чэрвеня — Алёна (Алена, Ульяна) — дзень ільну.

Каля святой Алёны гароды ўжо добра зялёны.

Лічылася, што пасеяны на Алену лён будзе асабліва ўдалы. Сугучча «лён — Алёна» ў народным уяўленні рабіла святую нібыта апякункаю гэтай палявой культуры.

У гэты дзень дзяўчаты не запляталі косаў. Лічылася, што сама Алена дакранаецца ў гэты дзень да валасоў і даруе ім крэпасць, шаўкавістасць, залатое ззянне. І кранутыя ёю валасы стануць доўгімі і светлымі, як лён [13, с. 34].

Ніколі на ільнішчах не сеялі яравога хлеба, лічылася што ні што іншае не народзіцца на іх: «Лён з ярыной не ладзіць».

Ураджай лёну спрабавалі прагназаваць па розных прыметах:

Лён пасля дажджу не сеюць.

Лён у сухую зямлю пасееш, застанешся без пасеваў.

Лён сей у апошнюю чвэрць месяца.

Добра рабіна квітнее — да ўраджаю льну.

Доўгія ледзяшы — доўгі лён.

Зямля пры засеўку караніцца — лён будзе кудзелістым.

Бялізна (узімку) доўга не сохне, льны нядобрыя будуць.

Ураджай смарчкоў — да ўраджаю льну.

Дасведчаныя ільнаводы сцвярджалі:

Аўсы ды льны ў жніўні глядзі.

Лён сцялі да бабінага лета, а ўздымай да казанскай.

Мні і тапчы льны з паловы гразніка.

Калі на Юстына і Харытона (14 чэрвеня) дзень дажджлівы і пахмур-

ны – бабулькі казалі аб добрым ураджаі льну і канापель: *Юстын – цягне ўверх каноплі, Харытон – лён* [13, с. 15].

На Купалле рабілі чучала і пад песні, танцы і смех спальвалі на вогнішчы. Дрэўка тапілі ў рацэ, заклікаючы расці лён такім жа вялікім. На заканчэнне гульняў моладзь пускала на вадку вяночкі, на якія задумвала будучае свайго роду і лёсу. Як сведчаць песенныя крыніцы, у купальскім вяночку ўнутры рабілі перапляценне са сцяблінак лёну або жыта і ставілі туды свечку, якую запальвалі ад купальскага вогнішча.

4 жніўня, у дзень св. Марыі Магдаліны, *«па сонцы заўважаюць з’яўленне расы на льнах. Калі раса будзе багатая, то чакаюць шэрага льна»* [13, с. 29]. Па назіраннях продкаў, раса знішчае белізну лёну і скарачае сам рост. Тады яны казалі:

На Марыю моцныя росы – льны будуць серы і косы.

Росы з Хведара – да ўраджаю льну і канопляў.

Нашыя продкі верылі, што маладзік уплывае на вылежванне лёну, і таму лён высцілалі кругам ці паўкругам; часта лён называлі «месяцам».

На працягу года існавала шмат абрадавых дзеянняў, звязаных з тым, каб ураджай льну быў добрым.

21 верасня – свята Раства Маці Божай. Была і свая народная назва ў гэтага свята – Багач. Пад восень ад цяжкіх работ, асабліва жанчыны, добра-такі стамляліся:

Да Багача баба рабача, па Багачы – хоць за плот валачы.

На Віцебшчыне жанчыны хадзілі па ільнішчах і прыгаворвалі: *«Няхай будзіць лён такей даўгей, столькі мы прайшлі!»*.

10 лістапада Параскева Пятніца – Бабіна Заступніца. Няніла-льняніца. Першы зімовы дзень. «Ільняныя агледзіны». У гэты дзень пачыналі мяць і трапаць лён. Бабы і дзеўкі прыносілі першынкi для прыкладу ў царкву і абтрапаны лён на паказ.

Бабы каюцца, а дзеўкі замуж збіраюцца.

На Падзвінні шырока распаўсюджана ўяўленне пра тое, што на льняное поле ці ільнішча не могуць запаўзаць змеі, якія, у адваротным выпадку,дохнуць [15, с. 143]. Паўсюдна на Беларусі верылі, што *«пад час жніва ці якой іншай работы ў полі лепш класці дзяцей спаць у лён, калі ён блізка расце, бо тады ні чорт «падвеяць» не здолее, ні злы чалавек-урачы»* [13, с. 69]. Невыпадкава, што і чараўнікі, якія маглі шкодзіць у жыцце, ніколі не рабілі «заломаў» на ільняным полі.

Хочацца звярнуць увагу на слоўныя формулы і іх магічную ролю ў абрадах, звязаных з вырошчваннем лёну. Гэтыя формулы суправаджаюць рэальныя дзеянні, і іх мэта — забяспечыць ураджай, дамагчыся поспеху і дабрабыту, сямейнага дастатку. Рытуальныя тэксты насілі матывіровачны характар і тлумачылі магічны сэнс сімвалічных актаў, якія суправаджалі гаспадарчыя дзеянні. Напрыклад, у дзень сяўбы лёну: *«Сей лён на Алену — будзе кашуля па калена»*. У шэрагу выпадкаў да святых звярталіся не з просьбай аб дапамозе ў працы, а з абяцаннем надарыць яго пладамі сваёй працы: сеючы лён, прыгаворвалі: *«Лёны Алене, агуркі Канстанціну»* [12, с. 35]. Такім чынам, святых, у дзень якіх сеялі лён, загадзя залагоджвалі, спадзеючыся за гэта атрымаць у іх дапамогу.

Найбольш архаічным тыпам славеснага суправаджэння аграрных абрадаў былі кароценькія прысуды, заговоры, заснаваныя на веры ў магічную сілу слова. Для замоўных формул характэрныя папераджальныя або прызыўныя інтанацыі, якія часта гучаць як загад: *«дай», «расці»*. Папераджальныя інтанацыі чаргуюцца з умоўнымі голасам: *«дай Божжа жыта, пшаніцу, усякую ралліцу»*. Формула *«дай Бог»* выступае як зварот да вышэйшай сілы з канкрэтнай просьбай. Для аховы ад стыхійных бедстваў на лянных палях утыкалі кляновыя галінкі з прысудам тыпу: *«як дзярево клён, дай нам, Божжа, лён»* [23, с. 56].

Сярод славесных формул, што выкарыстоўваюцца ў аграрнай магіі, ёсць такія, якія вымаўляюцца ад імя раслін. Адрасатам, напрыклад, можа быць жанчына, якая пры пасеве распраналася дагала, жадаючы «падмануць» лён і тым самым выклікаць яго жаль, што адлюстравана ў выказванні: *«Гэтая баба бедная — у яе нават кашулі на цэле няма, трэба будзе пашкадаваць яе і лепей нарадзіцца»* [23, с. 27].

Нараўне са зваротамі да вышэйшых сіл звярталіся з магічнымі прысудамі і заговорамі да самой расліны. Пачынаючыся ўбу, пералічвалі тыя якасці, якія хацелі бачыць у льну, а пры ўборцы думалі ўжо пра будучыню. У дзень Раства Багародзіцы жанчыны хадзілі ад ільнішча да ільнішча, прыгаворваючы: *«Няхай будзіць лён такей доўгей, якога часу мы прайшлі!»* — мяркуючы, што сам рух і даўжыня пройдзенага імі шляху будуць спрыяць даўжыні лёну.

Чалавек жыве ў прыродзе як яе частка, і таму праз вобразы раслін, дрэў, птушак, жывёл, з'яў прыроды, праз супастаўленне чалавека з імі можна адчуць, наколькі рамантычна і з любоўю, а бывае і з сарказмам,

раскрываюцца вобразы праз параўнанне. Калі звярнуцца да фальклорных тэкстаў, у якіх згадваецца гэтая расліна, можна ўбачыць, што ў песеннай традыцыі лён часцей за ўсё знаходзіцца ў сувязі з жаночымі вобразамі, паколькі менавіта жанчыны праводзілі за яго апрацоўкай вялікую колькасць часу, і ў сістэме вобразаў песеннай лірыкі лён займае адметнае месца [20, с. 82].

Падчас уборкі лёну выконваліся «ільняныя» песні. Усім вядома песня «Ох, і сеяла Ульяніца лянок». У ёй адлюстроўваецца нялёгкая праца, звязаная з сяўбой і апрацоўкай лёну і ў строгай паслядоўнасці пералічваецца дзевяць відаў работ (рускі аналаг гэтай песні налічвае 24).

У гэтым тэксце апісваецца ўвесь «жыццёвы цыкл» расліны з моманту яго сяўбы да моманту, калі яго пачыналі выкарыстоўваць. Узаемасувязь чалавека і расліны тут выступае на сюжэтным узроўні тэксту.

Эпітэт, які ўжываецца адносна лёну – «белы» – характарызуе не толькі яго фізічныя ўласцівасці, але і характарызуе яго: лён добры, прыдатны для далейшай апрацоўкі. Такое яго апісанне адпавядае добраму стану спраў у гаспадарцы, дастатку ў сям'і.

Нягледзячы на цяжкасць жаночай працы, яна была апаэтызавана народам, а лён сімвалізаваў шлюбную долю маладой дзяўчыны. Восеньскія «ільняныя» песні ў асноўным закранаюць тэмы будучага замужжа дзяўчыны, яе далейшага лёсу, жыцця замужніцы, удовінага кахання. Часта прысутнасць лёну ў гэтых песнях кажа аб любоўнай сімволіцы. Паколькі лён і звязаныя з ім прадукты працы ў найбольшай ступені належаць да жанчын, то і сімволіка лёну адлюстроўвае падзеі і перажыванні ў жыцці лірычнай гераіні. Адметнасць гэтых песень у тым, што вобразы льну, льнянога поля і заручонай дзяўчыны прадстаўлены шляхам паэтычнага параўнання ці падабенства з доляй жанчыны. А сам лён у народнай творчасці сімвалізуе чыстыя думкі, дабрыню і надзелены мужчынскімі якасцямі. Таму ён хараша ўвасабляецца ў адухаўлены вобраз:

Бедаваў зялёны лён...

Ой, зялён мой лён, зялён...

У гэтых песнях лён выступае сімвалам, з дапамогай якога лірычная гераіня іншасказальна апісвае падзеі, якія адбываюцца ў яе жыцці – сватаўства. Ачалавечаны лён скардзіцца, што яго з «*карэннем ірвуць, не даюць... вырасці, сінім цветам адцвісці*». Вырыванне лёну – гэта разрыў з мінулым светам, паміранне ў старой сацыяльнай ролі і перараджэнне

ў новай. Гэтая песня – развітанне з дзявоцтвам. Варта звярнуць увагу на колеравую характарыстыку расліны, якая ўвесь час паўтараецца ў прыпеве. З аднаго боку, у народнай паэзіі зялёны колер выказвае «ідэю вечнага жыцця», гэта значыць кола жыцця самой расліны. Маецца на ўвазе, што лён, пасля таго, як яго апрацуюць, «перародзіцца» ў выглядзе палатна і будзе існаваць ўжо ў гэтай форме. З іншага боку, гэтая колеравая характарыстыка належыць і жыццю гераіні, паколькі лён не з’яўляецца самастойным персанажам, а грае як бы падпарадкаваную ролю, для перадачы сюжэта [24, с. 148].

У такім кантэксце лён – частка эмацыйнага свету дзяўчыны, а зялёны колер паказвае на яе маладосць, няспеласць яе пачуццяў і светаўспрымання.

У песні «*На гарэ лён...*» у выглядзе размовы-дыялогу гераіні з бацькамі і мілым можна ўбачыць яскравы, па-мастацку распрацаваны фальклорна-песенны прыём – «лесвіца пачуццяў». У гэтым тэксце можна прасачыць матыў адзіноты, які пераплятаецца з сімволікай лёну. Лён паспеў, і дзяўчыне неабходны спадарожнік. Лірычная гераіня загадала лён «белы, кудзелісты, доўгі», і ў гэтых эпітэтах прасочваецца характарыстыка самой дзяўчыны як будучай гаспадыні [24, с. 148].

Што тычыцца каляровых характарыстык: белы колер звязваецца з дзённым святлом, чысцінёй. Эпітэт «белы» ў фальклорным значэнні ўяўляецца як прыгожы. Сам сімвал белага колеру надзвычай блізка нацыянальнаму мысленню беларусаў – гэта сімвал чысціні і свабоды [24, с. 188]. Такім чынам, выходзіць, што пакуль лён белы – ён сімвалізуе дзявоцтва, свабоду, беззаганнасць.

Прыміненне лёну – сімвалізавала разрыў з мінулым светам гераіні. Вельмі рэдка ў песнях узгадваецца жоўты колер лёну. Наогул жоўты або залаты колер – адлюстраванне салярнай сімволікі. Для старажытных славян золата – сімвал сталасці хлябоў, так як саломата атаясамлялася з сонцам. І ў гэтай колеравай характарыстыцы можна ўбачыць збліжэнне лёну з хлебам. Залаты лён – сімвал сталасці, гатоўнасці перарадзіцца ў новай якасці. Для расліны – гэта нітка, а сімвалічнае значэнне – гатоўнасць лірычнай гераіні выйсці замуж, гэта азначае паміранне ў старой сацыяльнай ролі і перараджэнне ў новай.

Сама песня – гэта размова-дыялог гераіні з бацькамі і мілым. Ні бацька, ні маці, на думку дзяўчыны, не могуць дапамагчы ёй: «*Не з кім стаці, не з кім стаці лён ірваці, і гукаці, і гукаці*».

Каб пераканаць ў гэтым слухача, у песні зноў паўтараюцца радкі. Браць лён з бацькамі — *«не бранне — гараванне»*.

Любоўныя пачуцці дзяўчыны ў песнях прама не выказваюцца. Яны, згодна з мастацка-сімвалічным прыёмам народнай любоўнай лірыкі, перадаюцца праз знешнія дзеянні герояў або іншых дзеючых асоб песеннага твора [24, с. 188]. І толькі з апошніх радкоў песні мы даведваемся аб каханні дзяўчыны: *«А мне з мілым лён ірванне, лён ірванне і гуканне»*.

Закаханай дзяўчыне мілы даражэйшы за сваякоў. Толькі з мілым яна хоча і быць, і працаваць. Толькі з мілым браць лён для яе *«не рванне — мілаванне»*.

Для прыкладу — яшчэ адна песня, якая адпавядае папярэднім меркаванням — *«Там за гаем зеляненькім...»*.

Лён як сімвал цяжкай долі жанчыны сустракаецца ў многіх песнях-баладах, заснаваных на метамарфозе, у выніку якой чалавечы вобраз пераўтвараецца ў расліну (дрэва, кветку і інш.). Вельмі пашыраны сюжэты ўсіх усходнеславянскіх народаў пра нявестку-таполю (рабіну). Такіх сюжэтаў у беларускіх баладах зафіксавана звыш 100. Першая фіксацыя падобнай усходнеславянскай балады належыць вядомаму фалькларысту, этнографу З. Даленга-Хадакоўскаму і адносіцца да 1810 г.

Такім чынам, у народных песнях, у якіх узгадваецца лён, мы можам убачыць, што жыццёвы цыкл гераіні і расліны цалкам атаясамляюцца.

Лён у народным фальклоры прадстаўлены яшчэ і ў вялікай колькасці загадак, прыказак. У прыказках кароткія і складныя выразы вобразна выказваюць закончаную думку. Калі ты старанна і добра працуеш, то атрымаеш добры ўраджай, які прынясе табе дабрабыт. Вобраз дапамагае ўспрымаць думку, якая звязана з вобразам, робіць большае ўражанне, лепей успрымаецца і даўжэй застаецца ў памяці.

Пасееш лён — пажнеш золата.

Мні лён даўжэй — валокнаў будзе больш.

Лён тым і моцны, што ўсіх асільвае ён.

Чым лянок даўжэй, тым прыбытак больш.

За лянок трымайся — забяспечыш жыццё.

Якое валакно, такое і палатно.

Лён выматвае, лён і азалаціць.

Лён з лянотай не ходзіць.

І зноў жа ў прыказках, як і ў песнях, лён выступае як сімвал жаночай працы, сімвал добрай і руплівай гаспадыні.

Лён хвалі ўвосень, а дзеўку – замужам.

Не глядзі на мяне, у касцёл ідучы, а глядзі на мяне, лён тручы.

Гэтыя прыклады – высокая паэзія думкі, глыбокая жыццёвая праўда, філасофія народнай мудрасці.

Загадкі ж падобны да прыказак па вобразнасці думкі і па слоўнай форме, аднак розніца ў тым, што ў прыказцы даецца ясная формула думкі, а ў загадцы гэтая формула хавае загаданы прадмет, даючы толькі нейкую прымету яго. Прыказка навучае, а загадка як бы выпрабоўвае мудрасць чалавека, ці выклікае ў яго напружанасць думкі.

Найбольш старажытнымі лічацца загадкі пра прыродныя з'явы і пра раслінны свет. Лён, які адыгрываў істотную ролю ў гаспадарцы, часта выступаў у якасці аб'екта загадвання. У загадках пра раслінны свет ужываецца больш антрапаморфных параўнанняў чым, у загадках пра прыродныя з'явы. І гэта зразумела, бо расліны можна параўнаць з чалавекам, які нараджаецца, расце, старэе і памірае. У беларускіх загадках лён часцей за ўсё выступае ў вобразе старога, малога або казака. У любым выпадку гэта вобраз мужчыны, як і ў песнях пра лён:

Сядзіць дзед на таку, поўна торба табаку.

Малы малочак – у сыру зямлю зайшоў, сіню шапку знайшоў.

Пад адным брыльком дзевяць казакоў.

Зааморфным рэфэрэнтам льну ў загадках выступае лось. Аднак увага ў такіх загадках скіравана больш на выкарыстанне яго частак цела, што адпавядае дзеянням з адпаведнымі часткамі раслін:

Прыйдзе восень, заб'ю лося, мяса кіну, скурку знашу, а галаву з'ем.

Прыйдзе восень, заб'ю лося, галаву з'ем, шкуру аблуплю, а мяса за плот выкіну [23, с. 98–118].

Ёсць загадкі са своеасаблівай характарыстыкай расліны ці пералічэннем асноўных гаспадарчых функцый:

Маленька, сухенька ўсіх адзявае.

Сам жыляны, ножкі гліняны, галава масляна.

Тапілі, білі, мялі, церабілі, дзёрлі, крушылі, ткалі і на стол паслалі.

Білі мяне, білі, білі, калацілі, клоччамі рвалі, па полі качалі. І на стол саджалі.

У некаторых загадках лён выступае праз назвы адзення:

Ці малы кірмаш, ці вялікі кірмаш, а ўсё сінія шапкі.

Як бачым, раскрыццё тоеснага сэнсу загадкі – гэта працэс, у выніку якога ў чалавека складваюцца, замацоўваюцца і паглыбляюцца пэўныя

веды аб навакольным свеце. Загадкі адлюстроўваюць гаспадарчую і працоўную дзейнасць чалавека, яго жыццёвы вопыт, будову свету. Вобразна-паэтычная сістэма ў загадках і прыказках яшчэ раз паказвае на тое, што ў народным фальклоры лён – гэта сімвал дабрабыту і працавітасці.

У беларускай духоўнай спадчыне шматлікія віды раслін надзелены асаблівымі якасцямі і ролямі ў культавай магічна-рытуальнай практыцы. На расліны ўскладваліся ахоўныя, лекавыя функцыі, ім надавалася роля магічных атрыбутаў, абярэгаў. Выкарыстоўваліся расліны і ў варажбе.

У вясельным абрадзе, як ні ў якім іншым, было шмат магічных дзеянняў. І лён самым актыўным чынам выкарыстоўвалі ў дзеяннях, звязаных з дабрабытам сям'і. Рытуальнае выкарыстанне лёну ў складзе вясельнай абраднасці палягала ў дзвюх узаемазамяняльных ды ўзаемаабумоўленых плоскасцях: з аднаго боку, лён сімвалізаваў дзяўчыну і дзеянні з ім дубліравалі ў раслінным кодзе семантыку пераходнасці, а з другога боку – патэнцыйная плоднасць нявесты магічна ўплывала на забеспячэнне ўраджайнасці гэтае расліны.

Паўсюдна на Беларусі існаваў звычай: ранняй вясной незамужнія дзяўчаты сеялі на агародзе палоску льну і па яе ўсходах варажылі аб сваім лёсе [13, с. 67]. Адначасовае прарастанне і добры рост ільну прадказваў шчаслівую долю; калі ж усходы былі дрэннымі – не бачыць дзяўчыне «жыцця-долі».

Ільняныя доўгія валокны нагадвалі аб дзявочай прыгажосці – доўгай касе. Цнатлівай нявесце ў косы ўпляталі валокны льну: каб лён добра нарадзіў і каб нявеста парадавала радзіну нараджэннем здаровых дзяцей. А вось спальванне валокнаў ільну ў печы сімвалізавала развітанне з цнатлівасцю.

Часам пры абсыпанні маладых пасля вячання ў храме і на вяселлі выкарыстоўвалі насенне льну. Немагчымасць сабраць насенне лёну, адмыслова рассыпанага ў якасці абярэга, на думку беларусаў, стварала перашкоду для розных сурокаў, хваробаў і «нячыстай сілы».

Вось, напрыклад, старажытны абрад шанавання лёну. У ім магічныя дзеянні накіраваны на забеспячэнне ўраджайнасці і заснаваныя на розных відах інтэнсіўнага руху – гэта танцы «на лён». Уся жаночая частка насельніцтва вёскі рабілі не зусім звычайнае абрадавае дзеяства, якое суправаджалася абрадавай песняй *«Навучы мяне, маці, на лён зямлю*

араці» [3, с. 453]. У гэтым абрадзе жанчыны паўтаралі ў хадзе па крузе па сонцы ўвесь ход земляробчых і гаспадарчых сямейных прац, звязаных з лёнам: пачынаючы ад ворыва зямлі і заканчваючы працай за кроснамі. Дарослыя жанчыны звыкла паўтаралі абрадавыя рухі гэтак жа, як яны гэта рабілі з дзіцячых гадоў, паўтараючы за маці. Дзеці, у сваю чаргу, вучыліся рухам і іх парадку. Імкнуліся дакладна прайграць, правільна выканаць абрадавае песеннае заданне: праполку пустазелля, рост, церабленне ільну, малацьбу, збіванне з насення алею, мяццё трасты, часанне, прадзенне, тканне. Такое абрадавае працоўнае дзейства, як верылі нашы продкі, забяспечвала поспех у летніх працах. Дзяўчынка вучылася спрыту. Вучылася даросламу жыццю.

Ты удайся, удайся, лянок!

Ты удайся, мой беленькі!

Не крушыся ты, мой міленькі!

У гэтых словах былі і пажаданне здароўя, і задумванне на ўвесь год на поспех, і каханне.

Увесь абрадавы пералік прац, звязаных з лёнам, і з'яўляўся тым самым спарадкаваным комплексам практыкаванняў, якія былі вывераныя пакаленнямі і выконваліся ў строга вызначанай паслядоўнасці і катэгарычнай рытмічнасці. Яшчэ адзін абрад — плесці і церабіць лянок, які быццам бы ўжо ўрадзіўся. Трэцяга чэрвеня, пасля заходу сонца, дзяўчаты сустракалася ля трох дарог і старанна выконвалі абрад: выбівалі быццам бы срэбнае насенне з ільну, сукалі кудзелю. Хоць і рабілася гэта не па-сапраўднаму, але з таямнічай надзеяй, што Алена-льносейка ўгледзіць іх старанне, падбае аб лёсе дзявоцкім.

Абарончыя, магічныя ўласцівасці лёну выразна адлюстраваны ў адной з легендаў Падзвіння [запісана Лобачам У.А. ад Яськавай В.П., 1922 г.н., в. Ігналіна, Верхнядзвінскага р-на].

«Ішла дзеўка ўночы адна і пагнаўся за ёй нехта, мабыць, чэрці. Тая ратунку крычаць да ўцякаць. А дзе ж ты ад чорта схавашся? Забегла ў сарай, дзе ўжо лён з поля звёзшы былі. За тым лёнам яна схавалася і чэрці ўжо тут за ней прыбгаюць. А ісці чэрці туды ня могуць, дзе лён, то й гавораць яму: — Адай нам дзеўку! А Лён ім:

— Я тады вам дзеўку аддам, як вы мае пакуты прыймаце. — Якія твае пакуты?

— Ірвуць мяне з усёй сілы... — І ўсё? — Мочаць мяне і сонцам пякуць...

— Усё? — Не. Потым б'юць мяне, што ёсць сілы. — І ўсё? — Мнуць ды трэплюць мяне, цераз зубы жалезныя цягнуць, а потым прадуць... Ну во, так той Лён аж да пеўняў тым чартам пра свае пакуты расказваў. А як ужо пеўні запіялі, то паўцякалі тыя чэрці, ды пазабыліся пра дзеўку».

На Ушаччыне і Лепельшчыне верылі, што, «каб засцерагчыся ад розных заразных хваробаў трэба... засеяць вузкі шнур зямлі вакол вёскі макам-«цякуном» ці льняным насеннем». Лічылася што «нячystая сіла» льнянога насення не трывае, а таму на льнянішчы ніколі не зможа прабрацца. А калі ўжо што здарыцца, то дастаткова рассыпаць там хоць жменю насення, і хвароба адразу ж адступіцца.

Нашы продкі, ведаючы незвычайную абарончую моц ільну, рэкамендавалі нават дзяцей падчас жніва пакідаць менавіта на льнішчы, каб не меў да іх доступу ані чорт, ані чалавек з сурочнымі вачыма.

Лён — гаючы Божы дарунак.

Народная медыцына ўжывае насенне льну і ільняны алей з глыбокай старажытнасці. Кісялі і напоі з насення льну ўжывалі як процізапаленчы і абязбольваючы сродак пры захворваннях страўнікава-кішэчнага тракту.

Народныя лекары раілі класці насенне льну ў абутак, тым самым вы захаваете сябе ад сурокаў і іншых непрыемнасцей.

У сучаснай медыцыне спектр дзеяння льну шырокі. Лён служыць выдатным сродкам для прафілактыкі і лячэння розных захворванняў.

Як сведчыць прыведзены матэрыял, фальклорная і міфалагічная сімволіка даносіла да наступных пакаленняў разуменне існасці сялянскага жыцця ва ўсім яго глабальным значэнні. Сімвал быў важнейшым спосабам эмпірычнага і пазнавальнага вопыту чалавека. Гэта як закадзіраванае, зашыфраванае паведамленне сакральных звестак, рэканструкцыя вобразу свету і чалавека ў гэтым свеце.

Падводзячы вынік, трэба яшчэ раз узгадаць, што вобраз лёну ўвасобіў ў сабе як міфічны, так і сакральны змест. Свет раслін рознабакова адлюстроўваўся ў свядомасці людзей, адбіваўся на ўсім іх жыцці.

Прашчурны мелі сваю філасофію жыцця, якая адлюстравалася ў абрадах, звычаях, павер'ях, песнях. І ў нас павінна скласціся свая філасофія, якая б увабрала ў сябе ўсё самае лепшае з мінулага і поруч з тым засведчыла б сённяшні светапогляд.

Спіс літаратуры

1. Агапкина, Т.А. Символика деревьев в традиционной культуре славян: осина (опыт системного описания) // Кодови словенских культуры. / Т.А. Агапкина Број 1: Биљке. Белград: СЛЮ, 1996. — С. 7–22.
2. Анталогія беларускай народнай прыказкі, прымаўкі і выслоўя / уклад. А.С. Фядосік. — Мінск: Ураджай, 2002.
3. Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. — Мінск: Беларусь, 2004.
4. Беларускі фальклор у сучасных запісах. Песні народных свят і абрадаў / укладанне і рэдакцыя Н.С. Гілевіча. — Мінск: Выдавецтва БДУ імя У.І. Леніна, 1974.
5. Беларускі фальклор: хрэстаматыя / склалі К.П. Кабашнікаў, А.С. Ліс, А.С. Фядосік, І.К. Цішчанка. — Выд. 2-е, дап. — Мінск: Вышэйш. школа, 1977. — 840 с.; іл.
6. Валенцова, М.М. Отражение категории «мужской — женский» в календарной обрядности славян / М.М. Валенцова // Славянские этюды: сб. к юбилею С.М. Толстой / РАН, Ин-т славяноведения; редкол. Т.А. Агапкина [и др.]. — Москва, 1999. — С. 116–131.
7. Вендина, Т.И. Пространство и время как параметры дискретизации макрокосма / Т.И. Вендина // Славянские этюды: сб. к юбилею С.М. Толстой / РАН, Ин-т славяноведения; редкол.: Т.А. Агапкина [и др.]. — Москва, 1999. — С. 136–140.
8. Виноградова, Л.Н. Народная демонология и мифоритуальная традиция славян / Л.Н. Виноградова. — Москва: Индрик, 2000.
9. Евсюков, В.В. Мифы о мироздании / В.В. Евсюков. — Москва, 1986.
10. Замовы / уклад., сістэм. тэкстаў, уст. арт. і камент. Г.А. Барташэвіч; рэдкал.: А.С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск, 2000.
11. Загадкі / склад. М.Я. Грынблат, А.І. Гурскі. — Мінск: Навука і тэхніка, 1972.
12. Земляробчы каляндар. Абрады і звычаі / уклад. А.І. Гурскага; уст. арт. А.І. Гурскага, А.С. Ліса. — Мінск: Навука і тэхніка, 1990. — 405 с.
13. Иванов, В.В. Приметы и поверья крестьян Витебского уезда Вит. губ. (Записаны в пышниковском сельском обществе, Куринской вол.) / В.В. Иванов // Записки Северо-Западного отдела Императорского Русского Географического общества. — Вильна, 1910. — Кн. 1. — С. 208–213.

14. Казакова, І.В. Сімволіка і семантыка славянскіх міфалагем (на матэрыялах беларускага фальклору) / І.В. Казакова. — Мінск: НАН Беларусі, 1999. — 204 с.
15. Кацар, М.С. Беларускі арнамент. Ткацтва. Вышыўка / М.С. Кацар. — Мінск, 1996.
16. Ластоўскі, В. Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Факс. выд. / В. Ластоўскі. — Коўна: Друк. А. Бака. 1924 (Мінск, 1990).
17. Легенды і паданні / склад. М.Я. Грынблат і А.І. Гурскі; рэд. тома А.С. Фядосік. — 2-е выд., дап. і дапр. — Мінск: Лексіс, 2000. — 512 с.
18. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак / пад рэд. М.В. Бірылы, Ю.Ф. Мацкевіч — Мінск: Мінская картаграфічная фабрыка, 1994.
19. Ліс, А.С. Паэзія беларускага земляробчага календара / укладанне, сістэматызацыя тэкстаў, уступны артыкул і каментарыі А.С. Ліса. — Мінск, 1992.
20. Сержпутоўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержпутоўскі. — Мінск, 1930.
21. Сержпутовский, А.К. Сказки и рассказы белоруссов / А.К. Сержпутовский. — Минск, 1911.
22. Сементовский, А.М. Этнографический обзор Витебской губернии / А.М. Сементовский. — СПб., 1872.
23. Усачёва, В.В. Магия слова и действия в народной культуре славян / В.В. Усачёва. — М.: Институт славяноведения РАН, 2008. — 368 с.
24. Шырма, Р. Беларускія народныя песні, загадкі, прымаўкі / Р. Шырма. — Мінск: Дзяржаўнае Выдавецтва БССР, 1947. — Т. 1.

Зуева Г.П.

Расійскія дзіцячыя часопісы XIX — пач. XX стст. у фондах НПКМЗ

З'яўленне ў Расіі перыядычнай літаратуры для дзяцей адносіцца да другой паловы XVIII ст., калі пачаў выходзіць першы дзіцячы часопіс «Детское чтение для сердца и разума». Часопіс выходзіў у 1785–1789 гг. і выдаваў яго вядомы расійскі асветнік, журналіст, выдавец М.І. Навікоў. Гэты першы расійскі часопіс для дзяцей абазначыў накірунак усіх наступных за ім дзіцячых перыядычных выданняў. На думку заснавальніка, часопіс павінен быў «служить для сердца и разума, воспитывать добрых граждан». Гэтага правіла стараліся прытрымлівацца выдаўцы большай часткі дзіцячых часопісаў і ў наступныя перыяды.

З пачатку XIX ст. шэраг перыядычных выданняў для дзяцей стварылі прыватныя асобы. У 1830–1850 гг. дзіцячыя часопісы пачалі выпускаць прафесійныя літаратары і журналісты. У першай палове XIX ст. выходзілі: «Друг юношества» Няўзорава, «Друг детей» Ілына, «Новое детское чтение» Глінкі, «Звёздочка» Ішымавай і інш. На жаль, дзіцячых часопісаў першай паловы XIX ст. у фондах НПКМЗ няма.

Дзіцячыя часопісы першай паловы XIX ст. адчувалі пэўныя цяжкасці, галоўная з якіх — выходзілі яны пры поўнай адсутнасці спецыяльнай літаратуры для дзяцей. Гэтае становішча пачало выпраўляцца з сярэдзіны XIX ст. Канец 1850-х — 1860-я гг. называюць часам росквіту дзіцячай журналістыкі. У гэты перыяд амаль кожны год выходзіла па аднаму, а то і па два новыя дзіцячыя часопісы. У 1850-х гг. М.А. Дабралюбаў пісаў: «В области детского чтения ныне совершается то же самое, что давно уже совершилось вообще с нашей литературой: журналы заступают место книг».

У фондах НПКМЗ захоўваецца значная калекцыя расійскіх дзіцячых часопісаў другой паловы XIX — пачатку XX стст. На сённяшні дзень яна налічвае 116 адзінак захоўвання. Большая іх частка (75 адзінак) адносіцца да XIX ст., а астатнія 41 — да пачатку XX ст.

У фонды запаведніка дадзеныя выданні паступілі ў 1992 і 1999 гг. — былі перададзены з абменна-рэзервовага фонду Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

Самым раннім часопісам у калекцыі з’яўляецца «Журнал для чтении воспитанникам военно-учебных заведений». У фондах знаходзяцца №№ 495–501, 506, 508–512 за 1857 г. (усяго 13 адзінак захоўвання). Часопіс выходзіў з 1 ліпеня 1836 г. і друкаваўся ў «Типографии Главного Штаба Его Императорского Величества по Военно-Учебным Заведениям» у Санкт-Пецярбургу. Выдаваўся ён двойчы ў месяц (1-га і 15-га чысла), меў чатыры аддзелы: «Словесность» (друкаваліся арыгінальныя і перакладныя артыкулы, запазычаныя з іншых часопісаў, апісанні краін, гарадоў, мясцовасцяў (пераважна расійскіх), урыўкі з апісанняў падарожжаў, мастацкія творы); «История» (гэты аддзел знаёміў юных чытачоў з біяграфіямі вядомых людзей, якія «заслужили знаменитость на поприще военном, гражданском и литературном»; акрамя біяграфій, у гэтым аддзеле змяшчаліся ўрыўкі з гістарычных твораў розных часоў); «Науки и художества» (змяшчаліся апісанні вядомых у гісторыі войнаў, генеральных бітваў, звесткі аб умацаваных ваенных лагерах, апісанні вядомых асад, а таксама артыкулы па прыродазнаўчых навук, хіміі, фізіцы); «Смесь» (змяшчаліся дробныя артыкулы рознай тэматыкі).

Значнай з’явай у расійскай дзіцячай журналістыцы XIX ст. быў часопіс «Детское чтение». «Журнал этот, взяв своё название от первого русского журнала для детей Новикова, был основан в 1869 году А.Н. Острогорским, который вёл его до 1877 г. С 1877 по 1884 г. редактором «Детского чтения» был В.П. Острогорский, после которого в короткий промежуток времени, до конца 1891 г., в нём сменились четыре редактора: В.П. Бородин, Д.Д. Семенов, П.Я. Преображенский и наконец ныне ведущий журнал П.В. Голиховский. За этот длинный период для детского журнала физиономия его не раз изменялась. Пришлось «Детскому чтению» пережить и блестящую эпоху при первых двух редакторах и тусклые сумерки в последующие времена и чуть было совсем не погибнуть перед переходом в руки нынешнего издателя Е.В. Борисова... Теперь «Детское чтение» стоит на хорошей дороге и, находясь в руках людей, обладающих организаторским талантом и искренно любящих своё дело, несомненно снова и скоро заслужит себе те симпатии в обществе, которыми оно пользовалось во времена редактирования обоими Острогорскими», — пісаў А. Альмедзінген у ар-

тыкуле «По поводу юбилея «Детского чтения» ў часопісе «Воспитание и обучение» ў 1894 г. [1, с. 154–155]. У фондах запаведніка захоўваецца 5 нумароў «Детского чтения» за 1883, 1897, 1899 гг. Як лічылі крытыкі, у гэтым часопісе знайшло адлюстраванне ўсё самае лепшае, што было ў дзіцячых перыядычных выданнях папярэдніх гадоў. Выдаўцам удалося з’яднаць вакол новага часопіса вядомых на той час пісьменнікаў П. Засодзімскага, А. Пляшчэева, Л. Вадавозаву, М. Цэбрыкаву. З часопісам супрацоўнічалі Я. Палонскі, І. Тургенеў. Рэдактары змяшчалі ў нумарах пераклады і пераказы твораў замежных аўтараў, напісаныя добрай даступнай мовай (перавага аддавалася Марку Твэну, Джэку Лондану, Эрнесту Сетан-Томпсану). Кожны нумар утрымліваў апавяданне ці аповесць, папулярны нарыс аб прыродзе і акружаючым асяроддзі, гістарычныя матэрыялы і практычныя парады, рэцэнзіі на дзіцячыя кнігі, лістак для выхавацеляў і бацькоў, гульні і задачы. Рэдактары імкнуліся даць максімум карыснай інфармацыі для развіцця інтэлекту дзяцей.

Для распаўсюджвання перадавых педагагічных поглядаў часопіс «Детское чтение» выпускаў спецыяльны дадатак «Педагогический листок». Змяшчаў гэты дадатак матэрыялы па праблемах школьнага і сямейнага выхавання і выходзіў 4 разы ў год асобнымі кніжкамі. «Педагогический листок» адным з першых закрануў пытанні развіцця дзіцячай літаратуры. Ён дапамагаў арыентавацца ў мностве дзіцячых выданняў, змяшчаючы на сваіх старонках крытычныя нататкі, артыкулы і агляды дзіцячых перыядычных выданняў. Невялікі аб’ём апублікаваных матэрыялаў, даступнасць выкладання, максімальна танны кошт адрознівалі гэтае выданне і рабілі яго даступным для самага шырокага кола чытачоў. У фондах захоўваецца «Педагогический листок» за 1897 г. (дадатак да № 1).

«Детское чтение» па праву лічаць адным з найлепшых расійскіх дзіцячых часопісаў XIX ст. «По общему своему направлению и тенденциям журнал должен быть причислен к числу лучших детских журналов», — пісаў І. Феакцістаў у 1889 г. [12, с. 120]. І тое, што ён праіснаваў не адно дзесяцігоддзе, таксама пацвярджае гэта. Выдаваўся часопіс «Детское чтение» 35 гадоў (да 1906 г.). У 1906 г. ён быў перайменаваны ў «Юную Россию» і пад такой назвай выходзіў да 1918 г. У фондах захоўваецца 16 падшывак «Юной России».

Вопыт «Детского чтения» ў будучым выкарыстоўвалі выдаўцы

многіх іншых дзіцячых часопісаў, напрыклад, «Родника» — яшчэ аднаго папулярнага часопіса XIX — пач. XX стст. Для яго вытокаў стаяла дзіцячая пісьменніца К.А. Сысоева. У канцы 1880 г. яна набыла права на выданне часопіса «Воспитание и обучение», які на той час выходзіў у 2-х аддзелах: для бацькоў і для дзяцей. Ужо ў 1881 г. часопіс «Воспитание и обучение» пад рэдакцыяй К.А. Сысоевай змяніў свой характар і на першы план вылучыўся дзіцячы аддзел, які з 1882 г. ператварыўся ў часопіс «Родник». Часопіс «Воспитание и обучение» працягваў выдавацца, толькі не як самастойнае выданне, а ў якасці дадатку да «Родника». «Новое живое дело совершенно поглотило собой Екатерину Алексеевну, она отказалась от всех работ в посторонних изданиях и всецело отдалась «Роднику». В 1891 г. справлялся 10-летний юбилей «Родника» и по этому случаю был выпущен систематический указатель «Родника» за 10 лет; в этом указателе перечень работ Екатерины Алексеевны занимает целую страницу мелкой печати в 2 столбца. Многие из её работ вышли потом отдельными книжками и выдержали не одно издание» [5, с 61.]. К.А. Сысоева кіравала «Родником» 9 гадоў, а потым яшчэ 3 гады, ужо цяжка хвора, разбітая паралічом, працягвала перакладаць для часопіса з англійскай мовы розныя творы. «Родник» ея стараннямі, умением і талантам быстра развіўся в лучший и наиболее распространенный журнал для детей» [10, с. 482].

З 1886 г. адным з рэдактараў «Родника» стаў пляменнік Сысоевай Аляксей Альмедзінген — ваенны юрыст, генерал, адзін з арганізатараў Педагагічнага музея ваенна-навучальных устаноў. Пасля яго смерці «Родник» перайшоў да яго жонкі Кацярыны Альмедзінген і дачок Наталлі і Таццяны.

«Родник» быў адным з буйнейшых і найбольш значных дзіцячых выданняў свайго часу. Яго вокладку стварыў знакаміты мастак-ілюстратар М. Каразін, назву прыдумаў паэт Я. Палонскі.

Артыкулы для «Родника» рыхтавалі лепшыя папулярызатары таго часу: Дз. Кайгародаў, А. Нікольскі, М. Рубакін і інш. Гісторыя, геаграфія, прыродазнаўства, літаратуразнаўства — самыя частыя тэмы часопіса. Пры адборы твораў мастацкай літаратуры выдаўцы кіраваліся прынцыпам: добрая тая дзіцячая літаратура, якая цікавая і дарослым, якая прыносіць маральную карысць. У часопісе пачыналі друкаваць свае творы А. Купрын, А. Серафімовіч, І. Шмялёў, М. Прышвін, У. Караленка. «Родник», як і «Детское чтение», імкнуўся стаць цэнтрам аб'яднання

дзіцячых пісьменнікаў. На старонках гэтага добра ілюстраванага выдання юныя чытачы знаёміліся таксама з творамі Рэдзьярда Кіплінга, Жуля Верна, Марка Твена і інш.

Аб высокім узроўні часопіса сведчаць наступныя факты: у 1888 г. часопіс «Родник» быў удастоены ганаровага дыплама на педагагічнай выставе ў Маскве; у 1895 г. ён атрымаў пахвальны ліст на Першай усерасійскай выставе друкарскай справы; у 1896 г. — дыплом другога разраду на усерасійскай выставе ў Ніжнім Ноўгарадзе [11].

У фондах НППКМЗ захоўваюцца як асобныя нумары «Родника», так і яго падшыўкі. Усяго 30 адзінак захоўвання XIX ст. і 8 — пач. XX ст. Самы ранні з іх датуецца 1884 г. (трэці год выдання), самы позні — 1915 г. А ўвогуле часопіс выдаваўся да 1917 г.

Акрамя гэтага, у фондах захоўваецца 10 падшывак дадаткаў да «Родника» — «Воспитание и Обучение»: 8 — XIX ст. (1889–1898 гг.), 2 — пач. XX ст. (1910, 1911 г.). Мэта гэтага выдання: «быть помощником в деле семейного и, главным образом, дошкольного воспитания». «Расчитан журнал на семью, не имеющую большей частью ни специальной педагогической подготовки, ни возможности и времени читать педагогические руководства, а между тем призванную ежечасно разрешать труднейшие педагогические вопросы. Содержание «Воспитания и обучения» составляют: руководящие статьи по всем вопросам семейного воспитания и обучения; живые картинки, рисующие детские типы, и интересные случаи из практики воспитания и обучения; сведения о всевозможных общественных организациях, приходящих на помощь семье; новости русской и иностранной педагогики; по возможности полная библиография детских изданий» [9].

Часопіс «Родник» быў разлічаны на дзяцей сярэдняга і старэйшага ўзросту. Для гэтай жа ўзроставай катэгорыі выходзілі і іншыя часопісы. Напрыклад, «Детский отдых» — у фондах НППКМЗ 5 нумароў XIX ст. (1883, 1891, 1897, 1899 гг.) і 3 нумары XX ст. (1901, 1905 гг.); «Всходы» (1 нумар за 1906 г. і 2 за 1915 г.); «Юный читатель» (4 нумары за 1900 і 1902 гг.).

Часопіс «Детский отдых» пачаў выдавацца ў 1881 г. Спачатку гэта быў чыста белетрыстычны часопіс, які друкаваў пераважна мастацкую літаратуру, як казалі, «лёгкага чтения», а з 1890-х гг. у ім пачалі ўжывацца белетрыстыка і навука. Часопіс развіваўся нераўнамерна, таму да яго неадназначна ставіліся крытыкі. Былі гады, калі яго хвалілі, а былі перыяды, калі крытыкавалі, пры гэтым называючы не самым

лепшым «сколком» з «Родника». Вось што пра яго пісаў І. Феакцістаў у 1892 г. на старонках «Воспитания и обучения»: «Прежде «Детский отдых» имел резкую определённую физианомию, имел своих сотрудников, которые писали исключительно для этого издания, — в настоящее время «Детский отдых» приблизился к типу детского журнала, выработанного «Родником», и представляется ничем иным, как сколком с последнего, но, как и всякий сколок, не лишённым существенных недостатков. Часто в нём помещены вещи как выдающиеся (в хорошую или дурную сторону) и вещи бесцветные. Повторяются статьи, напечатанные ранее в других изданиях» [13, с. 270]. Але ў цэлым «Детский отдых» быў даволі вядомым і запатрабаваным дзіцячым часопісам у Расіі.

Часопіс «Всходы» быў заснаваны ў 1896 г. Выходзіў 2 разы ў месяц: 1-га чысла — кнігай вялікага фармату з разнастайнымі матэрыяламі і шматлікімі ілюстрацыямі; 15-га — невялікай кніжкай, у якой змяшчаўся адзін мастацкі твор або навукова-папулярны артыкул. Рэдакцыя спынілася на гэтай форме выдання дзіцячага часопіса спецыяльна, бо лічыла больш мэтазгодным даваць дзецям той або іншы твор завершаным у адным нумары (у крайнім выпадку ў двух нумарах), у выніку чаго твор павінен пакінуць больш цэласнае і глыбокае ўражанне, чаго цяжка дасягнуць пры драбленні твора на вялікую колькасць нумароў.

«Юный читатель» — навукова-папулярны часопіс для юнацтва — пачаў выдавацца ў 1899 г. Выходзіў, як і «Всходы», два разы ў месяц: 1-га чысла кожнага месяца кніжкай, у якой змяшчаўся адзін вялікі мастацкі твор або навукова-папулярны артыкул; 15-га — кніжкай такога ж фармату з разнастайным зместам (аповяданні, вершы, навукова-папулярныя нарысы, артыкулы па гісторыі і этнаграфіі, біяграфіі вядомых людзей, навіны навукі, нататкі з падарожжаў, спіс рэкамендуемых кніг). Імкнучыся да таго, каб часопіс мог пранікнуць туды, дзе да гэтага не знаходзіла сабе дастатковага доступу дзіцячая кніга, рэдакцыя за яго назначыла даступную цану — 2 руб. 50 кап. за год, у той час як іншыя дзіцячыя часопісы каштавалі ў сярэднім 5–6 руб. за год [8, с. 162]. У 1900 г. у часопіса было 8388 падпісчыкаў (сярод іх у Мінскай губ. — 147, Магілёўскай — 143, Гродзенскай — 96, Віцебскай — 86) [2, 158–159]. Нягледзячы на тое, што часопіс меў сваіх чытачоў, у 1906 г. ён быў забаронены.

Як бачым, палітра дзіцячых часопісаў у XIX – пач. XX стст. была разнастайнай. У гэты час выдаваліся часопісы не толькі для дзяцей ся-

редняга і старэйшага ўзросту, але і для малодшых дзяцей («Солнышко», «Светлячок», «Игрушечка»). У фондах захоўваецца 12 падшывак і асобных нумароў часопіса «Игрушечка». Сярод іх адзін нумар (№ 26) першага года выдання, а выдавацца часопіс пачаў у 1880 г. Выдавалася «Игрушечка» для дзяцей 6–9 гадовага ўзросту. «Уж если давать в руки детям такого возраста журнал, то мы рекомендуем «Игрушечку» — издание педагогичное и вполне чистоплотное. Хотя «Игрушечка» не блещет выдающимися достоинствами, зато в ней нет и резких недостатков; по направлению и стремлениям редакции это журнал, заслуживающий симпатии» — пісалася ў «Хронике детских журналов» [7, с. 481]. За сваё даволі доўгае жыццё часопіс надрукаваў мноства твораў рускіх і замежных пісьменнікаў (вядомых і малавядомых). У кожным нумары змяшчаліся казкі, займальныя артыкулы, вершы, біяграфіі знакамітых людзей, прыродазнаўчыя нарысы. Артыкулы, мастацкія творы ілюстраваліся адпаведна тэксту малюнкамі. Акрамя таго, у «Игрушечке» былі рубрыкі «Игры и ручной труд», «У рабочего стола». У часопісе змяшчаліся таксама апавяданні на французскай і нямецкай мовах з падрадкавым рускім перакладам. Пры часопісе існаваў асобны аддзел «Для малюток». Матэрыялы гэтага аддзела друкаваліся буйным шрыфтам з вялікай колькасцю малюнкаў. Задача гэтага аддзела — даць маленькім дзецям займальнае чытанне.

У дарэвалюцыйнай Расіі, пераважна ў Санкт-Пецярбургу і Маскве, за ўвесь разглядаемы перыяд выдаваліся дзясяткі дзіцячых і юнацкіх часопісаў. Адны з іх выходзілі дзесяцігоддзямі, іншыя спынялі існаванне на першай кніжцы. Часам часопіс, што з'яўляўся, не знаходзіў сваіх падпісчыкаў. Адбывалася гэта па розных прычынах, часта таму, што новы часопіс быў проста пагоршаным варыянтам таго, што ўжо выдавалася і палюбілася чытачам. Але перш за ўсё знікненне часопісаў было выклікана тым, што выдаўцам не хапала сродкаў. Выданне дзіцячага часопіса — справа зусім не прыбытковая, хутчэй наадварот, і часта трымалася на ініцыятыве саміх выдаўцоў. Напрыклад, «Детское чтение» — адзін з вядучых дзіцячых часопісаў XIX ст., пра які ўжо расказвалася вышэй — у 1878 г. атрымаў прыбытак ад падпіскі 8 050 рублёў (з «Педагогическим листком» — 9 660 руб.), а выдаткі склалі за гэты ж год — 12 595 рублёў 8 капеек [12, с. 117]. І такая сітуацыя была характэрна не толькі для «Детского чтения». Тым не менш, матэрыяльныя абставіны не ўтрымлівалі сапраўдных энтузіястаў ад выдання часопісаў для дзяцей,

і кіравалі імі ў гэтай справе не матэрыяльныя інтарэсы, а зусім іншыя матывы. Вось што пісаў рэдактар часопіса «Родник» А. Альмедзінген у артыкуле да 25-годдзя «Детского чтения»: «Прежде всего мы должны помнить, что призваны не удовлетворять вкусам наших читателей, а воспитывать эти вкусы. Детский журнал должен быть серьёзен и непременно преследовать воспитательные цели, это не значит, что он должен быть скучен, педантичен и бояться всякого весёлого слова, нет, но он должен бояться легковесности и пошлости. А ею так изобилует наша современная жизнь. Пусть наши детские журналы помогают развивать в детях чувства любви и уважения к книге. Книга раскрывает им новый мир, дает ряд новых сведений, понятий, она может разбудить в них стремление к знанию, питать чувства возвышенные, благородные. Он должен опасаться, как преступления, пробудить в детских сердцах чувство нетерпимости или вражды, а потому никогда не должен касаться вопросов сословной, национальной, а тем более религиозной ненависти. В детском журнале не место вопросам, которые могут оставить в ребенке чувство неудовлетворения и тягостного недовольства; не страшны для детей картины бедности, горя и страданий, лишь бы оне показывались так, чтобы будить энергию к труду, желание жить для других. Но трудиться и жить приходится в своей стране, и потому изучение родины, развитие к ней сознательной любви, подготовка здоровых гражданских взглядов — вот в чем должна заключаться национальность детского журнала» [1, с. 158].

Роллю часопісаў у дзіцячай літаратуры другой паловы XIX — пач. XX стст. цяжка пераацаніць. Дзіцячыя перыядычныя выданні рабілі літаратурныя агляды, гэтым самым выхоўваючы чытацкія густы дзіцячай аўдыторыі, адкрывалі новыя імёны ў дзіцячай літаратуры, успаміналі пра забытыя традыцыі, служылі цэнтрамі дзіцячага літаратурнага жыцця, а галоўнае — выхоўвалі юных грамадзян.

Аналіз калекцыі дзіцячых часопісаў, якія захоўваюцца ў фондах НПКМЗ, паказвае, што яе аснову складаюць ключавыя перыядычныя выданні Расіі XIX — пач. XX стст. для дзяцей. Гэтыя выданні з'яўляюцца цікавымі крыніцамі, якія дазваляюць выявіць асноўныя заканамернасці ў развіцці дзіцячай журналістыкі ў Расіі і тэндэнцыі развіцця дзіцячага перыядычнага друку ў разглядаемы перыяд.

Спис літаратуры

1. Альмединген, А. По поводу юбилея «Детского чтения» / А. Альмединген // Воспитание и обучение. — 1894. — № 3. — С. 154–159.
2. К журнальной статистике / Юный читатель. — 1900. — № 24 (15 декабря). — С. 158–159.
3. Книговедение: энциклопедический словарь. — М: Советская энциклопедия, 1982. — 664 с.
4. Куфаев, М.Н. История русской книги в XIX веке / М.Н. Куфаев. — М: Пашков дом, 2003. — 360 с.
5. Некролог. А.Е. Сысоева // Воспитание и обучение. — 1894. — № 1. — С. 56–62.
6. Николаев, А. Хроника детских журналов / А. Николаев // Воспитание и обучение. — 1890. — № 4. — С. 140–154.
7. Николаев, А. Хроника детских журналов / А. Николаев // Воспитание и обучение. — 1890. — № 12. — С. 480–491.
8. Открыта подписка на 1901 г. // Юный читатель. — 1900. — № 24 (15 декабря). — С. 161–162.
9. От редакции // Воспитание и Обучение. — 1910. — № 12.
10. Позняков, Н. Литературная деятельность Е.А. Сысоевой / Н. Позняков // Воспитание и обучение. — 1894. — № 12. — С. 479–485.
11. Родник. — 1896. — № 11. — 2-я с. обложки.
12. Феоктистов, И. Детские журналы за 1888 год / И. Феоктистов // Воспитание и обучение. — 1889. — № 3. — С. 116–120.
13. Феоктистов, И. Хроника детских журналов / И. Феоктистов // Воспитание и обучение. — 1892. — № 7–8. — С. 270–280.
14. Феоктистов, И. Хроника детских журналов / И. Феоктистов // Воспитание и обучение. — 1892. — № 10. — С. 381–387.
15. 400 лет русского книгопечатания. Русское книгопечатание до 1917 года / Академия наук СССР; редкол.: А.А. Сидоров [и др.]. — М: Наука, 1964. — 664 с.

Копыл С.П.

Артиллерия в боях за г. Полоцк летом 1941 г.

В ожесточённых оборонительных боях на полоцком направлении в июне – июле 1941 г. более чем на две недели было задержано продвижение соединений 57-го немецкого моторизованного корпуса. В этом важную роль сыграла советская артиллерия. К началу Великой Отечественной войны от многочисленного полоцкого гарнизона в городе и его окрестностях оставались 390-й гаубичный артиллерийский полк (ГАП), 102-й отдельный дивизион противотанковой обороны (ОДПТО) 17-й Горьковской стрелковой дивизии (СД), 398-й отдельный зенитный артиллерийский дивизион (ОЗАД) 50-й СД и 324-й ОЗАД противовоздушной обороны (ПВО) г. Полоцка.

390-й ГАП под командованием майора Г.К. Колоколова состоял из трёх огневых дивизионов и имел на вооружении 24 гаубицы калибра 12-мм и 12 гаубиц калибра 152-мм. Он был предназначен для поражения как открытых, так и укрытых целей противника, а также для разрушения его полевых оборонительных сооружений. Ещё 9 июня 1941 г. командир 17-й Горьковской СД получил приказ на передислокацию в район г. Лиды. В поход ушли все её части, за исключением тех, которые перевооружались на тягачи. Они должны были дожидаться подвижный железнодорожный транспорт и убыть им к основным силам дивизии. [1, л. 41, 42]. С дивизией ушли и две батареи полка (4х122-мм и 4х152-мм), срочно переведённые на конную тягу. В аналогичном положении оказался 398-й ОЗАД 50-ой СД. Эта дивизия начала своё выдвижение вскоре после ухода 17-й СД и начало войны встретила на привале в районе деревни Дуниловичи Вилейской области, а дивизион ждал ж.-д. эшелон. На 22 июня 1941 г. майор Г.К. Колоколов оставался старшим воинским начальником полоцкого гарнизона. Узнав о начале войны, он, действуя согласно требованиям разработанного плана подъёма части по тревоге, вывел свой полк в лес в район д. Ксты. Попытки связаться с командиром дивизии, командованием округа и Генеральным штабом Красной Армии не дали результата. Отправленная им в Москву военврач 3 ранга

Н.В. Колоколова добилась, чтобы её выслушали в приёмной Народного Комиссара обороны СССР. По результатам написанного ею рапорта было принято решение о подчинении 390-го ГАП Полевому управлению 22-й армии, которая прибывала из Уральского военного округа и развёртывалась по среднему течению Западной Двины от Краславы до Бешенкович [1, л. 40]. Артиллеристы 390-го ГАП дополучили со склада Зелёного городка (ныне известен как Боровуха-2) одно орудие калибра 122-мм, оборудовали, замаскировали огневые позиции и наблюдательные пункты, приняли из Орловской области приписной состав, создали запасы ГСМ и продовольствия, накопили на огневых позициях до 4-х боекомплектов снарядов на каждое орудие и подготовили исходные данные для стрельбы. Подготовка к бою проходила на фоне непрерывного потока беженцев и отступающих подразделений Красной Армии, которые проходили мимо артиллеристов. Чтобы не допустить внезапного появления немцев, командир полка выставил отряд заграждения по р. Ушача. Воинские части, отходившие организованно, на Полоцк пропускались беспрепятственно. Одиночные военнослужащие проверялись. Подозрительные лица передавались в местные органы НКГБ. 25 июня был остановлен противотанковый дивизион в составе двух батарей 45-мм пушек под командованием капитана Рылькова. Командир полка принял решение оставить противотанкистов в своём распоряжении. Уже через несколько дней артиллеристы этого дивизиона мужественно отражали атаки немецкой мотопехоты со стороны д. Ветрино. После войны Г.К. Колоколов вспоминал: «На рассвете 27 июня командир 3-го дивизиона капитан Линьков докладывает, что со своего наблюдательного пункта он наблюдает движение трёх, примерно, батальонных колонн немцев, первые из которых уже на подходе к мосту через р. Ушача, что западнее д. Кутняны. За ним вслед об этом докладывает и командир 1-го дивизиона капитан Антонов и оба просят разрешения открыть огонь. Я дал команду: «Огонь!». [2, с. 393]. Немецкий передовой отряд был разгромлен, взяты трофеи и пленные, которые показали, что они должны были захватить в Полоцке мосты и удерживать их до подхода основных сил.

27 июля произошли ещё два события, определившие дальнейший ход борьбы под Полоцком. Во-первых, это прибытие в город частей 174-й СД под командованием комбрига А.И. Зыгина. Дивизия пришла со своим комплектом штатной артиллерии, имевшейся в 494-м и 508-м

стрелковых полках, 435-м ОЗАД, 197-м ОДПТО, 730-м ГАП и 598-м лёгком артиллерийском полку (ЛАП) [3, л. 2].

Структурно её артиллерия подразделялась на: батальонную, полковую и дивизионную. А по своему предназначению, калибру, дальности и мощности огня артиллерия делилась на: пехотную, лёгкую, тяжёлую и специальную – зенитную. Каждый стрелковый батальон имел противотанковый взвод 45-мм орудий (2 пушки), а стрелковый полк – батарею 76-мм полковых пушек (6 орудий), противотанковую батарею 45-мм пушек (6 орудий) и батарею 120-мм миномётов (4 миномёта). Штат 730-го ГАП был аналогичный штату 390-го ГАП. Лёгкий артиллерийский полк прибыл на фронт с 23 орудиями (8х122-мм гаубиц, 15х76-мм пушек), 197-й ОДПТО – с 18 пушками калибра 45-мм и 435-й ОЗАД – с 4 зенитными пушками калибра 76-мм [5, л. 1].

Во-вторых, в этот день в Полоцке разгрузился 56-й корпусной артиллерийский полк (КАП) под командованием майора Я.Е. Музыченко. Полк входил в 21-й стрелковый корпус с местом постоянной дислокации в г. Витебске. На 22 июня 1941 г. 56-й КАП находился на Дретуньском полигоне, где выполнял боевые стрельбы. В 6.00 23 июня, после объявления боевой тревоги, полк совершил марш на зимние квартиры, где получил новую матчасть, провёл частичное развёртывание по штатам военного времени и по ж.-д. дороге убыл в Полоцк. В архивных документах об этом записано так: «56 КАП выгружен 27 июня 1941 г. на ст. Полоцк, поступил в распоряжение коменданта укрепрайона полковника Деви, где и получил боевую задачу на разворачивание боевого порядка в северном секторе Полоцкого укрепрайона с задачей обороны УРа» [6, л. 1].

Назначенный Военным Советом 22-й армии начальником Полоцкого боевого участка, комбриг А.И. Зыгин подчинил себе всю артиллерию, территориально находившуюся в пределах укрепрайона. Управление всеми артиллерийскими частями им было возложено на штаб артиллерии 174-й СД (начальник артиллерии полковник Б.И. Зобин, начальник штаба артиллерии – подполковник С.К. Архангельский). Получение информации о воздушной обстановке было организовано от штаба ПВО г. Полоцка. Штаб артиллерии подготовил предложения по применению артчастей. Эти предложения вошли в Боевой приказ № 1 Полоцкого боевого участка от 29.06.1941 г.:

«п. 2. Все части Полоцкого УРа, все части, находящиеся на территории укреплённого района подчиняю себе.

п. 6. Войска полевого доусиления распределяю:

б) Южный сектор:

- правый участок 50 СП с 390 ГАП и 102 ОДПТО;
- левый участок 508 СП с 2/598 ЛАП;

п. 7. Командиру 494 СП с 1/598 ЛАП оборонять район Кушлики, Плиговка, Дяготки.

п. 8. Артиллерия: готовность 20.00 30.6.41.

Задачи 56 КАП: а) не допустить движения противника по дорогам со стороны Кушлики, Островщина, Мысчино;

б) не допустить накапливания противника перед передним краем УРа;

в) не допустить переправ через р. Западная Двина на участке Кушлики, Дяготки.

Остальная артиллерия по задачам комендантов секторов и участков.

п. 9. 179 ОДПТО — мой подвижный резерв, расположиться в районе Черноручье.

Начальник Полоцкого боевого участка, командир 174 СД комбриг Зыгин

Начальник штаба полковник Черкасов» [7, с. 138, 139].

Наличие сил и средств артиллерии Полоцкого боевого участка по состоянию на 3 июля 1941 г. представлено в **табл. 1** [5, с. 1, 47; 6, с. 1, 2; 8, с. 1, 2].

Таблица 1. Артиллерии Полоцкого боевого участка

Тип орудия	174 СД						Части артиллерийского доусиления ПоУРа						Всего
	730 ГАП	598 ЛАП	179 ОДПТО	494, 508, 50 СП	453 ОЗАД	Всего	56 КАП	390 ГАП	102 ОДПТО	398 ОЗАД	324 ОЗАД ПВО	Всего	
152-мм гаубица	8	—	—	—	—	8	—	8	—	—	—	8	16
152-мм пушка-гаубица	—	—	—	—	—	—	24	—	—	—	—	—	24
122-мм гаубица	24	8	—	—	—	32	—	21	—	—	—	—	53
122-мм пушка	—	—	—	—	—	—	12	—	—	—	—	—	12

76-мм пушка ДА, ПА	–	15	–	12	–	27	–	–	–	–	–	–	27
76-мм зенитная пушка	–	–	–	–	4	4	–	–	–	4	12	16	20
45-мм ПТО	–	–	18	24	–	42	–	12	18	–	–	30	72
120-мм миномёт	–	–	–	8	–	8	–	–	–	–	–	–	8
Всего	32	23	18	44	4	121	36	41	18	4	12	111	232

Командованию 174-й СД было приказано подготовить оборону на фронте более 70 км, что значительно превышало уставные 18–20 км при организации её на широком фронте обороны. Особенностью оборонительной полосы дивизии было и то, что её пересекало русло р. Западная Двина. Учитывая особенности подготовки предстоящих боевых действий и опираясь на батальоны Полоцкого укрепрайона, комбриг А.И. Зыгин разделил оборону Полоцкого боевого участка на северный и южный сектора. В северном секторе действия стрелкового батальона 494-го СП были усилены одним дивизионом 598-го ЛАП и 56-го КАП. Последний стал играть роль группы артиллерии дальнего действия с задачей борьбы с артиллерией противника, его резервами и тылами. На этом направлении был развёрнут и 730-й ГАП. В южном секторе, где действовал сводный 50-й СП без штатной артиллерии, его усилили 390-й ГАП и 102-м ОДПТО. На прямую наводку были поставлены две нештатные батареи 45-мм противотанковых орудий, оставленные под Полоцком решением майора Г.К. Колоколова. От м. Гомель до Западной Двины в межозёрном дефиле готовился к бою 508-й СП, усиленный дивизионом 598-го ЛАП. Вся выделенная стрелковым полкам в тактическое подчинение артиллерия составляла артиллерийские группы поддержки пехоты и должна была действовать по планам комендантов секторов и участков. Основные силы 494-го СП, 179-го ОДПТО, дивизион 598-го ЛАП выделялись в состав ударной группы и размещались в районе д. Екимания, Черноручье, Фатыновка с задачей нанесения ударов по наступающему противнику и увязшему в оборонительных порядках сковывающих групп. Одновременно её артиллерия прикрывала подходы к полоцким мостам через Западную Двину. Для своевременного реагирования на атаки немцев ударная группа размещалась на немногочисленном дивизионном автотранспорте.

На полоцком направлении наступал немецкий 57-й моторизованный армейский корпус (МАК) 3-й танковой группы в составе 19-й танковой и 18-й моторизованной дивизий. Его артиллерия по состоянию на 03.07.1941 г. представлена в **табл. 2** [4, с. 628, 629, 631–634].

Таблица 2. **Артиллерия 57-го моторизованного армейского корпуса 3-й танковой группы**

Тип орудия	19 ТД						18 МПД						Всего
	19 АП	19 МСБр. (73,74 МСП)	19 МЦСБ	19 РБ	19 ИПД	Всего	18 АП	30, 51 МПП	38 МЦСБ	18 РБ	18 ИПД	Всего	
150-мм тяжёлая полевая гаубица	8	–	–	–	–	8	12	–	–	–	–	12	20
105-мм лёгкая полевая гаубица	24	–	–	–	–	24	24	–	–	–	–	24	48
105-мм тяжёлое пехотное орудие	–	4	–	–	–	4	–	4	–	–	–	4	8
105-мм пушка	4	–	–	–	–	4	–	–	–	–	–	–	4
75-мм лёгкое пехотное орудие	–	16	2	2	–	20	–	12	2	2	–	16	36
50-мм ПТО	–	–	–	–	9	9	–	–	–	–	9	9	18
37-мм ПТО	–	12	3	3	24	42	–	24	3	3	24	54	96
Всего	36	32	5	5	33	111	36	40	5	5	33	119	230

Дополнительно из резерва 3-й танковой группы и 9-й армии в качестве средств усиления были выделены три артдивизиона тяжёлой артиллерии под общим управлением 121-го артиллерийского командования. От ударов советской авиации действия войск должен был прикрывать дивизион 29-го зенитного арtpолка и 85-й зенитный артиллерийский дивизион (ЗЕНАД). Всего в группе артиллерийского усиления насчитывалось 70 орудий. И среди них 9 мортир калибра

210-мм. Состав группы представлен в табл. 3 [10, f. 16, 32, 53, 60, 63, 114, 124–134, 147; 11, f. 1276, 1313, 1319, 1325].

Таблица 3. 121-е артиллерийское командование

Тип орудия	427 тяжёлый арт. дивизион (мот.)	816 тяжёлый арт. дивизион (мот.)	2 тяжёлый арт. дивизион 55 артполка (мот.)	1 дивизион 29 зенитного арт- полка	85 зенитный арт. дивизион	Всего
105-мм пушка (K18)	9	–	–	–	–	9
150-мм тяжёлая полевая гаубица	–	–	12	–	–	12
210-мм мортира (Mrs 18)	–	9	–	–	–	9
20-мм зенитная пушка	–	–	–	8	10	18
37-мм зенитная пушка	–	–	–	9	9	18
88-мм зенитная пушка	–	–	–	4	–	4
Всего	9	9	12	21	19	70

Учитывая значимость предстоящих боёв за полоцкие переправы и задачи по обеспечению наступления дивизий 39-го МАК на г. Витебск, немецкое командование распорядилось выдвинуть на помощь 57-му МАК штаб 606-го артполка особого назначения (ОН), объединившего четыре дивизиона тяжёлой артиллерии. Помимо прочего, в этой группе насчитывалось 12 мортир калибра 210-мм и 4 мортиры калибра 305-мм. Однако из-за затянувшихся боёв на дисненском плацдарме штаб 606-го артполка ОН так и не попал под Полоцк, а был направлен на Витебск. Но и без него артиллерия немцев составила 300 орудий, что изначально было больше орудий Полоцкого боевого участка на 23 %. Необходимо оговориться, что немецкая артиллерия усиления, за исключением 85-го ЗЕНАД, поступала по-

степенно по мере продвижения по забитым войсками дорогам от м. Глубокого. Тем не менее, компенсировать существующую разницу в артиллерии можно было только за счёт умелого использования того, что было в распоряжении комбрига А.И. Зыгина. В журнале боевых действий немецкого 57-го МАК за 03.07.1941 г. отмечено: «Весьма скоро наземная и воздушная разведка установила, что противник намерен оборонять восточный берег Двины. В сильных боях с противником 18-й МПД не удалось хоть сколь-нибудь серьёзно продвинуться в направлении Полоцка. В боях с сильным противником (в т.ч. несколько лёгких и тяжёлых батарей) она до наступления темноты достигла района восточнее Ветрино. На очень сложной местности с многочисленными озёрными дефиле и болотами противник умело разместил полевые укрепления, которые он обороняет до последнего. 19-я ТД после короткого боя взяла Дисну, однако, ей не удалось нанести удар через Двину». [11, ф. 132]. При поддержке авиации 8-го воздушного корпуса части немецкой 19-й ТД и 30-го усиленного СП 18-й МПД 4 и 5 июля захватили и расширили плацдарм на правом берегу Западной Двины севернее м. Луначарское. Но продвинуться в направлении м. Борковичи и Боровухи-1 им не удалось. 166-й СП 98-й СД при поддержке дивизионной артиллерии остановил противника. Еще более крупные неудачи ожидали 51-й МПП 18-й МПД. Попытка его отрядов преодолеть р. Ушача натолкнулась на прицельный огонь 390-го ГАП и 56-го КАП. Согласно оперативной сводке 56-го артполка № 05, составленной на 9.00 5 июля 1941 г. по пехоте и бронетранспортерам немцев был выпущен 281 снаряд. В течение дня его дивизионы с 6.40 по 11.55 и с 19.25 по 22.10 вели огонь по мотопехоте противника, неоднократно пытавшегося форсировать водную преграду [6, л. 4]. В ЖБД 390-го ГАП зафиксировано: «6 июля батарея лейтенанта Нечаева 1-ого дивизиона разрушила наведенный мост через р. Ушача» [8, л. 2]. В последующие два дня командованию 57-го МАК пришлось думать не столько о наступлении на Полоцк, сколько об организации обороны от усиливающихся атак 98-й СД и 174-й СД. В условиях неясности перспектив наступления с плацдарма командующий 3-й танковой группы генерал-полковник Г. Гот начал склоняться к мысли о бесперспективности наступления танкистов на Полоцк. В бой была введена 14-я МПД, а сменённая ею 18-я МПД начала выдвижение на Уллу. Последняя попытка взять Полоцк, действуя вдоль ж.-д. Борковичи —

Полоцк, была предпринята немцами 8 июля. В отчёте о боевых действиях 19-й ТД об этом записано следующее: «В течение 8.7.41 г. боевая группа полковника Шмидта наступала, выдвинув танки вперёд и почти не встречая сопротивления до района восточнее д. Залесье, но потом встретила на дороге заграждение из брёвен, переехала его и 500 м от населённого пункта обнаружила ДОТы. Командир передового отряда принял решение под прикрытием огня своих танков выдвинуть стрелковую и сапёрную роты, усиленные 10-см пушкой К-18 с задачей освободить маршрут наступления. Вскоре по головному взводу с необнаруженной огневой позиции был открыт интенсивный огонь двух 7,5-см и противотанковой пушки русских. Головная машина получила прямое попадание артиллерийского снаряда и полностью вышла из строя. Один танк Т-IV наехал на мину, его подбросило вверх и он был полностью уничтожен. Вновь выделенный и направленный в обход левее дороги авангард попал на мины. Ещё три танка остались стоять неподвижными. Но и три орудия русских удалось вывести из строя» [10, f. 132]. Вечером того же дня штаб 57-й МАК зафиксировал: «Обстановка в условиях такой сложной местности периодически совершенно неясна. Русские воюют очень умело и упорно. Пропуская вперёд передовые части и пытаясь их отрезать, они держатся в бою до последнего. Они привязывают себя к стволам на деревьях, глубоко закапываются в мох и часто открывают огонь, подпустив противника лишь на несколько метров. С обеих сторон имеются сильные потери. Обе стороны пленных не берут» [11, f. 173, 175]. Натолкнувшись на упорное сопротивление защитников Полоцкого боевого участка, немецкое командование окончательно приняло решение о взятии города силами пехоты. С этой целью на дисненский плацдарм были введены части 206-й, 86-й и 110-й пехотных дивизий. Они приступили к смене 57-го МАК, части которого постепенно выводились из боя и производили перегруппировку для дальнейшего наступления в направлении Дретунь — Невель. Произошло усиление немецкой группировки со стороны м. Ветрино. С 7 июля на южный фас Полоцкого укрепрайона начал подходить 6-й АК в составе 6-й и 26-й ПД. Т.о. немецкое командование произвело резкое наращивание сил на полоцком направлении. По состоянию на 12 июля 1941 г. состав артиллерийских сил 57-го МАК, 6-го АК и 23-го АК представлен в табл. 4, 5, 6, 7, 8, 9.

Таблица 4. Артиллерия 57-го МАК с артиллерийскими частями усиления

Тип орудия	57 МАК								Всего
	19 ТД	14 МПД (11 МПП, 2/53 МПП)	Артчасти усиления						
			427 тяжёлый арт. дивизион (мот.)	816 тяжёлый арт. дивизион (мот.)	2 тяжёлый арт. дивизион 55 артполка	1 дивизион 29 зенитного артполка	1 дивизион учебного зенитного артполка	85 зенитный арт. дивизион	
150-мм тяжёлая полевая гаубица	8	8	–	–	–	–	–	–	16
105-мм лёгкая полевая гаубица	24	10	–	–	–	–	–	–	34
105-мм тяжёлое пехотное орудие	4	4	–	–	–	–	–	–	8
105-мм пушка	4	4	–	–	–	–	–	–	8
75-мм лёгкое пехотное орудие	20	14	–	–	–	–	–	–	34
50-мм ПТО	9	9	–	–	–	–	–	–	18
37-мм ПТО	42	30	–	–	–	–	–	–	72
105-мм пушка (K18)	–	–	9	–	–	–	–	–	9
210-мм мортира (Mrs 18)	–	–	–	–	12	–	–	–	12
20-мм зенитная пушка	–	–	–	9	–	8	8	10	36
37-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	9	9	9	27

88-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	4	4	–	8
Всего	111	79	9	9	12	21	21	19	281

Для табл. 5, 6, 7: [4, с. 606–609; 15, ф. 00217, 00262–00264, 00267, 00267; 16, ф. 00695, 00700–00702, 00707, 00710; 17, ф. 00549, 00554, 00564, 00570, 00575–00580].

Таблица 5. Артиллерийские части усиления 6-го АК,
131-е артиллерийское командование

Тип орудия	131 артиллерийское командование					Всего
	Штаб 677 артполка ОН					
	2 д-н 44 артполка (мот.)	860 тяж. арт. д-н (мот.)	одна бат. 3 д-на реакт. миномёт. (мот.)			
150-мм тяжёлая полевая гаубица	12	–	–	–	–	12
210-мм мортира (Mrs. 18)	–	9	–	–	–	9
150-мм (280/320) ПУ	–	–	6	–	–	6
20-мм зенитная пушка	–	–	–	–	12	12
88-мм зенитная пушка	–	–	–	4	–	4
Всего	12	9	6	4	12	43

Таблица 6. Артиллерийские части усиления 6-го АК,
126-е артиллерийское командование

Тип орудия	126 артиллерийское командование								Всего	
	Штаб 802 артполка ОН					Штаб 1 полка реакт. миномёт		две зен. бат. 701 зенад		6 рота 47 зенит. батальона (мот.)
	2 д-н 57 артполка (мот.)	2 д-н 62 артполка (мот.)	1 д-н 84 артполка (мот.)	808 тяж. арт. д-н (мот.)	848 тяж. арт. д-н (мот.)	две бат. 3 д-на реакт. миномёт. (мот.)	вторая рота 103 дегазац б-на			
105-мм пушка	12	12	-	-	-	-	-	-	-	24
150-мм тяжёлая полевая гаубица	-	-	-	-	12	-	-	-	-	12

210-мм мортира (Mrs. 18)	–	–	–	9	–	–	–	–	–	9
240-мм пушка	–	–	4	–	–	–	–	–	–	4
20-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	–	–	–	12	12
37-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	–	–	9	–	9
88-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	–	–	4	–	4
150-мм (280/320) ПУ	–	–	–	–	–	12	6	–	–	18
Всего	12	12	4	9	12	12	6	13	12	92

Таблица 7. Артиллерия 6-го АК

Тип орудия	6 ПД					26 ПД					Всего
	6 АП	18, 37, 58 ПП	6 РБ	6 ИПД	Всего	26 АП	39, 77, 78 ПП	26 РБ	26 ИПД	Всего	
150-мм тяжёлая полевая гаубица	12	–	–	–	12	14	–	–	–	14	26
105-мм лёгкая полевая гаубица	36	–	–	–	36	36	–	–	–	36	72
105-мм тяжёлое пехотное орудие	–	6	–	–	6	–	6	–	–	6	12
75-мм лёгкое пехотное орудие	–	18	2	–	20	–	18	2	–	20	40
50-мм ПТО	–	6	–	–	6	–	6	–	–	6	12
37-мм ПТО	–	27	3	36	66	–	27	3	36	66	132
Всего	48	57	5	36	146	50	57	5	36	148	294

Для **табл. 8, 9:** [4, с. 610–613, 619; 12, ф. 01027, 01028, 01032–01035, 01043–01045, 01048, 01055, 01067, 01072; 13, ф. 00059, 00061, 00063, 00065, 00067, 00068, 00072, 00073, 00077, 00080, 00083, 00085; 15, ф. 00266, 00267, 00279, 00297, 00298].

Таблица 8. Артиллерийские части усиления 23-го АК

Тип орудия	122 арт. командование				18 арт. коман- дование		271 зенит б-н	607 зенит б-н	Всего
	штаб 613 арtpолка ОН			батарея 5 д-на реакт. миномёт. (мот.)	634 арт. д-н (мот.)	две батареи 5 д-на реакт. миномёт. (мот.)			
	2 д-н 51 арtpолка (мот.)	2 д-н 62 арtpолка (мот.)	2 д-н 39 арtpолка (мот.)						
150-мм тяжёлая полевая гаубица	8	–	9	–	–	–	–	–	17
105-мм пушка	4	9	–	–	9	–	–	–	22
20-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	–	–	36	36
37-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	–	9	–	9
88-мм зенитная пушка	–	–	–	–	–	–	8	–	8
150-мм (280/320) ПУ	–	–	–	6	–	12	–	–	18
Всего	12	9	9	6	9	12	17	36	110

Таблица 9. Артиллерия 23-го АК

Тип орудия	86 ПД				110 ПД				206 ПД			Всего
	186 АП	167, 184, 216 ПП	186 РБ	186 ИПД (мот.)	120 АП	252, 254, два б-на 255ПП	110 РБ	110 ИПД (мот.)	206 АП	301, 312, 413 ПП	рога 206 ИПД (мот.)	
150-мм тяжёлая полевая гаубица	12	–	–	–	12	–	–	–	12	–	–	36

105-мм лёгкая полевая гаубица	36	–	–	–	36	–	–	–	36	–	–	108
105-мм тяжёлое пехотное орудие	–	6	–	–	–	6	–	–	–	6	–	18
75-мм лёгкое пехотное орудие	–	18	2	–	–	18	–	–	–	18	–	56
50-мм ПТО	–	6	–	–	–	–	–	–	–	6	12	24
37-мм ПТО	–	27	3	36	–	36	3	36	–	27	–	168
Всего	48	57	5	36	48	60	3	36	48	57	12	410

На направлениях предстоящего наступления трёх немецких корпусов было сосредоточено 1230 орудий, среди них 42 пусковые установки реактивной артиллерии, объединённые пятью артиллерийскими командованиями. Впервые с начала кампании на Восточном фронте на столь небольшой площади немецкое командование запланировало такое массовое применение реактивной артиллерии. В предстоящем штурме ДОТов Полоцкого укрепрайона важная роль отводилась тяжёлой и сверхтяжёлой артиллерии. Получение информации о наземной обстановке и действиях советских артиллеристов возлагалось на дивизионы артиллерийской инструментальной разведки, самолёты-корректировщики огня и батарею аэростатов воздушного наблюдения.

После тяжёлых оборонительных боёв в распоряжении комбрига А.И. Зыгина оставалось не более 219 орудий. И это на фоне резкого увеличения артиллерии противника. Её наличие по состоянию на 12.07.1941 г. представлено в таблице № 10. При этом необходимо помнить, что советская артиллерия вела непрерывные боевые действия с 27 июня и понесла невосполненные потери. Артиллерийский склад № 69, из которого производилось пополнение израсходованных снарядов, был частично уничтожен немецкой авиацией, а частично вывезен в Калининскую область. Отсутствовала и советская корректировочная авиация. Сохранился ответ начальника артиллерии 22-й армии на за-

прос штаба артиллерии Западного фронта о наличии корректировочной авиации: «62 авиационная эскадрилья распоряжением Военного Совета передана в распоряжение начальника связи армии» [5, л. 10]. Артиллерийские части Полоцкого боевого участка были вынуждены организовывать сбор информации только силами штатных разведподразделений. Часто в роли корректировщиков огня выступали наиболее подготовленные командиры с радиостанциями или телефонами, выдвинутые в боевые порядки пехоты.

Таблица 10. **Артиллерия Полоцкого боевого участка по состоянию на 15 июля**

Тип орудия	174 СД						Части артиллерийского доусиления ПоУРа						Всего
	730 ГАП	598 ЛАП	179 ОДПТО	494, 508, 50 СП	453 ОЗАД	Всего	56 КАП	390 ГАП	102 ОДПТО	398 ОЗАД	324 ОЗАД ПВО	Всего	
152-мм гаубица	8	–	–	–	–	8	–	8	–	–	–	8	16
152-мм пушка-гаубица	–	–	–	–	–	–	23	–	–	–	–	23	23
122-мм гаубица	24	8	–	–	–	32	–	21	–	–	–	21	53
122-мм пушка	–	–	–	–	–	–	12	–	–	–	–	12	12
76-мм пушка ДА, ПА	–	14	–	11	–	25	–	–	–	–	–	–	25
76-мм зенитная пушка	–	–	–	–	4	4	–	–	–	4	7	11	15
45-мм ПТО	–	–	18	31	–	49	–	–	18	–	–	18	67
120-мм миномёт	–	–	–	8	–	8	–	–	–	–	–	–	8
Всего	32	22	18	50	4	126	35	29	18	4	7	93	219

[5, с. 11, 30, 34, 54; 6, с. 3–23; 8, с. 3, 4].

Из оперативной сводки начальника артиллерии 62-го стрелкового корпуса: «С утра 11.7.41 г. после артиллерийской подготовки противник начал наступление (на участке обороны 174-й СД. — С. К.), к исходу дня все резервы были введены в бой, но восстановить положение в направ-

лении Боровуха-1 не удалось» [9, л. 27]. Части дивизии в это время занимали следующее положение: 494-й СП с одним дивизионом 730-го ГАП и двумя дивизионами 56-го КАП оборонял участок Шулюгово, Залозье, 50-й СП с одним дивизионом 730-го ГАП и одним дивизионом 56-го КАП — Люхово, Новики, Корчи, Виганеево, Пашки, Эмельянка, 508-й СП с одним дивизионом 730-го ГАП и двумя дивизионами 598-го ЛАП оборонял участок Щаты, Худобково. В условиях захвата противником г. Городок, Сиротино и Оболя советское командование приняло решение об уничтожении обольской группировки немецких войск. Для участия в ударе было решено привлечь 174-ю СД (494-й, 508-й, 598-й ЛАП, 730-й ГАП и 390-й ГАП без одного дивизиона). Комбригу А.И. Зыгину было приказано своими передовыми частями занять исходный район для атаки к 3.00 13.7.41 г. [9, л. 29]. В момент начавшейся перегруппировки частей Полоцкого боевого участка в 5.00 13 июля немцы нанесли первый удар силами 57-го МАК и в 15.00 захватили ст. Дретунь. Советская артиллерия оказалась отрезанной от своих баз и путей подвоза снарядов. Следом в наступление перешли три дивизии 23-го АК. Не осознавая реальности наметившейся угрозы, советское командование продолжило выполнять мероприятия по подготовке удара в направлении Оболя, Городок ещё и 14 июля. Утром 15 июля в наступление перешли 6-я и 26-я пехотные дивизии 6-го АК с задачей захвата г. Полоцка, а в 19.00 19-я ТД сломила сопротивление советских частей и взяла г. Невель. Одновременно усилились атаки немецких частей от Городка на г. Невель. Наметила реальная угроза окружения войск Полоцкого боевого участка с последующим их уничтожением. Окончательно стало ясно, что необходимо срочно отводить войска в направлении Невеля, Великих Лук. На этом оборона Полоцка была прекращена. Решением Военного Совета 22-й армии комбригу А.И. Зыгину было приказано организовать отход введенных ему войск на г. Невель.

Т.о. в драматичных событиях обороны г. Полоцка в июне — июле 1941 г. части и соединения Красной Армии наглядно продемонстрировали, что умело организованная оборона при грамотном и волевом руководстве может остановить наступление моторизованных соединений противника, вынудить перейти его от наступления к подвижной обороне. При этом основной ударной силой стала артиллерия Полоцкого боевого участка, руководимая штабом артиллерии 174-й стрелковой дивизии. Срыв темпов наступления вынудил немецкое командование

изменить планы по прикрытию правого фланга группы армий Север, что повлекло за собою далеко идущие последствия. Только достигнув более чем в 5,5 раз перевес в артиллерии, многократный перевес в пехоте и абсолютный в танках противник сумел взять г. Полоцк. На фоне массированного применения тяжёлой и сверхтяжёлой артиллерии немецкое командование нанесло мощный удар реактивной артиллерией, способствовав тем самым прорыву Полоцкого укрепрайона.

Список литературы и источников

1. Переписка Секретариата Генерального Штаба Красной Армии // Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ). — Фонд 28. — Оп. 11627. — Д. 60.
2. Памяць: гіст. — дакум. хроніка Полацка / рэд. кал.: Г.П. Пашкоу (гал. рэд.) і інш.; маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск: БелЭн, 2002. — 912 с.: іл.
3. Исторический формуляр 20 гв. СД // ЦАМО РФ. — Фонд 1090. — Оп. 1. — Д. 1.
4. Мюллер-Гиллебранд, Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. / Б. Мюллер-Гиллебранд. — М.: Изографус, Эксмо, 2002. — 800 с., илл.
5. Сводки о боевом и численном составе // ЦАМО РФ. — Фонд 376. — Оп. 10805. — Д. 21.
6. Оперативные сводки 56 артполка РГК 31 А // ЦАМО РФ. — Фонд 56 КАП — Оп. 1. — Д. 7.
7. Памяць: гіст. — дакум. хроніка Полацкага раёна / рэд. кал.: І.Б. Каросцік (гал. рэд.) і інш.; маст. Э.Э. Жакевіч. — Мінск: Выш. шк., 1999. — 700 с.: іл.
8. Журнал боевых действий 390 ГАП // ЦАМО РФ. — Фонд. 440 армейского ПАП — Оп. 138264. — Д. 10.
9. Оперсводки штабов артиллерии соединений и артчастей армии // ЦАМО РФ. — Фонд 376. — Оп. 10805. — Д. 5.
10. GenKdo. LVII Pz. AK Ia. Kriegstadebuch. Anlageband № 3 (5.7.1941 — 16.7.1941) // National Archives and Records Administration (NARA). — Т. 314. — r. 1471.
11. GenKdo. LVII Pz. AK Ia. Kriegstadebuch № 1 (15.2. — 31.10.1941) / NARA. — Т314. — r. 1470.
12. Kriegstadebuch № 8 XXIII AK. Abt. Ia // NARA. — Т314. — r. 678.

13. Kriegstadebuch № 8 XXIII AK. Abt. Ia. Anlage 1 Korpsbefehle // NARA. — T314. — r. 679.

14. Kriegstadebuch № 3 der 86 ID. Abt. Ia. Anlagenband № 4 Divisionsbefehle // NARA. — T315. — r. 1133.

15. Kriegstadebuch der 26 Inf. Div. Ia // NARA. — T315. — r. 816.

16. Kartenanlagen zu Gen. Kdo. VI AK. Abt. Ia // NARA. — T315. — r. 816.

17. 26 Inf. Div. KTB № 4 Ia. Anlagenband E1 KTB Divisionsbefehle // NARA. — T315. — r. 817.

Металічная матрыца з Полацка

Важнае месца ў структуры гаспадарчай дзейнасці Полацка X–XVII стст. займала вытворчасць вырабаў з каляровых металаў. У выніку археалагічных даследаванняў на тэрыторыі горада было выяўлена не менш пяці вытворчых комплексаў, якія ўяўляюць сабой сукупнасць адначасовых храналагічных і тэрытарыяльна блізка размешчаных пабудоў, а таксама акружаючую іх прастору, характар знаходак на якой дазваляе меркаваць аб існаванні на дадзеным участку вытворчай дзейнасці па апрацоўцы каляровых металаў [1, с. 115]. Акрамя вытворчых комплексаў, у Полацку вылучаюцца сведчанні вытворчай дзейнасці, якія вызначаюцца як лакалізаваныя на пэўнай тэрыторыі знаходкі асобных інструментаў ці нарыхтовак, не звязаныя з канкрэтным сядзібным комплексам. Адным з важнейшых маркераў існавання ювелірнага рамяства з’яўляецца выяўленне спецыяльных інструментаў і прыстасаванняў, якія дазваляюць адназначна меркаваць аб характары заняткаў насельнікаў пэўнай тэрыторыі [2, с. 55].

Дадзеная катэгорыя знаходак адлюстроўвае шматлікасць і складанасць вытворчых працэсаў ювелірнага рамяства [3, с. 190]. З Полацка паходзяць прылады, звязаныя з ліццём (ліцейныя формы і тыглі), а таксама спецыялізаваныя металічныя інструменты (кавадлы, малаткі, пінцэты, напільнікі, зубілы, барадкі, вагі). Асобныя тыпы вырабаў з’яўляюцца характэрнай адметнасцю полацкай ювелірнай вытворчасці і не сустракаюцца на іншых беларускіх помніках (цыліндрычныя кавадлы, тыглі-талерачкі) [2; 4].

У 2012 г. падчас археалагічных даследаванняў экспедыцыі УА «Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт» (кіраўнік раскопак — Д.У. Дук) была зроблена знаходка ўнікальнага для тэрыторыі Беларусі артэфакта, які дазваляе пашырыць нашыя ўяўленні адносна ўзроўню развіцця тэхналогіі полацкай ювелірнай вытворчасці¹. Выраб мае выгляд прама-

---

¹ Аўтар выказвае шчырую падзяку Д.У. Дуку за магчымасць работы з неапублікаванымі матэрыяламі.

Мал. 1. Металічная матрыца XI–XII стст. з Полацка.

вугольнага брусочка трапецападобнага сячэння памерам 2,8x1,6x0,5 см, зробленага з меднага сплаву (Мал. 1). На паверхні прадмета размешчаны выявы дзвюх паглыбленых разетак з двайным паяском, дыяметр разетак — 0,9 см. Артэфакт знойдзены ў межах трэцяга ўмоўнага пласта, рэчы з якога датуюцца ў межах XI–XII стст.

Прадмет можна вызначыць у якасці металічнай матрыцы, якая магла выкарыстоўвацца для адліўкі дэкаратыўных упрыгажэнняў — цвічкоў, што ўжываліся для аздаблення самага шырокага кола прадметаў (скарлупападобныя фібулы, драўляны посуд і інш.) [5, с. 65].

Аналогіі полацкай металічнай матрыцы маюцца ў Гнёздава, Бірке, Хэдэбю, Готландзе [5, с. 72]. Аднак найбольш блізкія аналогіі трэба бачыць у артэфакце, які паходзіць з Гнёздава. Гэты прадмет зроблены з неліграванай медзі і мае памеры 2,1x0,9x0,3 см, пры дыяметры разетак — 0,5–0,6 см (Мал. 2). На думку Н.В. Еніосавай, прыстасаванне магло выкарыстоўвацца для адліўкі дэкаратыўных цвічкоў са свінцова-алавяністых сплаваў з нізкай тэмпературай плаўлення, што было абумоўлена фізічнымі ўласцівасцямі металу, які служыў сыравінай для вытворчасці формы [5, с. 71].

Дэкаратыўныя цвічкі маглі вырабляцца трыма спосабамі: 1) ліццё метала ў форму; 2) тонкая сярэбраная пласцінка ўціскалася ў матрыцу, а затым туды заліваўся свінцова-алавяністы сплаў, у які змяшчалі металічную ножку; 3) чаканка металічнай пласціны фігурным пуансонам з далейшай пайкай ножкі. Такім чынам, металічныя матрыцы маглі выкарыстоўвацца для вытворчасці цвічкоў як мінімум двума рознымі спосабамі [5, с. 69].

Мал. 2. Металічная матрыца X ст. з Гнёздава.

Сярод матэрыялаў з Хэдэбю (Швецыя) паходзіць артэфакт, які тлумачыць выкарыстанне аналагічных металічных матрыц. Гэта драўляная форма з металічнай устаўкай. Створкі драўлянай формы з выразанымі ў ёй літнікавай чашай і адмысловымі каналамі-літнікамі размяшчаліся перпендыкулярна металічнай устаўцы, што дазваляла атрымліваць гатовыя вырабы неабходнага памеру без выкарыстання іншых тэхналагічных прыёмаў і значна павялічыць прадукцыйнасць працы [5, с. 71].

Металічныя матрыцы для вырабу дэкаратыўных цвічкоў-разетак адносяцца да скандынаўскага кола старажытнасцяў і з'яўляюцца сведчаннем прысутнасці на пэўнай тэрыторыі скандынаўскіх рамеснікаў. Матрыца з Гнёздава датуецца сярэдзінай X ст. [5, с. 74]. Падчас

Мал. 3. Падвеска XI–XII стст. з Полацка.

археалагічных даследаванняў у заходняй частцы былога Запалоцкага пасада не сустрэта выразных матэрыялаў X ст. Храналогія артэфактаў з гэтай часткі горада ўкладваецца ў межы XI–XII стст. [6, с. 26]. Аднак адмаўляць скандынаўскага паходжання металічнай матрыцы з Полацка не выпадае. На карысць гэтай гіпотэзы гаворыць знаходка фрагмента ажурнай падвескі ў стылі Барэ, якая з'яўляецца пад'ёмным матэрыялам і была выяўлена ў непасрэднай блізкасці ад месца пра-

вядзення раскопак² (Мал. 3). У Скандынавіі падобныя ўпрыгажэнні былі распаўсюджаны ў X–XI стст., а на тэрыторыі Русі дажываюць да XII ст. [7, с. 39].

Такім чынам, металічная матрыца з раскопак 2012 г. на Запалоцкім пасадзе з’яўляецца важнай крыніцай па гісторыі тэхналогіі старажытнага полацкага рамяства, а таксама можа ўказваць на сталую прысутнасць у межах горада скандынаўскага этнічнага элемента, што не атрымалася зафіксаваць падчас ранейшых даследаванняў гарадской тэрыторыі.

Спіс літаратуры

1. Магалінскі, І.У. Вытворчыя ювелірныя комплексы старажытнага Полацка (X–XVII стст.) / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск: Беларуская навука, 2011. — Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). — С. 115–121.

2. Магалінскі, І.У. Металічныя ювелірныя інструменты X–XVII стст. у фондах НППГКМЗ / І.У. Магалінскі // Полацкі музейны штогоднік: (зборнік навуковых артыкулаў за 2010 г.) / уклад. Т.А. Джумантаева, А.У. Шумовіч. — Полацк: НППГКМЗ, 2011. — С. 55–71.

3. Ениосова, Н.В. Ювелирные инструменты из раскопок в Гнёздове / Н.В. Ениосова // XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка Скандинавских стран и Финляндии: тезисы докладов. — Петрозаводск: Петрозаводский государственный университет, 1997. — С. 190–191.

4. Магалінскі, І.У. Ліцейныя формы і тыглі для плаўкі каляровых металаў з тэрыторыі Полацка X–XVII стст. / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск: Беларуская навука, 2011. — Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). — С. 184–193.

5. Ениосова, Н.В. Медная матрица из Гнёздова: функция и контекст / Н.В. Ениосова // Великий Новгород в истории средневековой Европы. К 70-летию В.Л. Янина. — М.: Русские словари, 1999. — С. 65–75.

² Прадмет паходзіць з прыватнай калекцыі А.В. Бельчыкава і з’яўляецца выпадковай знаходкай.

6. Дук, Д.У. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д.У. Дук // *Acta archaeologica Albaruthenica* / уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. — Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. — Vol. V (Вып. 5). — С. 19–45.

7. Дернович, С.Д. Скандинавские древности эпохи викингов в Беларуси / С.Д. Дернович. — Минск: Беларуская навука, 2006. — 86 с.

Нямчынская Н.І.

Яўрэйская адукацыя ў Полацку ў 1919–1926 гг.

Станаўленне і функцыянаванне яўрэйскай сістэмы адукацыі ў перыяд з 1919 па 1926 г. у Полацку можна падзяліць на два этапы:

1) Адкрыццё школ пад кіраўніцтвам Аддзела народнай адукацыі выканаўчага камітэта Полацкага павятовага Савета рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў, які быў створаны 15 чэрвеня 1918 г. Полацкі аддзел адукацыі меў 10 пададдзелаў, сярод іх і пададзел нацыянальных меншасцяў, пры якім працавала яўрэйская секцыя.

2) Дзейнасць яўрэйскіх адукацыйных устаноў пад кіраўніцтвам Аддзела народнай адукацыі выканаўчага камітэта Полацкага акруговага Савета працоўных, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў (Полацкі Акрана), які быў створаны 15 жніўня 1924 г. у сувязі з утварэннем акругі і акруговага выканаўчага камітэта.

Праца пададдзела нацыянальных меншасцяў пры Полацкім аддзеле народнай адукацыі была скіравана на адкрыццё савецкіх яўрэйскіх школ, вырашэнне праблемы беспрытульнасці сярод яўрэйскіх дзяцей, пашырэнне адукацыі сярод дарослага насельніцтва, а таксама на барацьбу з традыцыйнай яўрэйскай адукацыяй. Ужо ў маі 1919 г. у Віцебскі губернскі аддзел народнай адукацыі паведамлялася пра адкрыццё ў горадзе трох яўрэйскіх школ першай ступені, якія наведвала каля 400 дзяцей, адкрыты быў таксама і яўрэйскі дзіцячы садок [8, с. 17]. Аднак такія праблемы, як недахоп памяшканняў для навучальных устаноў, недахоп настаўнікаў, малалікасць яўрэйскіх школ, супраціўленне савецкай нацыянальнай адукацыі застаюцца актуальнымі на працягу разглядаемага перыяду.

У Полацкім Акрана не было секцыі нацыянальных меншасцяў, усёй працай кіраваў адзін інспектар. Прычым працяглы час гэтае месца заставалася вакантным, за адзін навучальны год (1924/1925) на гэтай пасадзе змянілася 5 чалавек. Для вырашэння гэтай праблемы было прапанавана ў штат Акрана ўключыць яўрэйскага інспектара з поўным акладам [14, с. 232].

Калі Полацк з'яўляўся цэнтрам акругі, у горадзе дзейнічалі наступныя яўрэйскія навучальныя ўстановы (на пачатак 1924/1925 навучальнага года):

- Шостая яўрэйская школа (у складзе 0–4 груп). Вуліца Троцкага. Сёння гэта будынак па праспекце Ф. Скарыны, 18.

- Восьмая яўрэйская школа (2 групы). Безыменная вуліца, за Дзвіной.

- Яўрэйская камуна. Вуліца Карла Маркса (Сянная плошча).

- Яўрэйскі дзіцячы садок.

- Пункт па ліквідацыі непісьменнасці (у 6-й школе), адкрыты на прыканцы 1924 г. [15, с. 43].

Канешне, такой колькасці школ для горада, дзе яўрэйскае насельніцтва складала 42 %, было недастаткова. Для параўнання: у 1921 г. у Полацку працавалі 3 школы, 2 дзіцячыя садкі, 1 камуна і 1 дзіцячы дом. Праблема нацыянальнай адукацыі стаяла даволі востра. Яна неаднаразова ўзнімалася на паседжаннях Полацкага акруговага Савета працоўных, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Праблема, хутчэй, была не ў недахопе навучальных устаноў для яўрэяў, а ў свядомым супрацьстаянні савецкай сістэме адукацыі. Можна вылучыць некалькі прычын, па якіх дзеці не ішлі ў савецкія яўрэйскія школы.

Па-першае, моцныя пазіцыі на працягу разглядаемага перыяду ўтрымлівала традыцыйная яўрэйская адукацыя. Пра дзейнасць хедэраў паведамлялася на працягу 1919–1926 гг. У справаздачы Полацкага аддзела народнай адукацыі за лістапад 1921 г. паведамлялася пра дзейнасць камісіі па барацьбе з хедэрамі. Камісія складалася з трох чалавек (загадчык яўрэйскай секцыі таварыш Дардак, старшыня выканаўчага камітэта камсамола таварыш Басіёнка, адказны сакратар яўрэйскай секцыі таварыш Зайдэнвара) і займалася абследаваннем хедэраў. У Полацку іх налічвалася 12. Акрамя таго, дзейнічалі дзве Талмуд-Торы, у адной працавалі 4 мелаеды, у другой (на левым беразе Заходняй Дзвіны) – 1. Усяго – 17 мелаедаў. Гэтыя ўстановы наведвала значная колькасць яўрэйскіх дзяцей: хедэры – 157 чалавек, Талмуд-Торы – 145, усяго – 302. Толькі 56,2 % ад гэтай колькасці навучаліся ў агульнаадукацыйных школах. Камісія таксама паведамляла пра існаванне ў хедэрах фізічных пакаранняў і антысанітарных умоў. У выніку было прынята рашэнне выкарыстоўваць рэпрэсіўныя метады абмежавання працы хедэраў: зачыніць усе традыцыйныя яўрэйскія навучальныя

ўстановы, а дзяцей прымусова накіраваць у савецкія яўрэйскія школы [7, с. 19–20].

У справаздачы за красавік – жнівень 1924 г. паведамлялася пра дзейнасць 10 хедэраў у Полацку. Яны былі абследаваны спецыяльнай камісіяй, усе матэрыялы былі перададзены ў Народны суд. Асноўнымі сродкамі барацьбы «з клерыкалізмам» у гэты час былі суды, дыспуты, лекцыі, гутаркі, чытанне артыкулаў, правядзенне антырэлігійных святаў, літаратурных вечарын і г.д. [11, с. 107].

Па-другое, значная колькасць бацькоў адмаўлялася аддаваць дзяцей у нацыянальныя яўрэйскія школы і нават скардзілася пракурору, калі іх дзяцей не прымалі ў агульныя савецкія школы [4, с. 117]. Гэта з’ява тлумачылася тым, што якасць навучання была дастаткова нізкай, школы не былі дастаткова забяспечаны падручнікамі і навучальным абсталяваннем, не хапала кваліфікаваных кадраў. Акрамя таго, некаторыя марылі пра атрыманне вышэйшай адукацыі і памылкова лічылі, што такая магчымасць не можа быць прадстаўлена на яўрэйскай мове. Адукацыю выпускнікі яўрэйскіх школ у той час маглі атрымаць у наступных навучальных установах: у яўрэйскіх педтэхнікумах Мінска і Віцебска, на яўрэйскім аддзяленні рабфака БДУ, віцебскага рабфака, кафедры яўрэйскай мовы Горыцкай сельскагаспадарчай акадэміі, яўрэйскім аддзяленні педфаку БДУ, яўрэйскай секцыі этнолагалінгвістычнага факультэта БДУ, у яўрэйскім заатэхнікуме, на яўрэйскім аддзяленні Віцебскага мастацкага тэхнікума. У 1924 г. быў створаны і яўрэйскі аддзел Інстытута беларускай культуры [6].

У справаздачы пра стан яўрэйскай культуры за 1924 г. паведамлялася пра колькасць склад нацыянальных школ:

1) Шостая школа – 200 чалавек. Фотаздымак вучняў гэтай школы захоўваецца ў фондах НПГКМЗ (мал. 1).

2) Восьмая школа – 80 чалавек.

Пры гэтым у агульных савецкіх школах колькасць яўрэйскіх дзяцей была наступнай:

– Першая савецкая школа – 414 вучняў-яўрэяў (што складала 68 % ад агульнай колькасці вучняў);

– Другая савецкая школа – 363 (64 %);

– Трэцяя савецкая школа – 289 (71 %);

– Чацвёртая савецкая школа – (48 %);

– Восьмая школа – (34 %).

Мал. 1. Чацвёрты клас 6-й яўрэйскай школы (1925/1926 г.).

Такім чынам, у савецкіх школах яўрэі складалі палову вучняў. Улады імкнуліся вырашыць гэтую праблему наступным чынам: у агульных школах у першыя групы не прымаць яўрэйскіх дзяцей; дзяцей-яўрэяў, якія не валодалі беларускай мовай, перавесці ў яўрэйскія школы, а новых не прымаць; запатрабаваць з Народнага камісарыята асветы 10 яўрэйскіх настаўнікаў; вячэрнюю школу працоўнай моладзі перавесці на яўрэйскую мову, таму што 90 % навучэнцаў там яўрэі [12, с. 8].

Аднак гэтая праблема засталася нявырашанай і ў 1925/1926 навучальным годзе. Паведамлялася пра 1704 дзяцей яўрэйскай нацыянальнасці школьнага ўзросту ў Полацку, з якіх у нацыянальныя яўрэйскія школы хадзілі толькі 270 чалавек. У той час як агульныя сямігадовыя школы былі перапоўнены яўрэйскімі дзецьмі. Гэта тлумачылі слабай працай Полацкага Акрана па гэтым пытанні, адсутнасцю папулярнасці нацыянальнай адукацыі [14, с. 232].

Праблема недахопу яўрэйскіх школ востра адчувалася па ўсёй акрузе. Паведамлялася, што ў 1925–1926 гг. у мястэчках і раённых цэнтрах не існавала ніводнай яўрэйскай школы. Нават у такім яўрэйскім горадзе, як Дрыса (сёння горад Верхнядзвінск), дзе мясцовы Савет працаваў на яўрэйскай мове, не было яўрэйскай школы. У выніку большасць вучняў мясцовых сямігадак складалі яўрэі: Дрыса — 60 %, Ушачы — 50 %, Ас-

веша — 50 %. Былі спробы стварыць нацыянальныя яўрэйскія школы. Так ў вёсцы Слабада (сучасны Бешанковіцкі раён) у 1924–1925 гг. была адкрыта яўрэйская школа па калектыўнай дамове з мясцовым насельніцтвам. Вучняў налічвалася 40, усе былі дзецьмі яўрэяў-сялян. Аднак да канца навучальнага года школу вымушаны былі зачыніць з-за адсутнасці сродкаў [12, с. 8].

Такая сітуацыя ў горадзе і акрузе садзейнічала павелічэнню колькасці хедэраў і іешыў. У 1925/1926 навучальным годзе паведамлялася пра адкрыццё і дзейнасць хедэраў у Полацкай акрузе, у мястэчках іх налічвалася 9 [14, с. 232]. А ў Полацку была вядома іешыва, створаная ў 1926 г. Праз год яе вучні разам з настаўнікамі пераехалі ў Віцебск і далучыліся да існуючых там іешыў [2].

Што датычыцца дашкольных устаноў, то ў нацыянальным дзіцячым садку 90 % дзяцей былі яўрэямі, усё выхаванне вялося на яўрэйскай мове. Яўрэйскі дзіцячы дом імя Лекерта быў створаны ў 1921 г. У 1924/1925 навучальным годзе там налічвалася 52 дзіцяці, 70 % з іх былі сіротамі. Большасць з іх наведвала яўрэйскія школы. У дзіцячым доме існаваў і піянерскі атрад, куды ўваходзіла таксама 11 камсамольцаў. Аднак у 1925–1926 гг. фінансаванне было зменшана. Большасць дзяцей не мелі верхняй вопраткі і абутку, не хапала ложкаў, часцяком спалі ўдвох на адным ложку [12, с. 20].

Праца па папулярызацыі яўрэйскай культуры праводзілася даволі слаба. У 1925–1926 гг. у Полацку не існавала ніводнай яўрэйскай палітычнай установы асветы, ніводнай хаты-чытальні. Меўся адзін пункт па ліквідацыі непісьменнасці, які наведвала 20 чалавек. Пры партыйным працоўным клубе існавалі 3 яўрэйскія гурткі: 2 палітычныя і 1 драматычны. Пры клубе ЛКСМБ меліся 4 яўрэйскія гурткі: палітычны, драматычны, літаратурны, па вывучэнні яўрэйскай мовы. У горадзе і акрузе існавала пяць піянерскіх атрадаў, дзе ўся праца вялася на яўрэйскай мове. Тры такія атрады дзейнічалі ў Полацку. Выпускалася сценгазета на яўрэйскай мове. Пры клубе саматужнікаў працавалі 3 яўрэйскія гурткі: палітычны, драматычны, газетны. Выпісвалася 50 экзэмпляраў бундаўскай газеты «Веккер». Для паляпшэння стану яўрэйскай культуры ў горадзе прапаноўвалася стварыць 2 пункты па ліквідацыі непісьменнасці, пры цэнтральнай бібліятэцы аднавіць яўрэйскі аддзел, пры мясцовай газеце «Полоцкий пахарь» сістэматычна выдаваць старонку на яўрэйскай мове [14, с. 233].

Такім чынам, пытанне яўрэйскай адукацыі амаль за дзесяцігоддзе не было вырашана. Сеткай савецкіх яўрэйскіх школ была ахоплена нязначная частка насельніцтва. Нягледзячы на актыўную барацьбу з хедэрамі і іешывамі, суды, агітацыю і антырэлігійныя кампаніі, традыцыйная яўрэйская адукацыя па-ранейшаму захоўвала свае пазіцыі.

Стварэнне Полацкай акругі яшчэ больш ускладніла сітуацыю. Адсутнасць пададзела нацыянальных меншасцяў прывяла да зніжэння ўзроўню яўрэйскай культуры ў горадзе і акрузе. Засталіся нявырашанымі кадравыя праблемы, праблемы забеспячэння яўрэйскіх школ падручнікамі. Колькасць яўрэйскіх дзяцей у БССР, якія навучаліся ў агульных савецкіх школах, павялічылася ўдвая: 1922 г. — 22 %, 1926 г. — 44,5 %. Аднак колькасць яўрэйскіх школ і колькасць вучняў у іх заставалася па-ранейшаму невялікай. Менш увагі надавалася адукацыі сярод дарослых. У 1920 г. пададзел нацыянальных меншасцяў адкрыў яўрэйскія вячэрнія курсы для дарослых, дзе займаліся 3 групы. У 1925–1926 гг. існаваў пункт па ліквідацыі непісьменнасці, які наведвала толькі 20 чалавек.

Спіс літаратуры і крыніц

1. Басин, Я. Хедеры на скамье подсудимых / Я. Басин // Моё местечко [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://shtetle.co.il/Shtetls/vitebsk/basin.html>. — Дата доступа: 30.01.2013.

2. Герасимова, И. Противостояние белорусских раввинов антиклерикальной политике советской власти в 1920–30-е гг. / И. Герасимова // Репрессивная политика советской власти в Беларуси: сборник научных работ [Электронный ресурс]. — 2007 № 2 — Режим доступа: <http://www.homoliber.org/ru/gr/indexrp.html>. — Дата доступа: 20.06.2011.

3. Доклад аб працы Полацкага АКРАНА па ажыццяўленні нацыянальнай палітыкі // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 28.

4. Доклад Полоцкого окружного отдела народного образования о проведении национальной политики в области просвещения // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 117.

5. Зельцер, А. Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917–1941 / А. Зельцер. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. — 478 с.

6. Мазец, В. Евреи советской Белоруссии в межвоенный период / В. Мазец, Эм. Иоффе // История евреев Гомельщины и республики. Об Израиле, Беларуси и многом другом. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.belisrael.info/content/index.php?option=com_content&view=article&id=295:evr-sov-belor-v-mejv-&catid=55:other-cities-belarus&Itemid=88. — Дата доступа: 13.02.2013.

7. Отчёт о деятельности Полоцкого Отдела Народного Образования за ноябрь 1921 г. // Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці. — Фонд 246. — Воп. 1. — С. 19–20.

8. Отчёт о работе подотдела национальных меньшинств за I половину 1919 г., смета на оборудование и содержание еврейской детской площадки, переписка с губернским и волостным отделом народного образования об открытии и работе национальных еврейских школ, мандаты, удостоверения работников еврейских школ // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 54. — Воп. 1. — С. 282.

9. Отчёт о работе еврейского бюро Н.К.П. за январь 1922 г. // Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці. — Фонд 246. — Воп. 1. — С. 58–59.

10. Отчёт о работе Евбюро за время с 15 апреля по 15 августа 1924 г. // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 107.

11. Отчёт работы Евбюро при УОНО // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 70.

12. Отчёты и докладные окроно о состоянии народного образования и политико-просветительной работы в округе за 1924/1925 учебный год // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 5–8, 20.

13. Отчёты о работе, проделанной Полоцким Уоно за время с 1 июля по 1 октября 1923 г. Согласно указаний Еженедельника наркомпроса за № 6 // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 187.

14. Перспективные планы изб-читален на 1926/1927 г., отчёты и доклады Окроно о состоянии народного образования и политико-просветительной работе в округе за 1925/1926 г. // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 232–233.

15. Список школ и культпросвет учреждений г. Полоцка и переписка со школами по вопросам основной деятельности // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. — Фонд 112. — Воп. 1. — С. 43.

16. Тезісы к дакладу Полоцкаго окружнаго отдела Наробраза на президиуме окружнаго исполкома // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. – Фонд 112. – Воп. 1. – С. 113.

17. Указанія Наркомпроса БССР и переписка с районо и школами об учебно-воспитательной работе. Т. 1 // Занальны дзяржаўны архіў у г. Полацку. – Фонд 112. – Воп. 1. – С. 103.

Орлова Т.А.

**Историческая застройка территории,
ограниченной с юга — ул. Нижне-Покровской,
с севера — проспектом Ф. Скорины, с запада —
проездом между домами № 8а и № 8 по проспекту
Ф. Скорины, с востока — ул. Энгельса
(по картографическому материалу середины XVIII в.)**

В рамках данной работы рассматриваются изменения в планировке и застройке городских кварталов, расположенных в центральной части города, произошедшие с конца XVIII в. Для анализа использованы копии исторических карт, планов, открыток и фотографий.

На современной топографической съёмке в границах исследуемой территории расположены 4 городских квартала (**рис. 1**). На исторических картах и планах г. Полоцка, датируемых третьей четвертью XVIII в., данная территория разбита на 8 кварталов, которые впоследствии были укрупнены и к концу XVIII в. их количество сократилось до 4-х. В дальнейшем эта цифра оставалась неизменной.

На самом раннем известном нам фиксационном плане, который был составлен до регулярной перепланировки города (около 1776 г.), показана существовавшая на тот момент планировка (**рис. 2**). На плане обозначены два строения: одно — на северной границе кварталов, предназначавшееся под размещение рынка и магистрата (к сожалению, в пояснении к плану отсутствует информация, каменное это было строение или деревянное), второе — жилой дом в глубине кварталов, по поводу которого в пояснении к плану записано, что он принадлежал вдове — мещанке Себутовой. Здесь мы впервые на графическом материале встречаем фамилию одного из многочисленных собственников нынешнего домика Петра I (дома № 33 по ул. Нижне-Покровской).

Ещё один фиксационный план — 1778 г. — даёт только общее представление о существовавшей в то время застройке (**рис. 3**). И на этом плане, и на предыдущем мы чётко видим трассу улицы Вознесенской, к настоящему времени утраченную, которая проходила посередине

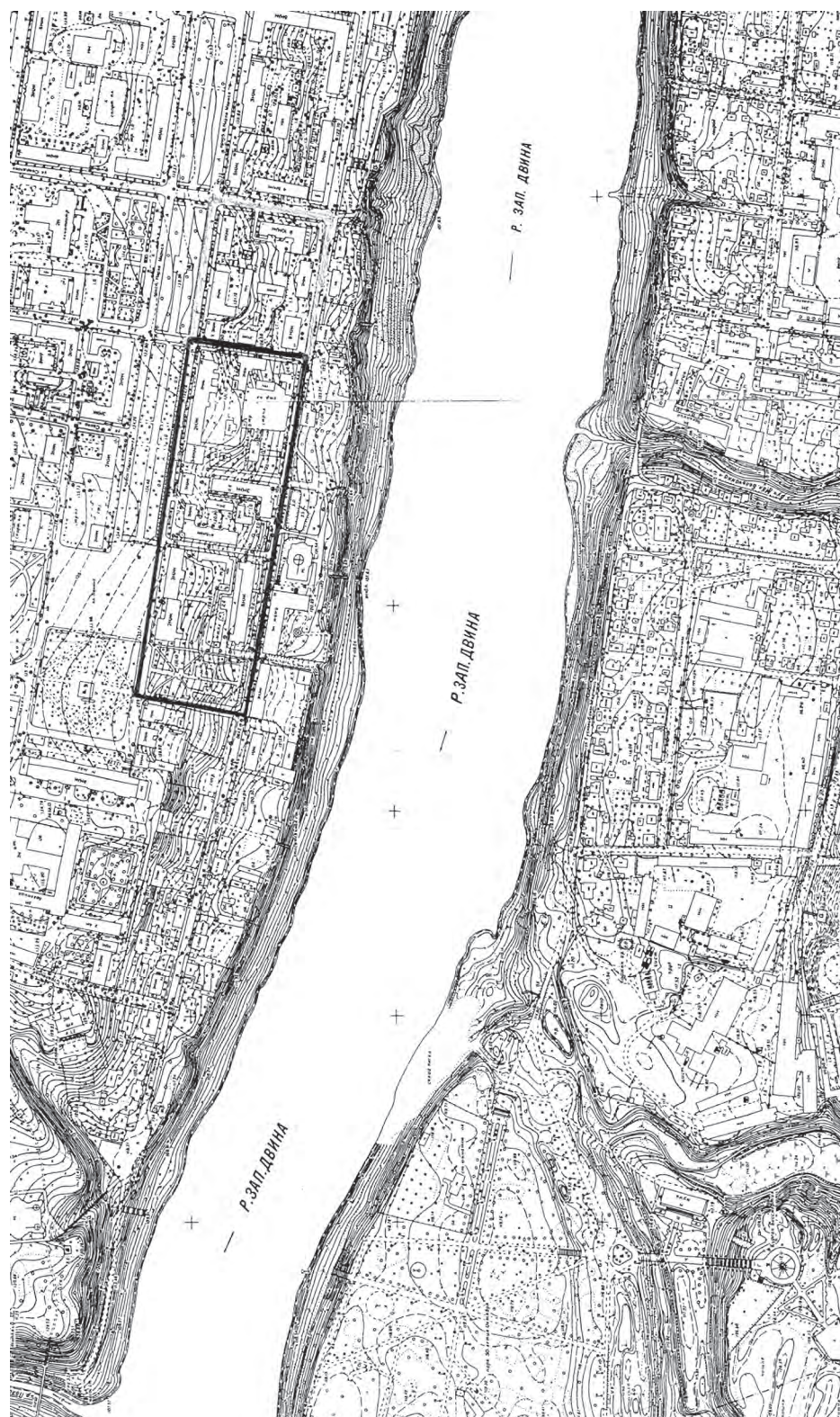

Рис. 1. Фрагмент топографической съёмки г. Полоцка М 1:2000 с обозначением границ исследуемой территории.

Рис. 2. Фрагмент фиксационного плана (около 1776 г.).

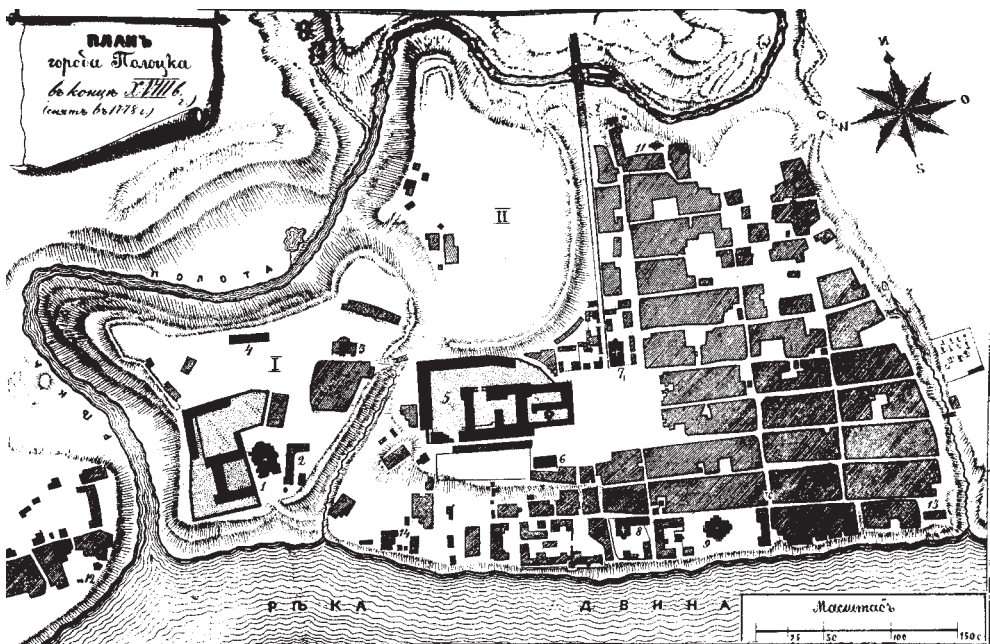

Рис. 3. Фрагмент фиксационного плана 1778 г.

кварталов в западно-восточном направлении параллельно Верхне- и Нижне-Покровской улицам.

В 1778 г. был разработан проектный план, согласно которому территория города приобретала геометрически правильную регулярную систему улиц (**рис. 4**). Улица Вознесенская в соответствии с данным планом предполагалась под застройку. Соответственно, число кварталов на исследуемом участке уменьшалось с 8-ми до 4-х. На северной границе квартала, выходящего на городскую площадь, планировалось возведение П-образного в плане здания, в западном крыле которого должна была размещаться гражданская палата, в восточном – председатель уголовной палаты, по центру – полиция и гауптвахта. Соседний квартал предназначался для строительства губернаторского дома, следующие кварталы отводились под застройку жилыми домами для жителей города («разных обывателей и мещан»). Из существовавших на тот момент зданий на плане обозначены принадлежавший мещанке Себутовой каменный дом и ещё одно каменное строение рядом с ним, вероятнее всего, также жилой дом.

Следующий по времени фиксационный план датируется 1786 г. (**рис. 5**). На данном плане мы видим достаточно плотную застройку – это административные, жилые дома и хозяйственные строения. В границах исследуемой территории из проектных решений 1778 г. по организации планировки было реализовано только одно – зафиксирован квартал, выходящий на городскую площадь. По-прежнему сохранялась трасса Вознесенской улицы, хотя теперь она упиралась в восточную границу данного квартала. Квартал был застроен следующим образом: со стороны площади по проекту, разработанному в 1783 г. губернским архитектором Иваном Зигфриденом, возведён каменный дворец для генерал-губернатора, а со стороны Нижне-Покровской улицы – «принадлежащие оному» каменные службы, имевшие аналогичную с главным строением конфигурацию в плане и архитектурное решение фасадов. На первом этаже генерал-губернаторского дома размещались жилые и подсобные помещения, на втором – парадные комнаты и большой каминный зал в правом крыле. В каменных службах находились хозяйственные помещения, в том числе и конюшни. На верхнем этаже и в комнатах, выходящих на улицу, были отведены места для прислуги.

Из административных объектов, кроме названных дома генерал-губернатора с каменными службами, к 1786 г. было выстроено здание

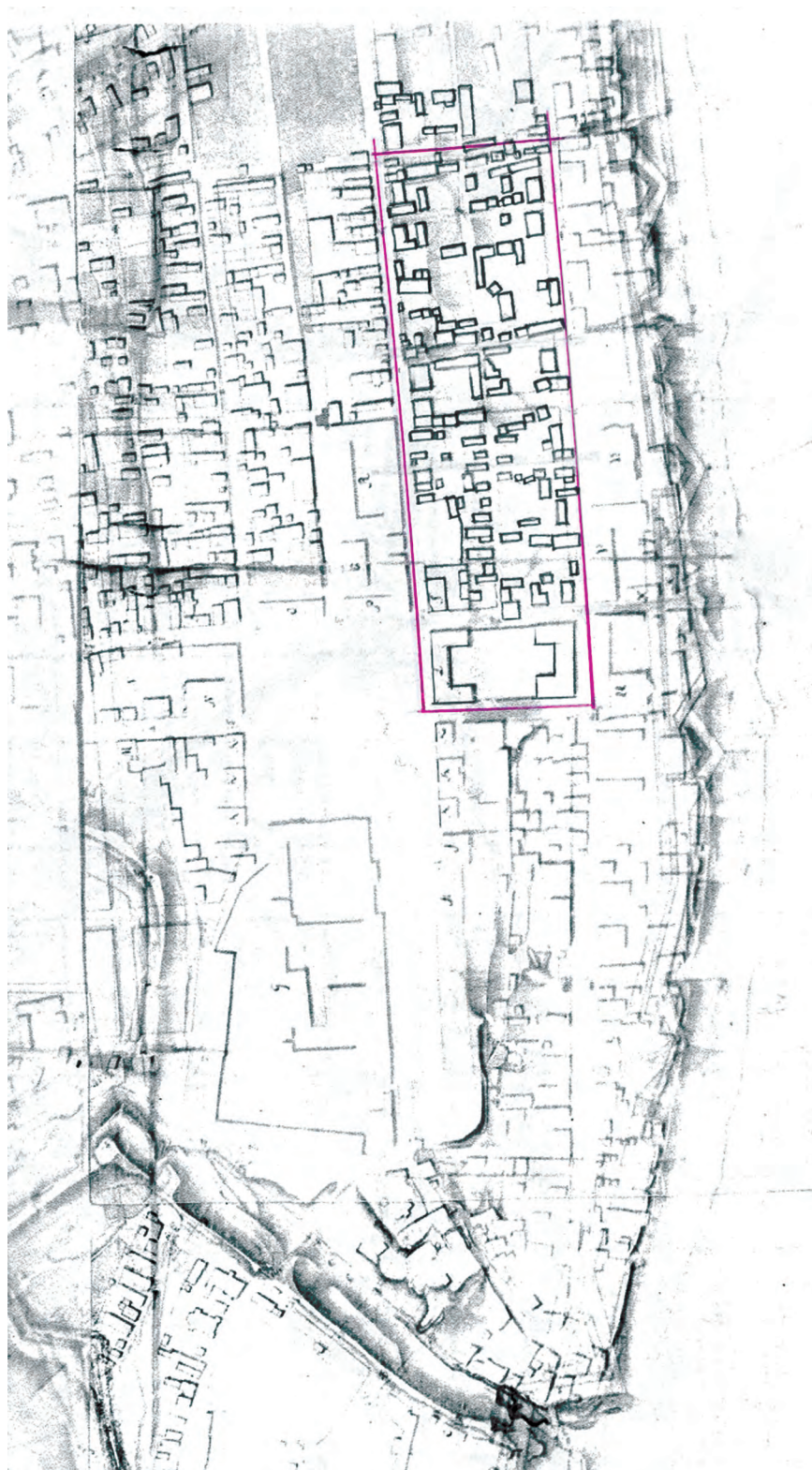

Рис. 5. Фрагмент фиксационного плана 1786 г.

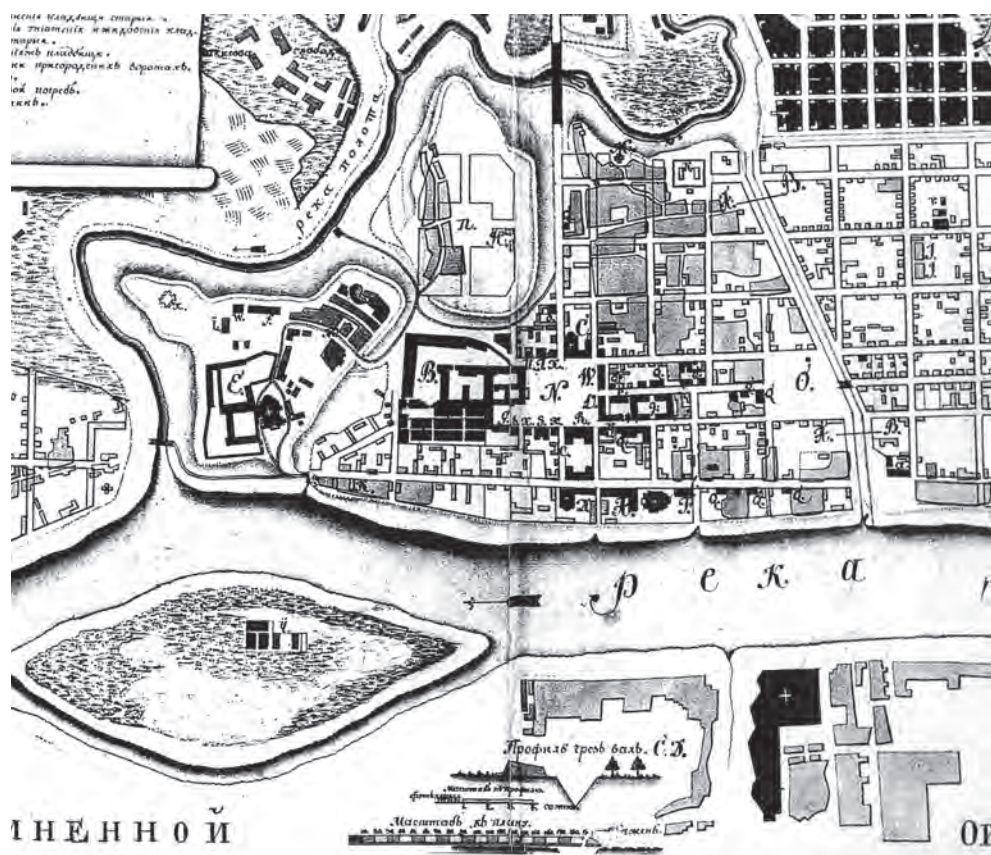

Рис. 6. Фрагмент проектного плана 1793 г.

полицей на пересечении Пробойной (ул. Толстого) и Верхне-Покровской (пр. Ф. Скорины) улиц. Двор здания был окружён каменной оградой, за которой располагались деревянные службы. Из двух, находившихся по соседству, каменных зданий, отмеченных на плане 1778 г., к 1786 г. осталось только одно – дом мещанки Себутовой (домик Петра I). Разбивка кварталов в поперечном направлении осталась прежней.

Очередной проектный план г. Полоцка был составлен в 1793 г. Иваном Зигфриденом (рис. 6). На данном плане мы видим чётко читающуюся, за редким исключением, линию застройки кварталов и привычную для нас разбивку – именно такая планировка в границах исследуемых кварталов сохранялась на протяжении последующих столетий и больше не менялась. Направление Вознесенской улицы здесь можно только угадывать по расположению некоторых, сохранившихся с 1780-х годов, зданий.

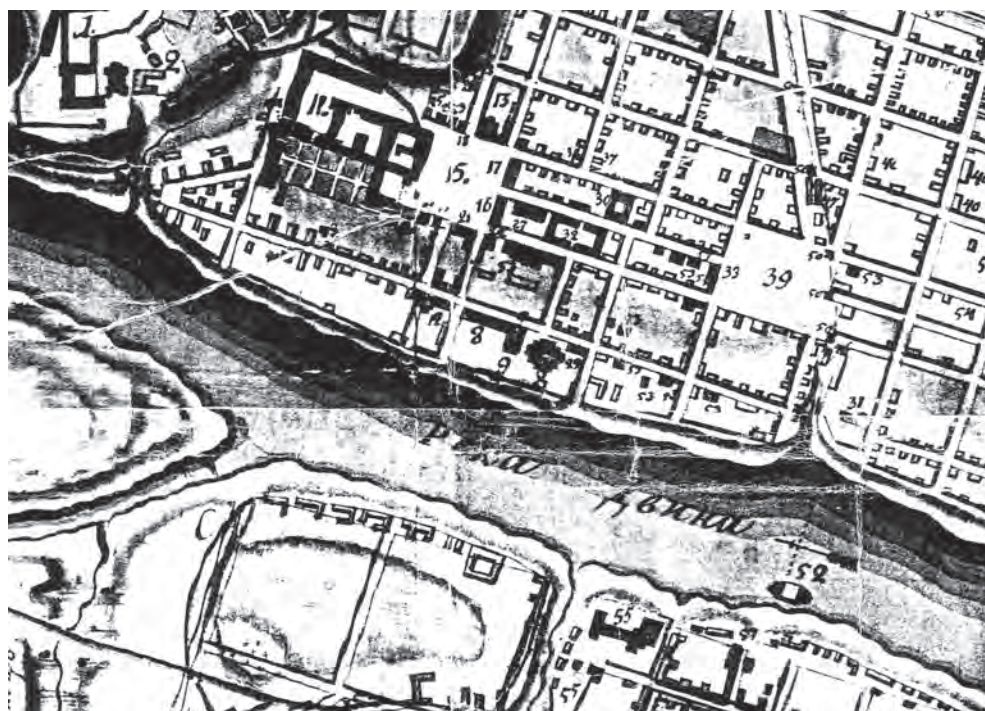

Рис. 7. Фрагмент плана начала XIX в.

На плане отмечены: дом мещанки Себутовой, дом генерал-губернатора, на территории соседнего с ним квартала — здание, занимаемое полицией и гауптвахтой, а также новый, достаточно внушительный по площади объект — каменное «обывательское строение». На южной стороне данного квартала застройка отсутствует — возможно, это следствие разрушений, причинённых пожаром.

На плане г. Полоцка начала XIX в. мы видим окончательно сформированную прямоугольную систему центральной части города (рис. 7). Кварталы застроены по периметру, пустующей остаётся, как и на плане 1793 г., южная сторона квартала, расположенного рядом с кварталом бывшего генерал-губернаторского дома. Сам дом генерал-губернатора после переноса в 1796 г. губернской столицы в г. Витебск использовался, согласно экспликации к данному плану, под полковой цейхгауз и швальню. Ко времени составления плана было выстроено ещё одно Г-образное в плане каменное здание на пересечении улиц Верхне-Покровской и Надвинской (ул. Энгельса).

Более подробную картину застройки кварталов и разбивки их на отдельные участки дают «Маршруты, составленные при измерении

Рис. 8. План «Маршрутов...», нанесённый на современную топографическую основу М 1:500 с обозначением кварталов и участков.

дворовых участков Витебской губернии города Полоцка Класным топографом Хорошавиным в течение марта, сентября и октября месяцев 1858 г. и в течение мая, июня, июля, августа 1859 г.».

План, полученный при нанесении графического материала «Маршрутов...» на современную топографическую основу в масштабе 1:500, даёт возможность сопоставить и сравнить застройку середины XIX в. и застройку, существующую на сегодняшний день (**рис. 8**). Ниже приводится информация с перечнем кварталов, участков, объектов застройки и их владельцев в соответствии с данными «Маршрутов...», а также информация, содержащая некоторые комментарии к данному перечню.

Квартал № 107 представлял собой один участок, на котором располагался бывший дом генерал-губернатора. Сооружение состояло из центрального корпуса, обращённого главным фасадом на площадь, и двух боковых крыльев, ориентированных в сторону двора.

На момент составления «Маршрутов...» здания каменных служб уже не существовало. На его месте был разбит «английский сад», позднее использовавшийся для ботанических занятий воспитанников Полоцкого кадетского корпуса. На плане обозначены цветники, вдоль которых проложены дорожки, оранжерея с деревянной беседкой в центре, парники. Из хозяйственных построек на территории квартала находились деревянные сарай, амбар, погреб, кроме этого, со стороны южного фасада имелся источник водоснабжения – колодец. Часть дворовой территории была вымощена камнем.

В пояснениях к «Маршрутам...» по поводу бывшего дома генерал-губернатора записано: «казенный дом, где помещается директор корпуса». К этому времени здание, с целью приспособления под новые функции, было уже реконструировано. Работы проводились в конце 1830-х гг. в связи с предстоящим размещением служб Полоцкого кадетского корпуса, которые занимали здание до 1917 г. Кардинально внешний вид дома не изменился. Плоскости стен расчленяли пилястры, центральная часть дома выделялась большим балконом на втором этаже и увенчивалась треугольным фронтоном. В результате реконструкции был упрощён архитектурный декор фасадов: заложены подоконные ниши, обрамления окон первого этажа и окон второго этажа, расположенных над входной частью, вместо полуциркульного завершения с замковым камнем приобрели прямоугольные очертания (**рис. 9**).

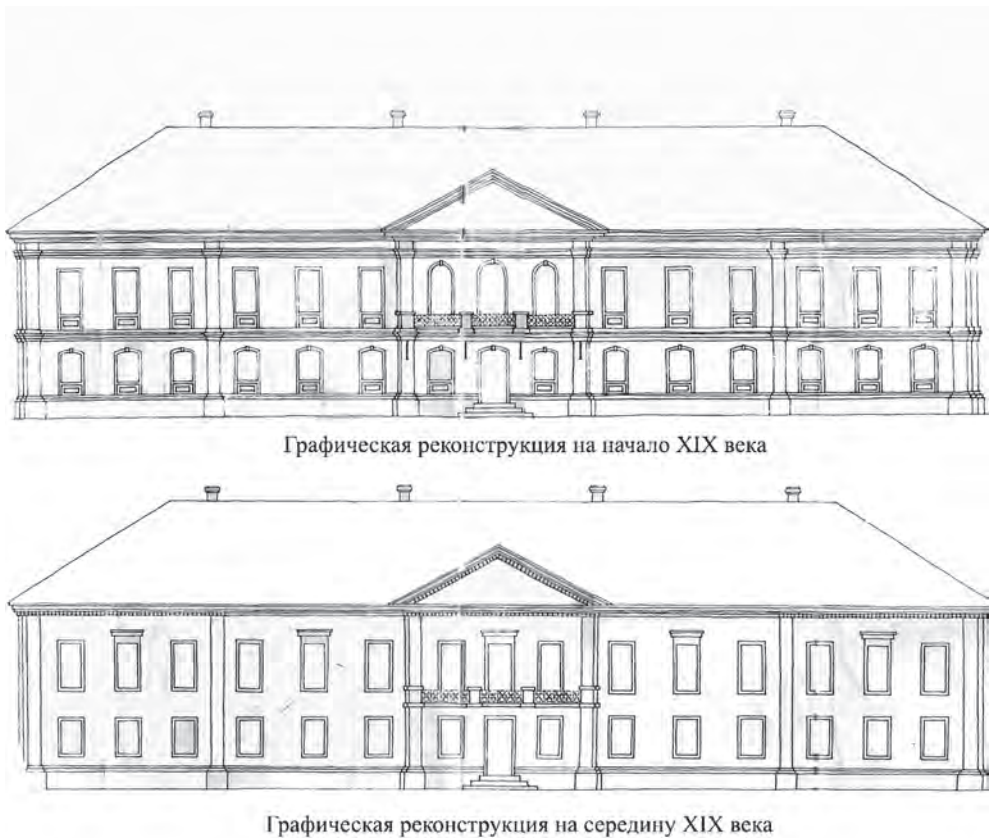

Рис. 9. Фасады дома генерал-губернатора.

Квартал № 106 состоял из четырёх участков. Участок № 1 принадлежал купчихе Элли Баркан. На участке располагались: каменный двухэтажный дом, занимаемый Полоцкой окружной управой, и два деревянных сарая. Небольшой по площади двор имел каменное мощение. Ранее, согласно планам 1786 и 1793 гг., в доме находились полиция и гауптвахта. В «Маршрутах...» имеется запись, что по контракту 1854 г. участок достался Барканам от подполковницы Бондаревой «...с платой по земле денег по $3\frac{3}{4}$ коп. серебром от квадратной сажени, всего ж 7 руб. серебром».

Участок № 2 занимал значительную площадь — половину территории квартала. На Верхне-Покровскую улицу выходил каменный казённый двухэтажный дом, в котором размещалось уездное духовное училище, находившееся в ведении Полоцкой греко-российской духовной консистории. С восточной стороны к зданию примыкала камен-

ная стена, проходившая далее по восточной границе квартала. Скорее всего это сохранившаяся конструкция части «обывательского строения», отмеченного на планах 1793 г. и начала XIX в. Возможная причина разрушения здания — состояние общей ветхости либо повреждения, причинённые пожаром. Уцелевшие фрагменты могли войти в состав ограждения, которое соединялось с каменным одноэтажным домом. Возможно, что и здание духовного училища явилось результатом реконструкции оставшегося объёма «обывательского строения», приспособленного под новую функцию.

На территории квартала находились также два деревянных сарая и отхожее место во дворе в деревянном строении. Оставшаяся часть участка была определена под огороды и со стороны Нижне-Покровской улицы по-прежнему не застроена.

На участке под № 3, который принадлежал капитану Давыду Игнатьеву Чернову, а до этого — дворянину Данилевичу, находились: деревянный дом, располагавшийся в юго-западном углу квартала, деревянный сарай, амбар, два навеса и цейхгауз.

Участок № 4, так же как и участок № 1, принадлежал купчихе Элли Баркан. На территории участка располагались: каменный одноэтажный дом и небольшой деревянный сарай.

Квартал № 105 состоял из 7-ми участков. Участок № 1 принадлежал купчихе Фрейзе Марголиной, до 1807 г. находился в собственности Берки и Лейбы Зоселевичей Житловских. На участке располагались: двухэтажный каменный дом, деревянный дом и деревянные хозяйственные постройки.

Участок № 2 принадлежал мещанину Арону Шику. Застройка участка была полностью деревянная — два жилых дома и сарай, двор имел каменное мощение.

Участок № 3 принадлежал купчихе Рейзе Залмановой Шиковой. На углу участка располагался каменный двухэтажный дом, в глубине — два деревянных дома, деревянная еврейская школа (согласно транскрипции «Маршрутов...» — «енохива») и хозяйственные постройки. В «Маршрутах...» записано, что земля приобретена «по купчей крепости 1855 г., поданной из Витебской палаты гражданского суда за № 24... в 1 квартале каменный дом на Верхнепокровской улице и Московской улице с деревянной еврейскою школою и землею, ...купленную с публичных торгов. ...В длину по переулку к р. Двине 22 саж., а в ширину по Верхнепокровской

или Ильинской 9,5 саж. Пошлины взяты». Есть также сообщение о том, что до этого, согласно купчей крепости 1809 г., земля принадлежала Евелю Шику. В данном описании встречается название Московской улицы, одновременно это же направление указано в «Маршрутах...» и как «переулок». Ни на одном из имеющихся у нас планов название Московской улицы не присутствует. Известно, что данная улица («переулок») стала называться Вознесенской вскоре после того, как была застроена одноименная улица, проходившая между Нижне- и Верхне-Покровской улицами.

Участок № 4, принадлежавший купцу Янкелю Рябиновичу, пустовал и был не огорожен.

Участок № 5 находился в собственности мещанки Евфросинии Игнатьевой Сталевской. На участке располагались: каменный одноэтажный дом, деревянный дом, небольшой деревянный сарай. В глубине участка был разбит сад, имелся огород. В «Маршрутах...» сказано, что данная земля приобретена по купчей крепости 1857 г. у губернского секретаря Михаила Моравского. «Коллежским секретарем Михайло Ивановым Блеодухо по доверенности, данной коллежским асессором Михайлой Васильевым Моравским 20 сентября 1857 г. в Санкт-Петербурге... засвидетельствована... купчая крепость... Евфросинье Сталевской на большой Нижней улице против... Богоявленского монастыря, доставшуюся ему от родных по наследству (землю) мерою в длину по улице 14 саж., а в ширину 23 саж...».

Участок № 6 принадлежал Матвею Мартыновичу Подобеду. Ранее данный участок имел двух хозяев – В[...] Гинзбурга и Шмуйлу Муневича. На участке располагались деревянный дом и три деревянные хозпостройки. Почти половина территории участка была отведена под сад. На южной границе со стороны Нижне-Покровской улицы находилась беседка, от которой была проложена дорожка во двор.

Владельцем участка № 7 был купец Б[...] Гинзбург. На территории участка располагались три деревянных дома и четыре хозпостройки, со стороны улицы был устроен палисадник. В «Маршрутах...» имеется запись: «земля Полоцкого униатского архиепископа в споре».

Квартал № 104 занимал более значительную, по сравнению с предыдущими кварталами, площадь, был разбит на восемь участков и застроен преимущественно каменными домами. Дворы всех участков имели каменное мощение, на первых этажах почти всех зданий, выхо-

дящих на Верхне-Покровскую улицу, были устроены лавки — сказывалась непосредственная близость к торговой площади.

Участок № 1 принадлежал вдове купца Брайне Немцовой. Земля приобретена по купчей крепости 1789 г. у купца Янкеля Левита. На территории участка располагались: небольшой деревянный дом, два деревянных сарая, навес, деревянный погреб. Кроме данных построек, имелся каменный погреб, а на углу квартала находилось небольшое сооружение, обозначенное в «Маршрутах...» как «водочный деревянный завод».

Участок № 2 находился в собственности дворянина Луки Андреева Ульяшенкова. На участке располагались: два деревянных жилых дома, два деревянных сарая, каменный амбар с пристройкой и небольшой каменный подвал, окружённый палисадником.

Участок № 3 принадлежал вдове коллежского асессора Александре Ивановой Каменковой и был приобретён по купчей крепости 1835 г. «...Василий Андреевич Соболевский продал (участок по Нижней улице) титулярному советнику Андрею Васильевичу и жене его Александре Ивановой по фамилии Каменковы...». Ранее участок принадлежал Людвигу Штересу.

Согласно «Маршрутам...», в 1818 г. «гражданка Пульхерия Стебутова продала Людвигу Иванову Штересу (землю), доставшуюся от полоцкого мещанина... Ивана Стебута по духовному его завещанию 1805 г...». В данной информации имеется несоответствие с теми сведениями, которые содержатся в картографическом материале, составленном около 1776 г. В экспликации к плану сказано, что «двор» принадлежал вдове — мещанке Себутовой (Стебутовой), то есть наследство уже было получено, а согласно «Маршрутам...» — участок, а значит и находящиеся на нём постройки, достались мещанке Стебутовой по завещанию 1805 г. Таким образом, расхождение по времени получения наследства составляет примерно 29 лет.

Если взять за основу сведения «Маршрутов...», то краткий перечень владельцев данного участка с 1805 по 1858–1859 гг. будет выглядеть следующим образом:

- до 1805 г. — мещанин Иван Стебут, с 1805 г. — Пульхерия Стебутова;
- с 1818 г. — Людвиг Штерес;
- до 1835 г. — Василий Соболевский;
- с 1835 г. — титулярный советник Андрей Васильевич и его жена Александра Ивановна Каменковы.

Рис. 10. Открытка начала XX в. Центральная часть г. Полоцка.

В глубине участка находился каменный одноэтажный дом, в угловой части – деревянный дом, выходивший главным фасадом на Нижне-Покровскую улицу. Кроме этого, имелись два деревянных сарая и два навеса.

Участок № 4 принадлежал купцу Шлеме Гольшану и был им приобретен по купчей крепости 1813 г. у Хаима Левита. На территории участка находились: двухэтажный каменный дом, два деревянных амбара, навес.

Участок № 5 принадлежал купчихе Элли Брелави. Застройка участка была представлена двухэтажным каменным домом, выходящим главным фасадом на Верхне-Покровскую улицу, деревянным домом, расположенным в глубине двора, деревянными амбаром, сараем и навесом. В «Маршрутах...» отмечено, что «...в каменном доме помещается Полоцкая почтовая контора».

Участок № 6 приобретён купцом Нохомом Гинзбургом у Г[...] Шоломовича по купчей крепости 1803 г. На участке располагались: двухэтажный каменный дом, в котором находился образцовый институт благородных девиц, деревянные навес, погреб и сарай. На первом этаже дома были размещены 5 торговых лавок. Возможно, при строительстве

данного дома в его состав была включена часть ранее выстроенного на этом месте Г-образного в плане каменного дома, который присутствует на карте города начала XIX в.

Участок № 7, так же как и участок № 1, принадлежал вдове Брайне Немцовой. На его территории находился большой двухэтажный каменный дом, в одной половине которого размещался образцовый институт благородных девиц, а в другой — городская Дума, магистрат и совестный суд. На первом этаже здания находились торговые лавки: 8 — в первой половине дома и 3 — во второй. Из хозпостроек на участке были размещены деревянные амбар и сарай.

Участок № 8 принадлежал купчихе Х[...] Левитовой. На участке располагались: два двухэтажных каменных дома, деревянные сарай, амбар, два навеса. На первом этаже здания, которое находилось на углу квартала на пересечении улиц Верхне-Покровской и Надвинской, размещались торговые лавки (количество в «Маршрутах...» не указано). Имелась также небольшая каменная лавка, которая была пристроена к восточному фасаду двухэтажного дома участка № 7.

Анализируя застройку вышеперечисленных участков, представленную на исторических планах г. Полоцка и «Маршрутов...», можно сделать вывод, что в период с конца XVIII до середины XIX в. в границах исследуемых кварталов, так же как и на других территориях центральной части города, осуществлялось активное строительство. Значительно увеличилось число каменных жилых и общественных зданий, месторасположение и функции которых были ориентированы на связь с центральными городскими объектами.

Некоторые архитектурные объекты, располагавшиеся по Верхне-Покровской улице и отмеченные на плане «Маршрутов...», запечатлены на открытках начала XX в.

На одной из открыток в правом нижнем углу изображено здание, в котором до середины XIX в. находились полиция и гауптвахта, а затем — Полоцкая окружная управа (**рис. 10**). Оно существовало до конца 1940-х гг. (отмечено на плане 1947 г.) (**рис. 11**), но впоследствии, в результате послевоенной реконструкции центральной части г. Полоцка, было разобрано. В 1980-е гг. на его месте появилась двухэтажная пристройка к зданию бывшего мужского духовного училища.

Трёхэтажное здание духовного училища (сейчас — дом № 10 по пр. Ф. Скорины) было возведено в конце XIX — начале XX вв. на месте

Рис. 11. Фрагмент плана 1947 г.

указанного в «Маршрутах...» двухэтажного. После закрытия в первой четверти XX в. учебного заведения здесь размещались различные административные городские службы, в их числе – Полоцкий горком КПСС и городской исполнительный комитет. Здание неоднократно ремонтировалось и реконструировалось. Скорее всего, самые значительные перестройки были проведены в послевоенный период. Тогда же могло быть разобрано дворовое крыло, что повлекло изменения в конструк-

ции крыши — сложная по конфигурации крыша приобрела простые очертания. Возможно, в ходе данных работ был изменён и главный фасад — на уровне второго этажа установлены полуколонны, часть оконных проёмов второго этажа обрамлена декоративными наличниками, демонтирован широкий аттик, акцентировавший парадный вход в здание. Существующий в настоящее время треугольный фронтон сооружён в 2002 г.

Двухэтажное здание, располагавшееся непосредственно за духовным училищем, впоследствии было снесено, а на прилегающем участке до 1940-х гг. выстроено Г-образное в плане, трёхэтажное (сейчас — дом № 14 по пр. Ф. Скорины). Предположительно, строительство велось в несколько этапов, поскольку визуально здание воспринимается как три самостоятельных объёма, составленных вместе.

Следующее за ним здание сохранилось (сейчас — дом № 16 по пр. Ф. Скорины). На момент составления «Маршрутов...» принадлежало купчихе Рейзе Шиковой.

Далее на открытке виден ряд зданий, объединённых под одну крышу (сейчас — дома №№ 18, 20 по пр. Ф. Скорины), которые с незначительными изменениями дошли до наших дней.

Дом № 18 по пр. Ф. Скорины на момент составления «Маршрутов...» принадлежал купцу Шлеме Гольшану. Скорее всего, здание было перестроено к началу XX в., поскольку в «Маршрутах...» оно обозначено как двухэтажное, а на открытке и в настоящее время — трёхэтажное, кроме этого, изменилась и его конфигурация в плане — вместо прямоугольного очертания план имеет форму, близкую к Г-образной.

Дом № 20 по пр. Ф. Скорины реконструирован к началу XX в. путём объединения трёх отдельно стоявших зданий в одно. В процессе строительных работ наибольшей реконструкции подверглось здание, находившееся посередине (согласно «Маршрутам...» — купца Нохом Гинзбурга), к двум соседним были добавлены вставки, в которых устроены лестничные пролёты.

Полоцкий краевед И.П. Дейнис, описывая г. Полоцк начала XX в., упоминает одного из купцов Шпаковых, который содержал винный магазин. «...Его дом, имевший сводчатые потолки и подвал, сохранился, сейчас в нём находится профучилище № 2. Здесь можно было приобрести разнообразные и прекрасного качества вина» (речь идёт о доме № 20 по пр. Ф. Скорины).

Из «Маршрутов...» известно, что одно из зданий, вошедших в состав данного дома, в 1858–59 гг. принадлежало вдове Брайне Немцовой (участок № 7, квартал № 104). Ей же принадлежал и участок № 1, на территории которого в то время располагался «водочный деревянный завод». Возможно, названные объекты в середине XIX в. были тесно связаны между собой как в плане изготовления и хранения продукции, так и в плане её реализации, учитывая, что в каменном двухэтажном доме имелось 11 торговых лавок. В связи с этим можно предположить, что с течением времени и торговая функция каменного дома, и специфика торговли переходили по наследству к его последующим владельцам, одним из которых был купец Шпаков.

В «Путеводителе по г. Полоцку» 1910 г. имеется информация о том, что в доме Шпакова по Верхне-Покровской улице размещались Городское общественное управление и женское приходское училище. Если допустить, что речь идёт о нынешнем доме № 20 по пр. Ф. Скорины, то и в данном случае можно говорить о преемственной связи, поскольку в каменном двухэтажном доме, принадлежавшем в середине XIX в. Брайне Немцовой, находились службы и учреждения, соответствующие по профилю вышеназванным – образцовый институт благородных девиц, городская Дума, магистрат и совестный суд. Приняв допустимое предположение, можно сказать, что современная функция здания также в какой-то мере соответствует исторической – в настоящее время здесь находится УО «Полоцкий государственный профессионально-технический колледж», основной состав учащихся которого – девушки, обучающиеся швейному делу, кулинарии и т.д.

Что касается прочих каменных зданий, отмеченных в «Маршрутах...», то некоторые из них также сохранились. Сказанное относится к домику Петра I и северному крылу дома № 3 по ул. Энгельса.

Дом № 33 по ул. Нижне-Покровской (домик Петра I) впервые встречается на фиксационном плане г. Полоцка, составленном около 1776 г. Перечень владельцев данного объекта до 1858–59 гг. приведён выше. Следующим владельцем здания стал купец Виттенберг, который, вероятно всего, занимался его ремонтом после пожара, случившегося в конце XIX в. В 1902 г. в здании размещалось 5-классное женское училище госпожи Рульковиус. Возможно, последним владельцем дома до начала 1920-х гг. являлся банкир Баркан. С начала 1950-х до 1996 г. в здании размещалась детская библиотека. С 1998 г. здесь работает ста-

ционарная выставка «Прогулка по Нижне-Покровской» Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника. Первоначальное барочное оформление фасадов здания в полном объеме не сохранилось. Основные декоративные элементы наружных стен — фигурные обрамления окон, аттик со стороны западного фасада — появились в результате перестроек XIX–XX вв.

Дом № 3 по ул. Энгельса состоит из двух разных зданий, одно из которых (северное крыло) принадлежало, согласно «Маршрутам...», купчихе Левитовой, второе — было возведено, скорее всего, в начале XX в. на месте каменного погребца, принадлежавшего Брайне Немцовой.

Над каменным амбаром с пристройкой, принадлежавшем дворянину Луке Ульяшенкову (участок № 2, квартал № 104), в конце XIX — начале XX вв. было возведено одноэтажное Г-образное в плане здание по ул. Нижне-Покровской (дом № 35).

Фундаменты небольшого одноэтажного дома, располагавшегося на участке № 5 квартала № 105, были обнаружены в 2008 г. при прокладке подземных коммуникаций, проводившейся в связи со строительством многоэтажного жилого дома № 29 по ул. Нижне-Покровской.

Участок каменного одноэтажного дома (квартал № 106) в начале XX в. частично попал под пятно застройки другого жилого дома по ул. Крыжовой, также одноэтажного (отмечен на плане 1947 г.). Возможно, при этом была использована стена, ограждавшая территорию квартала с восточной стороны, обозначенная в «Маршрутах...». Здание существовало до начала 1980-х гг. и впоследствии было реконструировано под гаражи Полоцкого горисполкома (рис. 12, 13).

В 1990-х гг. восстановлен дом генерал-губернатора (квартал № 107), который получил значительные разрушения во время Великой Отечественной войны и впоследствии был разобран. В основу проектных решений положен первоначальный вид памятника, воссозданный по обмерным чертежам 1808 г. (Проектная документация разработана в 1995 г. АП «Белорусский реставрационно-проектный институт»).

Таким образом, большинство каменных построек, отмеченных в «Маршрутах...», сохранилось либо восстановлено, деревянная застройка утрачена. В целом характер и масштаб застройки территории исследуемого квартала с середины XIX в. существенно не изменились. Сохранились трассы основных улиц, границы исторических кварталов, а также функции некоторых зданий.

Рис. 12. Жилой дом по ул. Крыжовой. Фотография 1980 г.

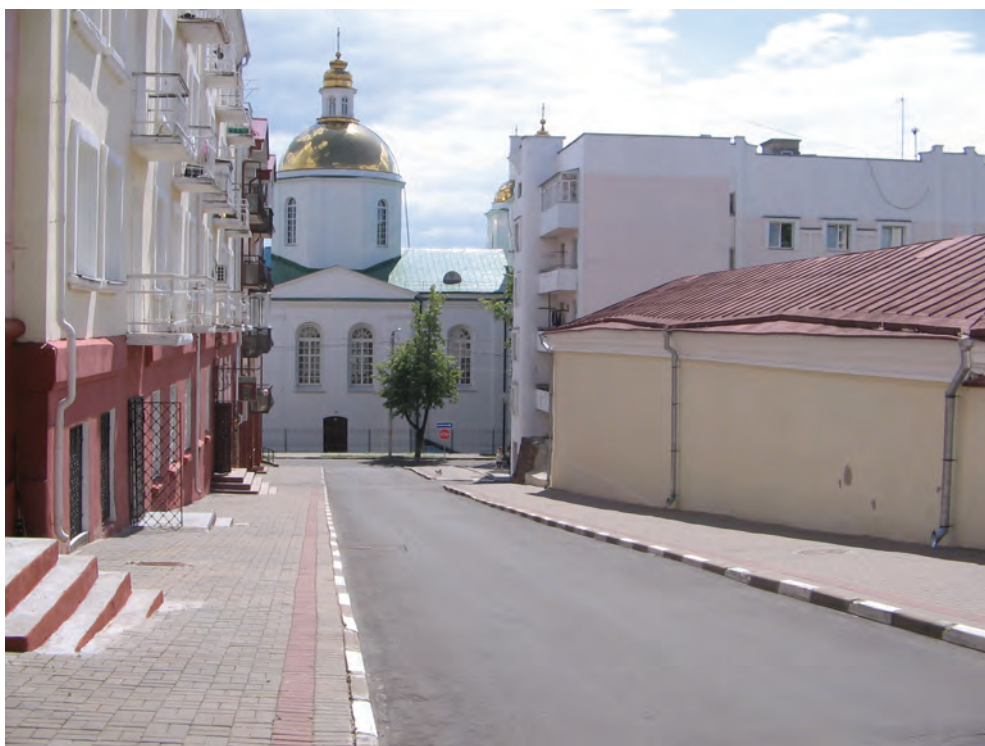

Рис. 13. Существующая застройка по ул. Крыжовой. Июнь 2013 г.

Список литературы

1. Дейнис, И.П. Полоцк в XX веке. / И.П. Дейнис – Полоцк: Полоцкое книжное издательство, 2012.
2. Квитницкая, Е.Д. Центры городов Белоруссии в XVI – первой половине XIX вв. / Е.Д. Квитницкая // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1983. – Вып. 31.
3. Маршруты кварталов и дворовых участков по городу Полоцку. 1858–1959 гг. // Национальный исторический архив Республики Беларусь. – Ф. 2523. – Оп. 1. – Ед. хр. 1.
4. Памятник архитектуры XVIII в. – «Дом генерал-губернатора» в г. Полоцке: обоснование научно-проектных решений. – Минск: АП «Белорусский реставрационно-проектный институт», 1995.
5. Памятник архитектуры XVIII в. – «Дом генерал-губернатора» в г. Полоцке: предварительные работы. – Минск: АП «Белорусский реставрационно-проектный институт», 1995.
6. Полацк на старых паштоўках. – Мінск: Беларусь, 1987.
7. Путеводитель по городу Полоцку. – Полоцк: Наследие Полоцкой земли, 2006.
8. Реставрация с реконструкцией историко-культурной ценности 2-й категории (Домик Петра I) в г. Полоцке: историческая справка. – Витебск: КУНПП «Витебскпроектреставрация», 2008.
9. Чантурия, Ю.В. Градостроительное искусство Беларуси / Ю.В. Чантурия. – Минск: Белорусская наука, 2005.

Рудаков П.С.

Использование немецких строительных материалов в ДОТах Гомельского узла обороны

После Первой мировой и гражданской войн Советский Союз оказался в чрезвычайно тяжёлом положении. Экономика была разрушена, страна перестала быть субъектом мировой политики и оказалась практически в полной изоляции. Единственным государством, быстро установившим контакты с советским правительством, была Германия. С начала 1920-х гг. между ними начинает налаживаться торгово-экономическое, а позже — и военно-техническое сотрудничество. Во многом благодаря ему СССР получил доступ к новым технологиям, а советская экономика была восстановлена [1, с. 60].

Начиная с 1927 г. вдоль западной границы СССР начинается строительство полосы укрепрайонов с целью обороны от потенциального противника — Польши, Румынии, экспедиционных сил стран Антанты. Тяжёлое экономическое положение СССР 1920-х — начала 30-х гг. и, как следствие, нехватка самых необходимых материалов, вынуждала приобретать необходимые для строительства материалы за границей [4]. При строительстве ДОТов на западной границе в 1928–32 гг. в ряде случаев использовался стальной прокат иностранного производства, в том числе и из Германии. Этот факт выглядит достаточно странным по той причине, что западные страны, в том числе и Германия, не были заинтересованы в развитии советского оборонительного строительства [3]. К примеру, в разрушенной центральной амбразуре ДОТа № 196 в д. Гомель на одной из обнажившихся в результате взрыва двутавровых балок хорошо видна маркировка на немецком языке — «Peine» («Пайне»). Пайне — город в Нижней Саксонии (Германия), в котором расположены сталелитейные заводы компании «Salzgitter AG» [7]. Такое название эта компания получила в 1961 г., до этого она называлась «Ilseder Hütte». В Пайне с 1872 г. существовала независимая компания «Actien-Gesellschaft Peiner Walzwerk». В 1880 г. «Peiner Walzwerk» была приобретена компанией «Ilseder Hütte». В 1881 г. в Пайне был построен сталелитейный завод,

на котором с 1914 г. было начато производство широких двутавровых балок с параллельными гранями [7], идентичных найденной в ДОТе № 196.

Возникает резонный вопрос: каким образом случилось так, что стальной прокат (двутавровые балки) немецкой компании «Ilse der Hütte» использовался при строительстве ДОТов в советских укрепрайонах в конце 1920-х — начале 30-х гг.? Вероятно, эти материалы попали в СССР в результате торговых сделок между Советским Союзом и германскими компаниями. К сожалению, тема германо-советских экономических отношений межвоенного периода исследована намного хуже, чем тема военного сотрудничества Германии и СССР за этот же период.

Причина появления немецких двутавровых балок в советских ДОТах — дефицитный характер этих изделий [4]. ДОТы Гомельского БРО «Т» были построены в период 1931–32 гг. Это годы первой пятилетки, начало индустриализации, когда все закупаемые за границей материалы (а своих советская промышленность производила слишком мало) шли на строительство промышленных предприятий [2, с. 17]. В таких обстоятельствах использование в советских ДОТах иностранных металлоконструкций, более качественных, чем советские, говорит о том, какое важное значение имело строительство линии укрепрайонов на западной границе СССР.

По данным статистики внешней торговли СССР, до 1934 г. из Советского Союза балки и швеллера вообще не экспортировались, т.е. все производящиеся внутри страны товары такого рода шли на удовлетворение собственных нужд. Импорт такой продукции в СССР в крупных объёмах начался с 1928 г. (практически совпав с началом первой пятилетки) и с каждым годом увеличивался в геометрической прогрессии. К примеру, в 1928 г. импорт составил 2881 тонну, в 1929 г. — 21630 тонн, в 1930 г. — 124678 тонн балок и швеллеров. Исходя из той же статистики, основным, а иногда и единственным партнёром СССР в 1920–33 гг. была Германия [4].

Известно, что в 1925 г. Германия предложила крупный долгосрочный кредит в сумме 100 млн. марок, в апреле 1926 г. — 300 млн. марок (150 млн. марок сроком в два года, 150 млн. — сроком в четыре года). В 1931 г. было достигнуто новое соглашение о долгосрочном кредите в сумме 300 млн. марок сроком на 21 месяц. Под эти кредиты и за наличные только в 1931–1932 гг. СССР разместил в Германии заказы на 760 млн. марок. Три германских кредита 1925–1931 гг. (в сумме 700 млн.

марок) и крупные заказы в Германию на новейшие машины и оборудование сыграли огромную роль в оснащении советских строившихся заводов тяжёлой промышленности, в том числе оборонных. С другой стороны, советские заказы немного облегчали положение германской экономики, переживающей кризис 1929–33 гг. [5].

Как правило, закупались материалы через торговые представительства Внешторгбанка СССР в Германии. В СССР полученный металлопрокат и металлические изделия распределялись по филиалам (конторам) учреждений по руководству сбытом чёрных металлов (в будущем — Главметаллосбыт) [6]. Уже оттуда двутавровые балки поставлялись на участки строительства ДОТов. Как правило, советская сторона не уведомляла своих германских коллег о том, для каких конкретно нужд будут использоваться эти изделия, т.к. двутавровая балка — предмет двойного назначения, использующийся как в гражданском строительстве, так и в военном [1, с. 74].

Случаи применения металлопроката иностранного производства не единичны на территории Полоцкого УРа. В нескольких разрушенных ДОТах на обнажившихся двутавровых балках видны маркировки различных иностранных фирм-производителей, в основном немецких.

Конкуренция между немецкими сталелитейными компаниями проявилась в таком неожиданном ракурсе — немецким снарядам противостояли двутавровые балки из «Peine Walzwerk» в советских ДОТах.

Стоит отметить определённую иронию в том, что немецким войскам, пытавшимся взять штурмом советские укрепления под Полоцком, противостояли долговременные огневые точки, в постройке которых использовались немецкие же материалы.

Список литературы и источников

1. Горлов, С.А. Совершенно секретно: Альянс Москва — Берлин, 1920–1933 гг. / С.А. Горлов. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 352 с.
2. Шевяков, А.А. Советско-германские экономические связи в предвоенные годы / А.А. Шевяков // Социологические исследования. — 1995. — № 5. — С. 13–25.
3. Барклай, И. Германия и Россия между двумя войнами / И. Барклай // Исторический сайт [Электронный ресурс]. — Режим доступа:

http://www.historichka.ru/works/USSR-Germani_18-42. — Дата доступа: 11.01.2013.

4. Бакулин, С.Н. Внешняя торговля СССР за 20 лет (1918–1937 гг.): статистический сборник / С.Н. Бакулин // Проект «Исторические Материалы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://istmat.info/node/22114>. — Дата доступа: 01.02.2013.

5. Западные кредиты для советской индустриализации / Индустриализация в СССР (1925–1945) [Электронный ресурс]. — 2008. — Режим доступа: <http://su-industria.livejournal.com/42105.html>. — Дата доступа: 15.01.2013.

6. Путеводитель: краткий справочник фондов / Российский государственный архив экономики // Путеводители по архивам России [Электронный ресурс]. — 1994. — Режим доступа: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=102&sid=256651>. — Дата доступа: 15.01.2013.

7. History of the Peine plant Salzgitter AG [Electronic resource] / Mode of access: <http://geschichte.salzgitter-ag.com/de/> — Date of access: 23.11.2012.

Смирнова Т.Р.

Совместная работа музейного педагога и учителя-дефектолога по развитию речи детей дошкольного возраста (на примере музейно-педагогической программы «История привычных вещей»)

Время и запросы нового поколения детей диктуют нашему музею современные модели взаимодействия с аудиторией. Поэтому каждый раз приходится переосмысливать собственную миссию, анализировать работу с детьми по музейно-педагогическим программам, индивидуальную работу, работу с семейным посетителем. В Детском музее имеется много возможностей для активного познания детьми окружающей среды. Сотрудники музея помогают детям:

- осваивать пространство с помощью игр и продуктивных видов деятельности (конструирования, изобразительной деятельности, составления картинок из пазлов);
- эмоционально воспринимать информацию о предметах через речевое общение, прослушивание ими музыкальных произведений (использование дидактических (речевых) игр);
- способствуют социальному развитию ребёнка, которое происходит по двум направлениям: социализации (овладения социокультурным опытом, его присвоения) и индивидуализации (приобретения самостоятельности, относительной автономности).

Такое открытое взаимоотношение с посетителями требует от музейного педагога разнообразных умений:

- сообщать знания детям и выслушивать их мнения, рассуждения;
- реагировать на проявленные ими чувства;
- умение вести диалог.

Как показал опыт, движущей силой в нашем сотрудничестве является *общение* музейного педагога с ребёнком, которое способствует расширению культурного поля личности, обеспечивает формирование активного словаря, мотивирует ребёнка на творческие ответы. Поэтому

развитие речевой культуры детей дошкольного и младшего школьного возраста является одной из важнейших задач нашего музея. Что мы подразумеваем под понятием речевая культура? Это:

- свободное владение словом;
- понимание лексического значения слова;
- точность употребления.

Почему тема речевого развития детей как никогда актуальна сегодня?

Многих специалистов дошкольных учреждений города (Д\у № 2, 29, 14, 20) тревожит тот факт, что увеличивается количество детей с тяжёлыми нарушениями речи. Не оставили без внимания эту проблему и мы.

На протяжении многих лет работы по программам «Музейный калейдоскоп», «История привычных вещей», «Учимся смотреть и видеть, слушать и слышать» мы исследовали особенности восприятия детьми дошкольного возраста музейного предмета, особенности использования в работе с детьми дидактических игр при знакомстве с экспозицией Детского музея [11, с. 39–45; 12, с. 5–63; 13, с. 48–54]. Исследования показали, что знакомство ребёнка с музейным предметом будет полноценным и эффективным при использовании всех известных методов и приёмов. Осуществляя психолого-педагогическое сопровождение работы по программам, мы особое внимание уделяем речевому сопровождению детей. С одной стороны, полноценно, эмоционально воспринять музейный предмет помогает образное, живое слово музейного педагога, умелое использование им интонации, выразительность речи. С другой стороны, полноценное восприятие музейного предмета невозможно, если у ребёнка не сформированы навыки речевой культуры.

Таким образом, овладение родным языком, развитие речи – это самые важные приобретения ребёнка в дошкольном детстве и сложнейшая задача не только воспитателя, но и музейного педагога. В «Учебной программе по дошкольному образованию» речевое развитие рассматривается как развитие умений понимать и пользоваться языком, т.е. это:

- развитие фонематического слуха и звукового анализа слова;
- развитие активного и пассивного словаря ребёнка;
- осознание состава слова;
- формирование грамматических категорий;

- развитие коммуникативных умений;
- умения и навыки связной речи;
- умение чувствовать эмоционально-эстетические оттенки слова [9].

Известный учёный и педагог конца XIX — начала XX века Е.И. Тихеева подчёркивала значение родного языка в начальном обучении детей [14]. Она определила три последовательные фазы в развитии речи детей. Первая фаза присуща самым маленьким. Развитие речи происходит через наблюдение вещественных предметов, созерцание внешнего мира; во второй фазе происходит уже единение языка и наблюдаемых предметов; в третьей фазе ребёнок овладевает речью настолько, что может свободно высказывать свои мысли и понимать речь, обращённую к нему, «язык фигурирует уже без непосредственной связи с окружающим его внешним миром, а опирается уже и на представления, ранее приобретённые и отвлечённые». По мнению Е.И. Тихеевой, именно в этот период вступает в силу новый фактор духовного развития ребёнка — живое слово. На этом этапе (начиная с 3-х лет) больше внимания должно уделяться сказкам, рассказам, стихам из близкой и понятной ребёнку жизни.

Исследования известных советских и современных педагогов, таких как Л.С. Выготский, О.С. Ушакова, А.М. Бородич и др., констатируют, что грамматическая семантика возникает и зарождается первоначально в недрах поведения, в неформально выраженной языковой структуре как смысло-семантическая система [4, 20]. Распадение слов на морфологические элементы и освоение правил словоизменения активно протекают на третьем году жизни ребёнка и позже. С конца 3-го года активно осваивается система словообразования — способы образования уменьшительно-ласкательных форм, видовых пар глаголов. Также в исследованиях отмечается, что у ребёнка 4–5 лет начинает в полной мере функционировать механизм формирования целостного образа смыслового содержания воспринятого текста. В 5 лет появляется реакция на слово, интерес к нему, стремление неоднократно воспроизводить его, обыгрывать, осмысливать. По данным Н.П. Серебренниковой, переход к предложению возможен при условии, если ребёнок накопил 40–60 слов. Наивысшей точки употребления простых распространённых предложений ребёнок достигает в 5,5 лет. На 6-м году жизни постепенно усложняются содержание и формы сложноподчинённых предложений. Используются придаточные предложения времени, причины,

места. К 6-ти годам дети усваивают согласование слов в роде, числе и падеже. В 7 лет механизм понимания содержательной стороны связного текста, отмечающегося наглядностью, уже вполне сформирован.

Чтобы научиться самостоятельно образовывать слова и понимать вновь услышанные, незнакомые, ребёнок должен очень много узнать об окружающем мире, усвоить механизм образования слов и научиться им пользоваться. Формирование этих навыков происходит только при систематическом изучении ребёнком «курса теории языка». Дети 4-х лет отличают смысловую и формальную сторону языка. В средней группе дошкольного учреждения «Учебной программой дошкольного образования» предусмотрено воспитание у детей интереса к происхождению слова [9]. В старшей группе развивается у детей понимание таких явлений, как антонимия и синонимия.

Язык и речь: это основное средство проявления важнейших психических процессов — памяти, восприятия, эмоций. Психологи подчёркивают, что в связной речи отчётливо прослеживается тесная связь речевого и умственного развития детей. «Ребёнок учится мыслить, учась говорить, но он также и совершенствует речь, учась мыслить» [15]. Развитие связной речи происходит постепенно и связано с усложнением детской деятельности и общением с окружающими людьми. Понятно, что от музейного педагога не требуется выполнение всех задач. Для этого существует такое направление в работе, как преемственность.

В нашем случае она осуществляется в содружестве «музейный педагог — воспитатель — учитель — дефектолог — семья». Музейный педагог больше уделяет внимания развитию связной речи, умению не только описать предмет, назвать его признаки, но и осмыслить полученную информацию и, при необходимости (например, в общении ребёнка с родителями), её воспроизвести. Учитель-дефектолог организует коррекционно-развивающую и индивидуальную работу с детьми по развитию речевых навыков. Педагог дошкольного учреждения работает над формированием коммуникативной речевой деятельности, следит за правильным звукопроизношением детей, согласованием частей речи между собой. Родители выполняют рекомендации всех педагогов.

Как осуществляется этот процесс, я хочу раскрыть на примере совместной работы музейного педагога и учителя-дефектолога дошкольного учреждения № 2 г. Полоцка Т.В. Медведевой.

Учитель-дефектолог констатирует результаты ежегодного диагностического обследования речевого развития детей в ГУО «Ясли-сад № 2 г. Полоцка» (2010–2012 гг.). Если в 2010 г. 61 % из обследуемых детей (их количество составляет 100 %) имели нарушение речевого развития, то в 2011 году – 64 %, в 2012 – 67 %.

По мнению учителя-дефектолога Д/У № 2 г. Полоцка Т.В. Медведевой, зачастую причина кроется в несовершенстве практических навыков педагогов по оказанию действенной помощи ребёнку. К тому же у некоторых родителей, чьи дети имеют нарушения речевого развития, наблюдается педагогическая и психологическая непросвещённость, отсутствует интерес как к традиционным формам общения с педагогами (родительские собрания, беседы, консультации), так и к нетрадиционным (семейное посещение музея, библиотеки, чтение книг по вечерам). Есть категория родителей, которые ссылаются на занятость на работе. Стало очевидным, что новое время требует поиска новых форм сотрудничества и активной работы.

На базе дошкольного учреждения № 2 г. Полоцка организована работа семейного клуба «Речецветик». Эта работа включает в себя встречи и консультации с педагогами и педагогом-психологом учреждения, проведение музейных занятий как на базе дошкольного учреждения, так и на базе Детского музея. Мы убедились в том, что вовлечение родителей как полноценных партнёров в воспитательно-образовательный процесс помогает формировать у них понимание важности их роли в речевом развитии ребёнка.

Хорошо зарекомендовали себя и такие формы взаимодействия, как:

- встреча с музейным педагогом на заседаниях семейных клубов;
- организация встреч с семьями в выходные дни в Детском музее;
- организация семинаров для педагогов дошкольных учреждений;
- совместная разработка учителем-дефектологом, педагогом и музейным педагогом дидактических пособий по речевому развитию детей.

Воспитателю отводится особая роль – заметить после посещения музея, музейно-педагогического занятия новообразования в речи детей, которые будут способствовать дальнейшему умственному развитию ребёнка. Роль музейного педагога заключается в совершенствовании речевого развития ребёнка при знакомстве с предметами. Учитель-дефектолог отслеживает результаты, консультирует, проводит индивидуальную работу с детьми группы.

Совместно с воспитателями Д\У № 29 г. Полоцка мы провели небольшое исследование детей старшей группы (25 человек) с целью оценки активного словарного запаса.

Для этого мы использовали комплексный подход, который включал в себя следующие методы:

- наблюдение за речевым общением детей в ходе образовательного процесса, в свободной игровой деятельности;
- беседа с детьми по сюжетной картинке;
- беседы с воспитателями;
- беседы с родителями.

Исследования показали, что большая часть детей (из 25 – 19 человек):

- при составлении рассказа по сюжетной картинке дети 5-ти лет использовали чаще глаголы и существительные;
- словарный запас ограничен обиходно-бытовой тематикой, мало слов, обозначающих абстрактные понятия;
- в словаре преобладают слова, обозначающие конкретные предметы и действия, при явно недостаточном количестве обобщающих слов;
- у многих детей отмечается нарушение фонематических процессов, в связи с чем дети плохо понимают значение многих слов.

Поэтому первоочередной задачей в нашей совместной работе стало вооружение педагогов, родителей необходимым методическим инструментарием для работы, разработаны специальные задания по формированию речевого развития (речевые упражнения, упражнения для дыхания, чтение детской литературы).

Необходимо отметить немаловажную роль навыков коммуникативного общения и уровня развития речевой культуры музейного педагога:

- содержательность и связность речи;
- речевое творчество и выразительность речи;
- умение педагога передавать эмоционально-эстетические оттенки слова.

Ведь ещё В.М. Сухомлинский обращал внимание на то, что между эстетическими чувствами и словарным богатством речи детей существует прямая связь [17]. Он говорил: «Надо пойти с детьми к живому источнику мысли и слова, добиться того, чтобы представление о предмете, явлении окружающего мира вошло через слово не только в их сознание, но и в душу, и в сердце» [18].

В качестве примера приведём совместный план активизирующего общения по ознакомлению детей с историей изобретения предмета «Часы» [2]. Нужно сказать, что в течение года мы работаем над тремя темами («Часы», «Фотоаппараты», «Звуковоспроизводящая аппаратура»).

1-й этап — проведение музейным педагогом занятия на базе дошкольного учреждения на тему «Путешествие по реке Времени»;

2-й этап — организация воспитателем группы занятий по развитию речи по теме «Мир предметов» (тематическая неделя);

3-й этап — учитель-дефектолог формирует умения устанавливать последовательность частей суток, дней недели, времён года, устанавливать причинно-следственные связи, составлять описательный рассказ с использованием наглядности и без неё, вести диалог;

4-й этап — посещение музея.

Затем педагоги консультируют родителей.

Рекомендации учителя-дефектолога необходимо было учитывать в работе с детьми. Прежде чем знакомить ребят с историей изобретения предмета, необходимо было сформировать у них временные понятия. «Время» — понятие философское, но о нём нужно говорить, рассуждать, так как человек его проживает, чувствует, испытывает. Поэтому была разработана система музейных занятий по ознакомлению с понятием «время». Мы назвали этот блок «Путешествие по реке Времени». Он состоит из 3-х тем: «Делу время — потехе час», «С весёлыми гномиками по страничкам календаря», «В гостях у будильника».

В основе каждого занятия лежат дидактические (речевые) игры, которые имеют:

- определённую тематику;
- системность в их использовании;
- следуют принципу последовательного усложнения содержания, дидактической задачи, игровых правил и действий.

Хотелось бы напомнить, что в дидактических играх можно формировать умение детей самостоятельно устанавливать причинно-следственные связи, расширять словарный запас. В.Н. Аванесовой разработана система дидактических игр [1]. Ею предложены следующие виды игр:

- игры-поручения;
- игры с загадыванием и отгадыванием;
- сюжетно-ролевые дидактические игры;
- игры в фанты.

Некоторые из этих игр мы использовали при проведении музейно-педагогических занятий.

Например, **игра-порушение «Река Времени»** проводится в тематическом комплексе «Часы» (музейно-педагогическое занятие «Время и мы».)

Дидактическая задача. Закрепить представления о многозначном значении глаголов «идти», «бежать», «мчаться», «уходить», «изменяться», «торопиться», «остановиться». Научить соотносить формы глаголов с нужным действием или предметом.

Мотивация. Дети должны словами высказать свои ощущения времени.

Игровое правило. Дети должны с помощью своих действий и игр продемонстрировать, как они понимают значения указанных выше слов.

Игровое действие. Каждый ребёнок должен выполнить определённые задания. Например, музейный педагог называет глаголы:

- «идёт» — дети передвигаются по кругу, имитируя движение стрелок на циферблате;
- «бежит» — за указанный отрезок времени надо собрать цифры на циферблате (построить замок из конструктора);
- «изменяется» — дети рассматривают иллюстрации времён года, поясняют краткими предложениями сезонные особенности;
- «торопится» — детям предлагается игра «Кто быстрее найдёт карточки с загадками». Педагог подводит итоги.

Следующий вид игры — **игры с загадыванием и отгадыванием «Почему так говорят?»**.

Дидактическая задача. Раскрыть смысл предложенных пословиц.

Мотивация. Формировать желание беречь время.

Игровое правило. Пословица разбита на определённые слова. Необходимо найти карточки и составить пословицу. Пояснить её смысл.

Игровые действия. Дети ищут карточки в экспозиционном комплексе «Часы» и составляют пословицу.

Материал. Разрезные карточки с пословицами:

Закончил дело — гуляй смело. Время — не деньги, потерял — не найдёшь. Упустишь минуту — потеряешь час. Делу время — потехе час.

Игра «Отгадай и назови» является логическим переходом, который помогает музейному педагогу перейти к рассказу о предметах.

Дидактическая задача. На основе предложенного описания учить выделять характерные особенности загаданного предмета.

Мотивация. Быстро назвать нужные слова, характеризующие предмет, назвать предмет.

Игровые правила. Чтение карточек с загадкой.

Игровое действие.

1-я загадка:

День за днём и год за годом
Мы идём спокойным ходом.
Все торопятся за нами.
Только мы ни с места сами.

2-я загадка:

Идут круглые сутки,
Не стоят ни минутки,
А всё на одном месте.

3-я загадка:

Две сестрицы друг за другом
Пробегают круг за кругом.

Далее музейный сотрудник даёт необходимую информацию из истории изобретения часов.

Если темы «Часы», «Весомизмерительные приборы», «О чём звонят колокола» детивоспринимают достаточно легко, а дидактические игры активизируют восприятие информации, то тема «Звуковоспроизводящие аппараты» сложна, поскольку механизм воспроизведения звука детям не понятен. И дидактические игры зачастую являются единственным способом реализации поставленных задач, в частности, речевых.

Экспозиционный комплекс «Звуковоспроизводящие аппараты».

Игра «Отгадай и назови».

Дидактическая задача. С помощью предложенных загадок помочь ребёнку представить предмет, понять механизм его действия.

Мотивация. Быстро найти различия между музыкальными инструментами и звуковоспроизводящими аппаратами.

Игровые правила. Чтение карточек с загадкой.

Игровые действия. Отгадывание, пояснения, работа над произношением новых слов.

1-я загадка:

Два соседних колеса собирают голоса.
Друг от друга тянут сами,
Поясочки с голосами.

2-я загадка:

У неё вся душа нараспашку,
И хоть пуговики есть – не рубашка.

3-я загадка:

Не индюшка, а раздувается,
И не птица, а заливается.

4-я загадка:

Ой, звенят они, звенят,
Всех игрою веселят,
А всего-то три струны
Им для музыки нужны.

Игра «Опиши и назови».

Дидактическая задача. Развивать память, внимание, речь.

Мотивация. Водящему необходимо описать предмет достаточно полно, выделив существенные признаки.

Игровые правила. Ребёнку предлагается по памяти как можно более точно описать какой-либо из представленных в экспозиции предметов так, чтобы партнёры по игре угадали, что это за предмет.

Игровые действия. Участники игры имеют право задавать наводящие вопросы. Отгадывание, пояснение, работа над произношением новых слов.

Техника проведения дидактических игр:

– в игру включаются все дети (если детей много, то отбирается группа детей 5–6 человек, затем такая же игра проводится с другой подгруппой, но им предлагаются новые задания);

– между вопросами и заданиями необходимо выдерживать паузы, чтобы дети могли обдумать свои ответы;

– не следует поощрять детей, выкрикивающих ответы, спрашивать чаще слабых детей, предлагать им более лёгкий вопрос;

– следить, чтобы дети выслушивали друг друга;

– правильные ответы одобряются, ошибочные или неполные дополняются, уточняются;

– ребёнку, ответившему неправильно, сначала предлагается самому найти ошибку и лишь затем можно призвать на помощь других детей;

– со стороны педагога соблюдать этикет речевого воздействия на играющих детей.

Хочется сделать выводы, что дидактические игры помогают вместе с ребёнком (но не вместо него) осваивать окружающий мир.

Для дальнейшей работы нам хотелось бы разработать больше дидактических (речевых) игр по каждому экспозиционному комплексу. Мы планируем использовать их как на музейно-педагогических занятиях, так и в работе с индивидуальным и семейным посетителем. На сегодняшний день у нас разработано 15 дидактических игр по развитию внимания, памяти (долговременной и кратковременной), воображению. В дальнейшем хотелось бы продолжить совместную работу с дефектологами, педагогами-психологами дошкольных учреждений № 2, 29 г. Полоцка.

Доведение речевых умений детей до нужного минимума – сложная задача, от успешного решения которой зависит дальнейшая судьба речевой культуры молодого поколения.

Список литературы и источников

1. Аванесова, В.Н. Умственное воспитание школьника / В.Н. Аванесова. – М., 1972. – 72 с.
2. Арушанова, А.Г. Речь и речевое общение детей: книга для воспитателя детского сада / А.Г. Арушанова. – М.: Мозаика-Синтез, 1999. – 272 с.
3. Вагапова, Д.Х. Риторика в интеллектуальных играх и тренингах / Д.Х. Вагапова. – М.: Цитадель, 1999. – 459 с.
4. Выготский, Л.С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 2. – 132 с.
5. Горбатова, Е.В. Художественное развитие детей дошкольного возраста: пособие для педагогов учреждений дошк. образования (с электронным приложением) / Е.В. Горбатова. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2012. – 72 с.
6. Журавлёва, Е.Н. Развиваем творческое воображение дошкольников: пособие для педагогов учреждений, обесп. получ. дошк. образования / Е.Н. Журавлёва. – Мозырь: Белый ветер, 2010. – 75 с.
7. Мухина, В.С. Шестилетний ребёнок в школе: кн. для учителя / В.С. Мухина. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1990. – 175 с.

8. Орлова, А.М. Развиваем связную речь у дошкольников в общении: пособие для педагогов учреждений, обеспечивающих получение дошкольного образования (Из опыта работы дошкольных учреждений) / А.М. Орлова. — Мозырь: Белый ветер, 2010. — 113 с.

9. Об утверждении учебной программы дошкольного образования: постановление Министерства образования Республики Беларусь, 27 нояб. 2012 г.; № 133 // Нац. реестр правовых актов республики Беларусь. — 2012. — № 8/26635.

10. Скорлупова, О.А. Тематическое планирование воспитательно-образовательного процесса в дошкольных образовательных учреждениях / О.А. Скорлупова. — М.: Скрипторий, 2006. — Ч. I. — 96 с.

11. Смирнова, Т.Р. Развитие эмоциональной сферы ребёнка через восприятие музейного предмета / Т.Р. Смирнова // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-практычнай работы ў 1999 г.) / укл. Т. Джумантаева. — Полацк, 2000. — С. 39–45.

12. Смирнова, Т.Р. Особенности восприятия экспозиции Детского музея детьми (дошкольного и младшего школьного возраста и учащимися с психофизическими особенностями развития) / Т.Р. Смирнова // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-практычнай работы ў 2004 г.) / укл. Т. Джумантаева. — Полацк, 2005. — С. 55–63.

13. Смирнова, Т.Р. Роль игровых методик в формировании личностных качеств ребёнка / Т.Р. Смирнова // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-практычнай работы ў 2006 г.) / укл. Т. Джумантаева. — Полацк, 2007. — С. 48–54.

14. Тихеева, Е.И. // Википедия — свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. — 2000. — Режим доступа: <http://www.ru.wikipedia.org>. — Дата доступа: 18.02.2013.

15. Развитие речи детей дошкольного возраста: пособие для воспитателя дет. сада / под ред. Ф.А. Сохина. — 2-е изд., испр.: — М.: Просвещение, 1979. — 223 с. ил., 4 л ил. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.pedlib.ru/Books/1/0265/1_0265-2.shtml#book_page_top. Дата доступа: 17.02.2013.

16. Старжинская, Н.С. Развитие речи и общения у детей дошкольного возраста: пособие для педагогов учреждений дошк. образования / Н.С. Старжинская, Д.Н. Дубинина. — Минск: Адукацыя і выхаванне, 2012. — 120 с.

17. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. — Киев: Издательство «Радянська школа», 1974. — 288 с.
18. Сухомлинский, В.А. Рождение гражданина / В.А. Сухомлинский; пер. с укр. — М.: Молодая гвардия, 1971. — 336 с.
19. Тумакова, Г.А. Ознакомление дошкольника со звучащим словом: пособие для воспитателя детсада / под ред. Ф.А. Сохина. — М.: Просвещение, 1991. — 128 с.
20. Ушакова, О.С. Речевое воспитание в дошкольном детстве. Развитие связной речи // Исследовательский центр семьи и детства РАО [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.childpsy.ru/dissertations/id/19880.php>. Дата доступа: 17.02.2013.

Соловьёв А.А.

**Реконструкция печи конца XIX – начала XX вв.
(по материалам исследования дома № 15
по ул. Толстого)**

Многочисленные войны и пожары XX в. привели к тому, что сегодня в Полоцке практически не сохранилось старинных изразцовых печей. Находимые при археологических раскопках и строительно-земляных работах изразцы или части печных наборов изразцов показывают, что это были порой настоящие произведения искусства. Поэтому сохранившиеся целые печи в Копыси, Витебске, Минске, Гродно и других городах Беларуси являются ценными памятниками материальной и художественной культуры.

В связи с этим большой интерес представляет обнаруженная случайно в 2004 г. сохранившаяся до наших дней изразцовая печь в жилом доме № 4 на ул. Ленина, построенном в 1915 г. На сегодняшний день это единственная известная изразцовая печь, построенная до 1917 г. Были проведены её обмеры и фотофиксация. Это квадратное в плане сооружение 1,2х1,2 м, высотой около 2,5 м. Стены сложены из зелёных эмалированных изразцов 18,0х21,0х5,0 см со скошенными кромками. На лицевой пластине ассиметричный растительный узор, характерный для стиля модерн (рис. 1–3).

Рис. 1. Печь в доме № 4 на ул. Ленина (вид с северо-востока). Фото В.В. Гаврилова.

Рис. 2. Печь в доме № 4
на ул. Ленина (вид с юго-запада).
Фото В.В. Гаврилова.

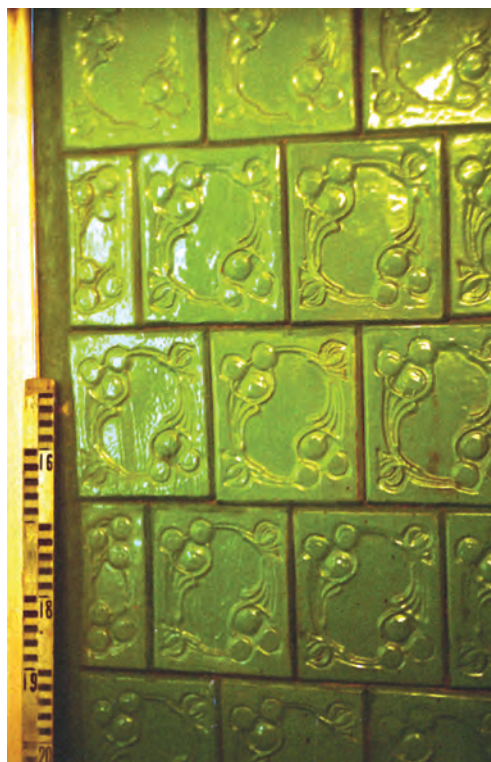

Рис. 3. Печь в доме № 4 на ул. Ленина.
Выкладка изразцов.

Точные аналогии им известны в материалах Орши [2, с. 67]. Это позволяло скрывать щели между изразцами, не превышавшими 0,5 см. Южная стенка печи при ремонтах топки была частично переложена белыми гладкими эмалированными пластинами.

Находимые археологические материалы при раскопках развалов зданий XIX — начала XX вв. не всегда содержат полный изразцовый набор печи. В большинстве случаев нет фундаментов печей и сведений о расположении дымоходов, размерах и конструктивных элементах помещений, где эта печь находилась. Это часто исключает возможность реконструкции внешнего вида печей. Поэтому особый интерес представляет изразцовый материал, найденный в ходе реконструкции полуподвала под полом дома № 15 по ул. Толстого.

Прослойка, содержащая изразцы, занимала юго-восточную часть здания и содержала следы сильного пожара. Часть изразцов была закопчённой, имела испорченную огнём эмаль. Найдены головешки, обгоревшие и проржавевшие насквозь скобы для стяжки изразцов в стенах

Рис. 4. Изразец-фронтон.

печи, куски кирпича и обожжённой глины. Найдены обломки медальонов, фронтонов (рис. 4), поясных и карнизных изразцов в стиле модерн, а также гладкие стеновые плитки. Все изделия были покрыты глухой белой эмалью. Причём замечено, что клейма мануфактуры встречаются только на гладких изделиях [3, с. 68, 77, рис. 7: 8]. Это свидетельствует об их массовом производстве к началу XX в. А декоративные элементы делались по индивидуальному заказу. Так, например, собранные из обломков карнизы полностью аналогичны витебским [2, рис. 70]. Наличие фрагментов двух разных медальонов свидетельствует о том, что нами были выявлены остатки набора печи, обогревавшей смежные помещения. Набор изготовлен на мануфактуре Будникова в Витебске (рис. 5, 6, 7). Время разрушения печи точно не известно, скорее всего это произошло в годы Великой Отечественной войны. Деревянная начинка дома пострадала от пожара. При его восстановлении в первоначальную планировку были внесены изменения, устроен коридор с кабинетами, а новые печи сделаны на старых местах.

В ходе реставрации изразцов удалось восстановить их размеры. Многие из них (особенно фриз и карнизы)

Рис. 5. Медальон с изображением нимфы (?).

Рис. 6. Медальон с изображением купидона (?).

имеют следы подтёски, кромки изделий обрезаны и прифугованы под углом в 45° . Целые карнизы и фризы представляли собой полые длинные блоки. Они были своеобразными стяжками контура печи. Наблюдения за срезами кромок изразцов показали, что сложенная из них печь представляла собой в плане квадрат со скошенным углом, по бокам были два выступа-ризалита. Печи со срезанным углом, украшенные одним или двумя ризалитами, появляются в России и Беларуси ещё в XVIII в. [4, с. 161]. Они позволяли уменьшить их массивность и громоздкость, не снижая утилитарных качеств. Такая форма позволяла перенести нагрузку печи с перекрытий на смежные стены, «подвесив» её на положенной наискось металлической балке. Это было особенно важно при строительстве многоэтажных доходных домов и особняков с деревянными перекрытиями. Наибольшее распространение такие печи получают в XIX — начале XX вв. в связи с изменением в технологиях и материалах изразцового производства. Начинается машинное производство изразцов с применением пресов и металлических форм. Ручная обработка прослежена только на декоративных элементах — карнизах, фризах, коронках и медальонах в виде штампов и отпечатков ткани на тыльной стороне (рис. 5, 6).

имеют следы подтёски, кромки изделий обрезаны и прифугованы под углом в 45° . Целые карнизы и фризы представляли собой полые длинные блоки. Они были своеобразными стяжками контура печи. Наблюдения за срезами кромок изразцов показали, что сложенная из них печь представляла собой в плане квадрат со скошенным углом, по бокам были два выступа-ризалита. Печи со срезанным углом, украшенные одним или двумя ризалитами, появляются в России и Беларуси ещё в XVIII в. [4, с. 161]. Они позволяли уменьшить их массивность и громоздкость, не

Рис. 7. Клеймо на обороте стенового изразца.

Теперь изразцы имеют низкую румпу и из самостоятельного строительного элемента становятся отделочными материалом. Поэтому возникает необходимость употребления скоб и проволок для их стяжки при строительстве печи. Меняется и состав глиняного теста изразцов: оно пластично, хорошо отмучено, без крупнозернистых и разнородных примесей, что значительно облегчило резку и фуговку кромок пластин. Это позволило намного плотнее ставить изразцы и уменьшить щели между ними до 0,5 см. Подобные печи сохранились в Копыси, Витебске, Гродно, Минске. Нередко это были печи-камины [1, с. 108–110, 114–116, 119–121]. Обычно они имели один центральный ризалит. Клейма кафельных заводов обычно проставляли на стеновых изделиях (рис. 7).

Для выяснения размеров и расположения печей были использованы планы этажей здания 50-х годов XX в. и обследовалось подполье. Первоначальные конструкции пола и фундаменты печей не сохранились – культурный слой возле внутренней капитальной стены скрыт и засыпан мусором. Им могут принадлежать остатки кирпичных столбов. После войны деревянные перегородки были поставлены на старых местах.

В капитальной стене на плане зафиксированы три дымохода. Как и высокие дверные проёмы в капитальной стене, они первоначальные. Они были связаны как с печами этажа и полуподвала здания, так и с мощным внутрстенным калорифером. Последний был устроен в толще внутренней стены дома над самым полом полуподвала для прогрева и просушки его помещений, а также для защиты их от сырости, передающейся стене от засыпки и культурного слоя в подполье. Для устройства данного калорифера стена со стороны подполья имела расширение [3, с. 67–68].

Трубы здания были разобраны до конька крыши после 2000 г. С учётом расстояния между дверными проёмами и расположения дымоходов можно полагать, что здесь в данной части здания могла быть проёмная треугольная печь.

Длина боковых граней у основания печи была 1,0 м. С учётом скошенных передних граней она занимала площадь около 1,5 м² каждая, высота её около 3,0 м. Топка могла выходить в соседнее помещение, которое было прихожей. О конструкции и форме дверки печи судить трудно. На основе фотографий копысских и витебских печей можно полагать [1, с. 108, мал. 173–177], что её размеры были не более 35х35 см и зависе-

Рис. 8. Печная дверка (фотография).

ли от конструкции печи. На фотографиях минских и витебских печей того времени представлены конструкции как с поддувалом, так и без него. Дверки последних имели отверстия в нижней части. Так, обломок подобной дверки был найден в 2012 г. при земля-

ных работах на территории домика Петра Первого. На центральной части имелось изображение всадника в колеснице в античном стиле. Реконструированный размер данной дверки с учётом её чугунной рамки — 25х29,5 см (рис. 8, 9). Для её установки требовалась незначительная притёска кромок стеновых изразцов с размерами пластин 24х16 см. С учётом восстановленных габаритов печи, размеров стеновых изразцов (как целых, так и обрезанных их экземпляров) возможно предположить, что подобную дверцу имела и реконструируемая нами печь. Тем более, что её античный сюжет наиболее подходил к изразцам-медальонам. Аналог данной дверцы известен в одной из печей Копыси [1, с. 108, мал. 173–177].

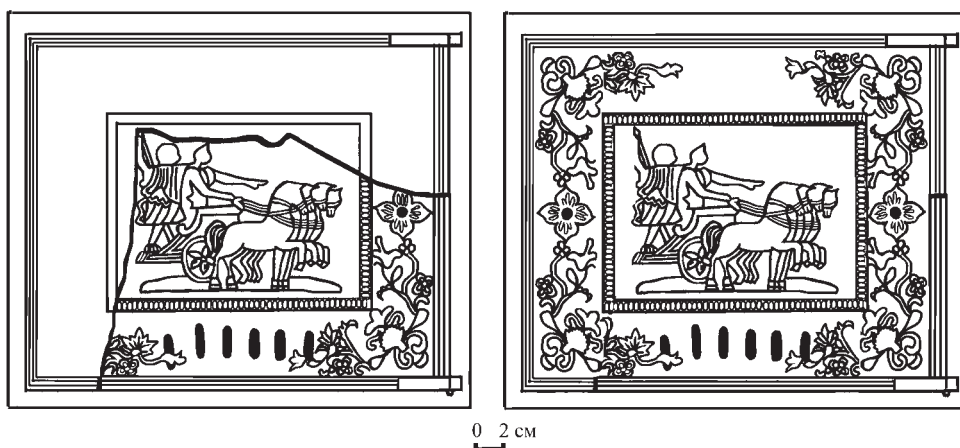

Рис. 9. Печная дверка и её рисунок-реконструкция.

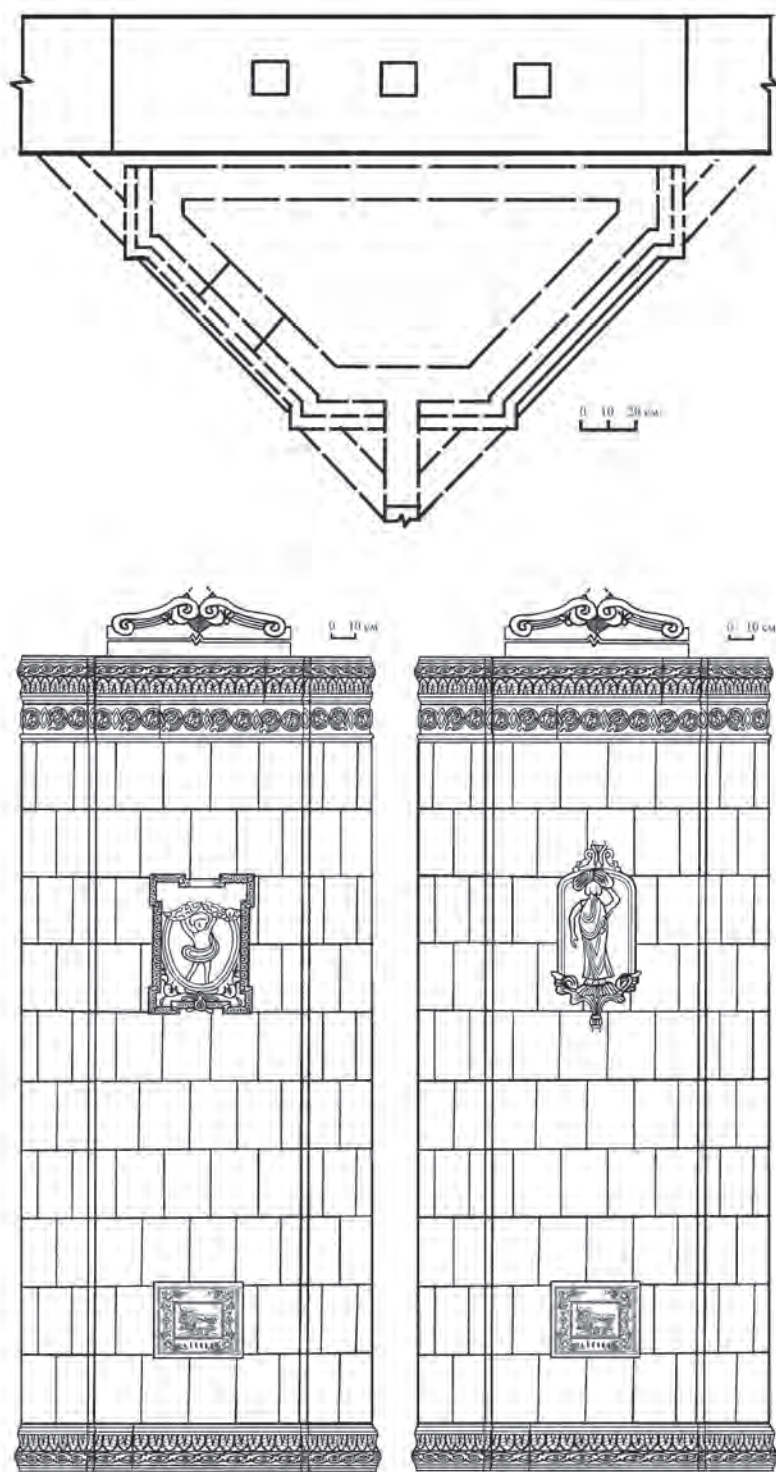

Рис. 10. Графічна реконструкція плану і фасадів печі.

На основе найденных материалов стала возможна частичная реконструкция найденной нами печи. Все декоративные изразцовые элементы первоначальны и выдержаны в едином стиле. Неизвестны только полная высота коронки, профиль завершений медальонов и устройство дымовых каналов в надставке. Печь могла не иметь разделения с помощью фриз и карниз на надставку и базу. Для скорейшего нагрева топку могли складывать с толщиной стенок в половину кирпича, а надставку с каналами — кирпичём, поставленным на кромку. Характер обрезков и прифуговки карнизных и фризовых изразцов позволяет полагать, что печь была треугольной, её смежные фасады имели одинаковые изразцовые наборы, различавшиеся центральными медальонами (рис. 10). Они имели скошенную и заглублённую центральную грань и ризалиты по краям, которые, как и сама печь, были кирпичными. Наличие последних обусловлено как созданием симметричной композиции печи, так и обеспечением пожарной изоляции деревянной перегородки, которая к ней примыкала. Фундамент у неё был в виде трёх соединённых вместе металлических балок. В ходе выборки мусора и культурного слоя в 2004 г. были разобраны остатки кирпичных столбов, которые могли быть опорой для них.

Список литературы

1. Беларуская кафля / укл.: В.Е. Собаль, М.А. Ткачоў, А.А. Трусаў, У.В. Угрыновіч. — Мінск: Беларусь, 1989.
2. Левко, О.Н. Гончарство Северо-Восточной Белоруссии XIV–XVIII вв. / О.Н. Левко. — Минск: Наука и техника, 1975. — 61 с.
3. Соловьёв, А.А. Археологическое исследование дома № 15 по ул. Толстого в г. Полоцке при проведении ремонтных работ / А.А. Соловьёв // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы ў 2004 г.). — Полацк: НППКМЗ, 2004. — С. 67.
4. Тьдман, Л.В. Изба, дом, дворец / Л.В. Тьдман. — М.: Прогресс-традиция, 2000. — С. 336: ил.

Сыревич И.В.

Войсковая часть 9903. Диверсионная группа Герчика на полоцкой земле

Большую помощь фронту во время Великой Отечественной войны оказали военные разведчики. Перед войсковой разведкой ставилась задача заблаговременно раскрыть планы противника. Лишь три десятилетия спустя начал появляться материал о секретной войсковой части 9903. За этим набором цифр скрывался Центр подготовки диверсантов и разведчиков Разведывательного отдела Штаба Западного фронта [5, с. 13–4, 6, с. 56]. До середины 1970-х существование части оставалось тайной за семью печатями. Войсковая часть 9903 была создана в июне 1941 года и вошла в историю как особая разведывательно-диверсионная. Первоначально командовал ею полковник А. Свирин. Бойцам части предстояло добывать сведения о противнике и сдерживать стремительное продвижение его войск к Москве. В конце июня в часть прибыл майор Артур Карлович Спрогис с восемью другими выпускниками военной академии им. Фрунзе [1, с. 25].

Рис. 1. Артур Карлович Спрогис.

Историческая справка: **Спрогис Артур Карлович** (1904–1980) (рис. 1), один из руководителей партизанского движения в Латвии и Белоруссии, латыш, полковник (1943). Разведчиком стал в четырнадцать лет. В неполные шестнадцать был зачислен курсантом в Кремлёвскую школу красных командиров-пулемётчиков. С октября 1922 г. А.К. Спрогис, красный командир, служит во 2-й пограничной дивизии города Полоцка в должности командира взвода. Он был одной из ключевых фигур в операции «Синдикат»: проводил через польскую

границу известного террориста Бориса Савинкова и сопровождал его до самого Минска, обеспечивая «безопасность» запрятого врага советской власти на территории Белоруссии. Воевал в Испании. Именно Спрогис и его диверсанты стали прообразами героев известного романа писателя Эрнеста Хемингуэя «По ком звонит колокол». С первых дней войны Спрогис стал одним из руководителей диверсионной работы в тылу врага.

Приказом № 02 от 20.07.1941 г. по Штабу Главного командования Западного стратегического направления Спрогис был назначен командиром части 9903. Личный состав части спешно формировался из комсомольских активистов, милиционеров, спортсменов. Мандат Спрогиса, подписанный начальником штаба фронта генерал-лейтенантом Г.К. Маландиным, поражал своей необычностью [2, с. 43–44]. В нём говорилось: «Спрогис является особо уполномоченным представителем Военного совета Западного фронта и все командиры частей и соединений должны оказывать всемерное содействие в его работе и обеспечивать людским составом, вооружением и другими видами снабжения. Майору Спрогису и другим лицам по его указанию разрешался переход линии фронта в любое время».

Рис. 2. Бойцы войсковой части 9903.

Осенью 1941 г. бойцов части расквартировали в п. Кунцево на даче знаменитого полярника О.Ю. Шмидта и в одном из зданий Московского энергетического института. Было принято решение через ЦК ВЛКСМ увеличить численность личного состава за счёт массового набора комсомольцев-добровольцев. 28 ноября 1941 г. назначили пункт сбора возле кинотеатра «Колизей» на Покровке. После индивидуальной беседы с каждым, из трёх тысяч прибывших в часть зачислили две тысячи человек (рис. 2). В основном это были мальчишки и девчонки шестнадцати-девятнадцати лет, в числе которых

оказались Зоя Космодемьянская, Никита Дронов, Лиза Чайкина и многие другие будущие Герои Советского Союза. Бойцов диверсионных групп учили действовать в глубоком тылу противника: добывать разведданные, минировать дороги, взрывать мосты, пускать под откос эшелоны, создавать на оккупированной территории партизанские отряды. Тренировки проходили на улице Красноказарменной возле Измайловского парка и шоссе Энтузиастов. Готовили диверсантов 3–5 дней, поэтому сразу же начинали с практических вопросов: разборки и сборки пистолета, прицеливания и плавного спуска курка. Молодые бойцы-комсомольцы осваивали основные приёмы рукопашного боя, тренировались в метании гранат, вырабатывали навыки маскировки. Большое внимание уделялось изучению подрывного дела и парашютной подготовке. Часть 9903 была интернациональной. Были приняты в неё и немцы-антифашисты [9, с. 5–6].

Конкретных задач перед диверсантами не ставили — они самостоятельно выбирали объекты атак на коммуникациях наступающего противника, нападая на транспортные колонны, уничтожая линии связи, мосты, живую силу. После разгрома фашистских войск под Москвой войсковая часть приступила к подготовке групп действия в глубоком тылу противника в Белоруссии, Латвии, Польше, Восточной Пруссии. Спрогис лично проверял готовность каждой группы, уходящей в тыл врага. Важные и опасные операции возглавлял сам. Приходилось переходить линию фронта под миномётным и пулемётным огнём, ползти по заминированным полям. С марта 1942 г. группы доставлялись на самолётах в заданный район и десантировались. Основная задача групп — стать базой партизанского движения на местах и установить связь с Центральным штабом партизанского движения. В местах действий они пополнялись за счёт местного населения [7, с. 18–19].

Одной из лучших групп в части считалась группа Григория Герчика. Заместителем его был воентехник Михаил Гаврик (**рис. 3**). Некоторые из их операций освещались в то время в газете «Правда», где было сказано: «группа Г. такого-то числа совершила то-то и то-то и т.д.».

Историческая справка: **Герчик Григорий Яковлевич, 1918 г.р., еврей. Призван Калиндорфским РВК Николаевской обл. В Красной Армии с 1938 года. Участник советско-финской войны. Накануне Великой Отечественной войны служил в Бресте в инженерных войсках. Младший лейтенант, командир разведывательно-диверсионной группы. 8 раз выполнял задания в тылу противника.**

Рис. 3. Командный состав группы Герчика.

Группу Герчика в ночь с 9 на 10 мая 1942 г. на грузовом самолёте «Дуглас» десантировали в районе треугольника Полоцк — Невель — Витебск. При перелёте линии фронта подверглись интенсивному зенитному обстрелу. Полёт проходил на высоте 600–700 метров. На каждом разведчике был парашют ПД-6, спереди вещмешок с боеприпасами и продуктами до 30 кг, на левом плече винтовка. В группе было 12 человек. В неё входили Борис Творогов, Михаил Власов, Андрей Жданович

Рис. 4. Боец группы Андрей Жданович.

и др. Это были молодые ребята в возрасте 18–20 лет. Вот как описывает командира боец группы Андрей Жданович (рис. 4) в своей книге «Холодное утро» [4, с. 267–268]: «Герчик был молод, горяч по характеру. Среднего роста, плотный брюнет с высоким лбом и цепким взглядом умных карих глаз (рис. 5). Он был центром группы, её признанным командиром. Счастье, если ты попадаешь к командиру, умеющему сочетать требовательность с человеческим отношением к подчинённым». После приземления, рано утром 10 мая, начался сбор группы. У каждого десантника был манок, подра-

жающий щебетанию птиц, обитающих здесь в это время года. Каждый шорох и треск приводил бойцов в боевую готовность. Оказалось, что во время высадки группы погиб 18-летний Миша Лукацкий. У него не раскрылся парашют. Финскими ножами вырыли могилу и похоронили его. Прибыв на место дислокации на территорию совхоза «Полота» Полоцкого района, увидели, что в деревне полтора десятка деревянных домов и одно 2-этажное здание бывшей школы. Сразу же у местного населения узнали окружающую обстановку. В Полоте и Бобовиках немцев не было. Бойцы Герчика устроили лагерь не-

Рис. 5. Григорий Яковлевич Герчик.

далеко в лесу и буквально с первых дней начали вербовать местное население в отряд. Связались с организовавшимся партизанским отрядом Я. Сташкевича. Операции проводили вместе. В начале августа стало известно, что на Витебск должны проехать 3 штабных автобуса с 60-ю офицерами. Дорога была немедленно заминирована и устроена засада. Все немцы были уничтожены. Героической страницей боевой деятельности стал Полотовский бой. 5 августа из агентурных сведений стало известно, что немцы на 20-ти машинах (17 грузовых и 3 легковых), вооружённые автоматами и пулемётами, отправляются в совхоз «Полота», чтобы конфисковать у местного населения зерно. Десантники, совместно с отрядом Сташкевича, устроили засаду вокруг совхоза. Немцев впустили в деревню, дав им возможность приступить к погрузке зерна, а в 13 часов дня внезапно их атаковали. Во время боя было уничтожено 17 машин противника, убито более 100 немецких солдат, в т.ч. начальник полиции и помощник коменданта г. Полоцка. Четверо немцев взяли в плен. В операции отличились разведчики Тимошкин, Жданович, Творогов, но погиб разведчик Володя Шепелёв. В течение 4-х месяцев отряд держал под неослабным контролем железную дорогу Полоцк — Невель — Витебск. Во время операций было спущено под откос более 20-ти эшелонов с боеприпасами и горючим, уничтожено около 600

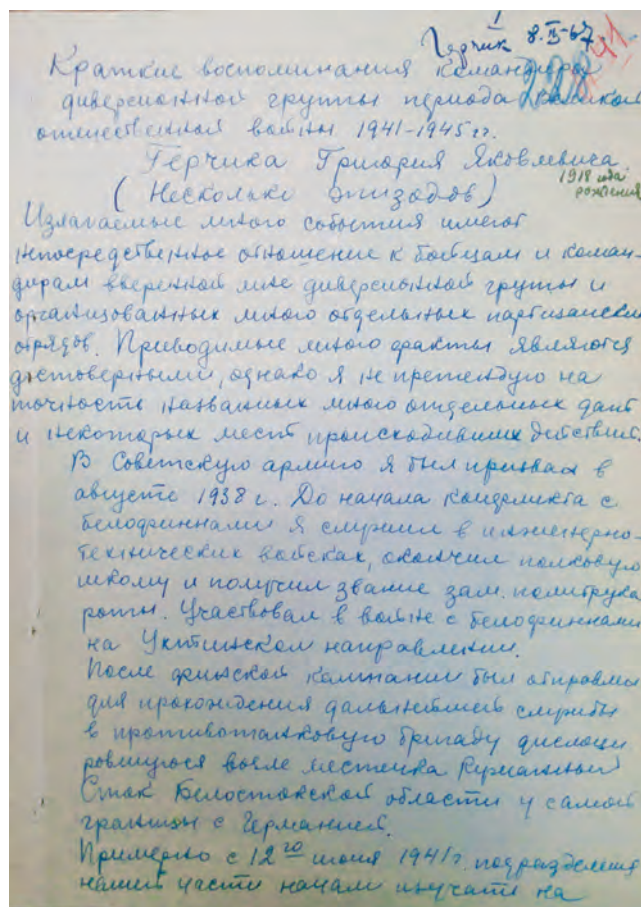

Рис. 6. Воспоминания Г.Я. Герчика.

немцев [3, с. 8–11]. Днём и ночью отряд не давал покоя противнику. На десантников посылались карательные отряды, устраивались засады, но ни один партизан не дрогнул. Немцы выбросили в населённых пунктах листовки с текстом: «За поимку командира партизанского отряда — чёрного жида с золотыми зубами, награждение 50 тысяч марок». Из воспоминаний самого Герчика (рис. 6): «В конце августа 1942 года, вместе с партизанами, в количестве 14 человек, мы перешли линию фронта в районе Торопца. Прибыли в часть без вызова, так как питания к рации не было, связь оборвалась. Мы попали как раз в момент смены руководства. Спрогис улетел на задание, вместо него командиром части был назначен Можаров. Нас встретили с достоинством, всех представили к наградам (рис. 7, 8, 9). По прибытии в часть пленные немцев забрали. Всем дали отпуска. Я уехал в город Горький, к семье. Все ждали награждения. Однако несколько дней спустя Можаров вызвал

Рис. 7. После задания.

меня и предложил отдать ему трофейный генеральский кортик в серебряной оправе с инкрустацией из слоновой кости и маузер. Мой отказ скоро стал роковым. Можаров составил грязное обвинение и передал его своему другу, полковнику, из особого отдела. 23 сентября 1942 г. я и мой заместитель Гаврик были арестованы. 48 суток нас продержали в Подольске в камере предварительного следствия, а затем отправили в Москву в Бутырскую тюрьму со строжайшим надзором без права переписки. Держали нас на пайке в 300 граммов хлеба и стакане воды. Я много дней находился в карцере. Посадили в камеру с «почётными негодьями» — бургомистрами немецких городов. Продержали в Бутырке 11 месяцев. 16 октября 1943 года нас освободили и реабилитировали. На нас была кожа и кости, поэтому нас отправили в санаторий. Правда восторжествовала». В феврале 1944 г. Герчик был назначен командиром партизанского отряда Латвийского штаба партизанского движения. После Великой Отечественной войны жил и работал в Риге. Имеет 7 правительственных наград: 2 ордена Красного Знамени и 5 медалей. После войны разведчика Мишу Лукацкого перезахоронили в братскую могилу в д. Полота [3, с. 11].

Примерно в это же время в Полоцком районе действовала и группа Бориса Сергеевича Крайнова. Во время битвы за Москву в группе Крайнова, до своей гибели, входили Зоя Космодемьянская и Вера Волошина. О диверсиях этой группы в Полоцком районе летом 1942

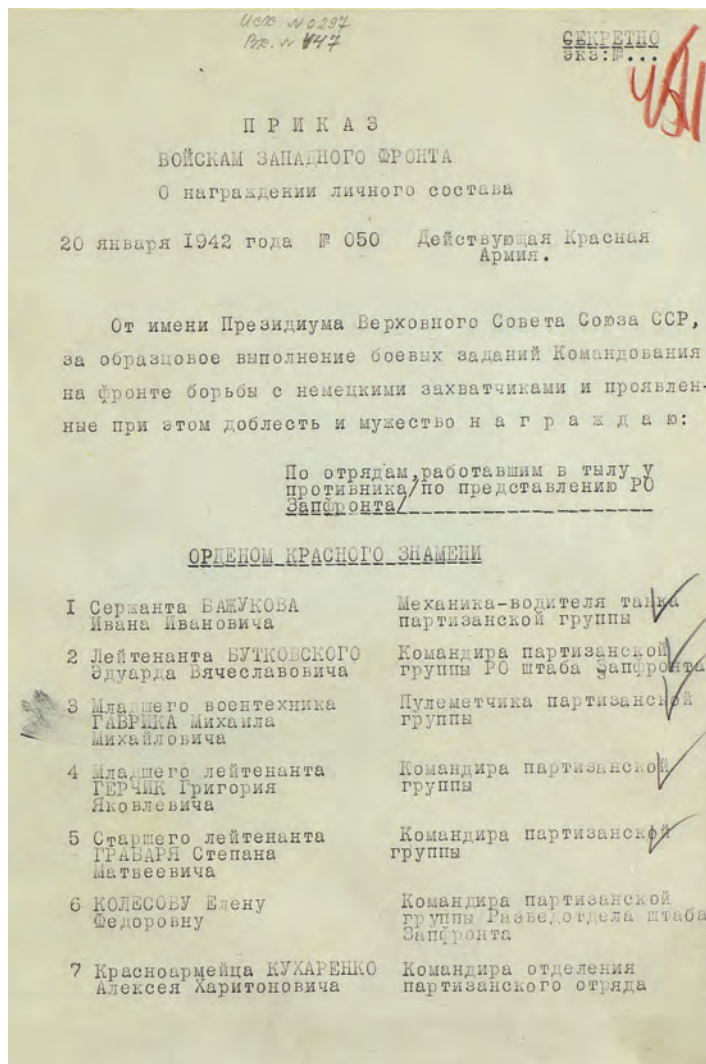

Рис. 8. Приказ о награждении личного состава части.

года рассказали бывшие военные партизаны Юрий Курбатов и Михаил Цветков. Небольшая группа бойцов, возглавляемая Борисом, с июня по август 1942 г., подорвала 12 железнодорожных эшелонов и 22 машины врага, разрушила несколько мостов и маслозаводов. Сам Крайнов пять раз выполнял задания в тылу врага. Погиб он 5 марта 1943 года в д. Кошельки Новгородской области [9, с. 113].

К августу 1942 г. партизанское движение в Белоруссии уже набирало большую силу. Отряды объединялись в бригады и крупные соединения. Операции продолжались. В одной из них Спрогис был тяжело ранен и самолётом доставлен в Москву, в госпиталь. После лечения

Обязательно все графы заполнить полностью.

НАГРАДНОЙ ЛИСТ

Фамилия, имя и отчество Герчик Григорий Яковлевич

Военное звание Младший лейтенант

Должность, часть Командир партизанской группы

Представляется к "Ордену Ленина"

1. Год рождения 1918 2. Национальность Еврей

3. С какого времени состоит в Красной Армии 1938 4. Партийность чл. ВЛКСМ

5. Участие в боях (где и когда) с Блюришан 1940

6. Имеет ли ранения и контузии не имеет

7. Чем ранее награжден (за какие отличия) нет

8. Каким РВК призван Калининградский Николаевской области

9. Постоянный домашний адрес: (представляемого к награждению или его семья)

I. Краткое, конкретное изложение личного боевого подвига или заслуг

Младший лейтенант Герчик с перерывами войны находился на фронте. Призыв направлен в тыл к противнику с диверсионными задачами, командиром группы. Работал в районе Орша, Уварово, Руза в течение 2-х месяцев.

В тылу противника диверсионная группа под его руководством проделала следующее:

Уничтожила 156 автомашин с боеприпасами, продовольствием и живой силой, сожгла 4 танка, уничтожила 7 тракторов-тяжелых, взорвала склад

Рис. 9. Наградной лист на Г.Я. Герчика.

полковник Спрогис был назначен начальником штаба партизанского движения Латвийской ССР [3, с. 120].

Позже, в ходе войны, мир узнает о бессмертном подвиге в тылу врага Григория Линькова («Бати»), Константина Заслонова, Зои Космодемьянской, Елены Колесовой, Ивана Банова и их соратников. Но вряд ли кому-либо могла прийти в голову мысль связывать эти имена с Артуром Спрогисом. А ведь именно он сопровождал группы чекистов Линькова и Заслонова за линию фронта. Одиннадцать Героев Советского Союза дала стране войсковая часть 9903. Свыше 500 бойцов и командиров части награждены орденами и медалями СССР. Все они — ученики и воспитанники Спрогиса. Только за 1941–1943 гг. в руководимой им воинской

Рис. 10. А.К. Спрогис
в послевоенные годы.

части было обучено и отправлено в тыл противника 115 разведывательно-диверсионных групп общей численностью 2862 человека. Из трёх с половиной тысяч бойцов части не дожили до Победы 952 человека. 348 разведчиков и диверсантов пропали без вести [8, с. 71]. Артур Карлович Спрогис был удостоен двадцати пяти государственных наград (**рис. 10**). Умер 3 октября 1980 г. и был похоронен с воинскими почестями в г. Рига. Многие настоящие имена и фамилии героев так и остались для нас неизвестными. Тридцать лет назад в школе № 1272 г. Москвы был создан Музей воинской

части 9903. Многие материалы к научной работе предоставлены директором этого музея Нестеровой Ариной Родионовной. О части вышло несколько книг, которые бесценны, так как повествуют о реальных событиях, имевших место в истории нашей страны.

Список литературы

1. Болтунов, М.Е. Командиры русского спецназа / М.Е. Болтунов. — М.: ЭКСМО, 2007.
2. Боярский, В.И. Диверсанты Западного фронта. Артур Спрогис и другие. Страницы памяти / В.И. Боярский. — М.: Красная звезда, 2007.
3. Дмитриев, Д.М. Военные партизаны. Летопись партизанских действий части особого назначения 9903 / Д.М. Боярский. — М.: Патриот, 2006.
4. Жданович, А.Я. Холодное утро / А.Я. Жданович. — СПб.: Логос, 2005. — 368 с.
5. Козлов, С.В. Спецназ ГРУ. Пятьдесят лет истории, двадцать лет войны / С.В. Козлов. — М.: Русская панорама, 2002.
6. Колпакиди, А.И. Империя ГРУ. Очерки истории российской военной разведки / А.И. Колпакиди, Д.П. Прохоров. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 1998.

7. Одинцов, Ф.И. Немеркнувшее зарево / Ф.И. Одинцов. — М.: ДОСААФ СССР, 1982.

8. Осипов, Г.В. Товарищ Артур, кто вы? / Г.В. Осипов. — М.: Политиздат, 1989.

9. Сеницкий, А.Г. Разведчикам ошибаться нельзя / А.Г. Сеницкий. — М.: Воениздат, 1987.

Філатава Н.В.

**Мастацка-тэхналагічныя асаблівасці ўзорнага
ткацтва ручнікоў
з музейнага збору НППГКМЗ**

У доўгім спісе метадаў вырабу ручніковага палатна, якое выраблялася ў хатніх умовах, варта вылучыць найбольш тыповыя віды ўзорыстага ткацтва, якія сустракаюцца на ручніках нашага рэгіёна ў канцы XIX – пачатку XX стст. Самае характэрнае з іх і найпрасцейшае – гэта палатнянае перапляценне, якое ткалася на двух нітах і амаль зусім не ўпрыгожвалася, бо служыла для гігіенічна-бытавых патрэб. Канцы такіх ручнікоў-уціральнікаў сціпла дэкарыраваліся чырвоным арнаментам ці аздабляліся толькі карункамі з нітак асновы.

Адным з найстаражытнейшых і паўсюдна вядомых відаў ткацтва лічыцца саржавае перапляценне, якое ткалася на чатырох нітах;

на ручніках яно лёгка вызначаецца па характэрным дыяганальнальным рубчыку. У XIX ст. такая тэхніка ткацтва прымянялася ў асноўным для вырабу ўціральнікаў. Сустракаецца простая саржа з малюнкам тканіны ў паралельныя дыяганалі. Часта ўжывалі ламаную саржу – калі аднастайныя зігзагападобныя палосы змянялі ў пэўных месцах кірунак дыяганалей, што давала пашыраны зігзагападобны ўзор. Тканіны гэтага тыпу мелі назву, адпаведную іх узорам – «у елачку» (мал. 1), «у акенцы», «у кругі» (мал. 2). У Лепельскім

Мал. 1. Ручнік з узорам «у елачку».

Мал. 2. Ручнік з узорам «у кругі».

Мал. 3. Ручнік з узорам «у акенцы».

раёне чатырохнітовыя ўзоры мелі назвы: «касяя дымка» ці «арцабы з мандылямі» [1, с. 31]. Рамбічная саржа стваралася зігзагамі двух накірункаў: у першай паласе ламаная лінія ішла знізу ўверх і злева направа, у наступнай — зверху ўніз і справа налева. Пры спалучэнні іх ва ўзоры атрымлівалася дробная сетка з канцэнтрычных ромбаў, з назвай — «у шашачкі», «у акенцы» (мал. 3).

У канцы XIX — першай палове XX ст. вельмі пашырылася чатырохнітовае двухуточнае ткацтва, якое вылучае два мастацка-тэхналагічныя варыянты спосабу вырабу ручнікоў. Першы адрозніваецца шашачным

Мал. 4. Тэхніка ткацтва двухбаковага шывта.

перапляценнем фігур квадрата і прамавугольніка, дзе ўток узору праходзіць то з вонкавага, то з адваротнага боку. Найбольш пашыраная назва такіх тканін — «дымкі». Больш складаная запраўка стана і незвычайнае падвязванне нітоў давалі магчымасць фарміраваць узор не двума, а чатырма радкамі элементаў. Менавіта гэтая тэхналагічная асаблівасць і дазваляла насцілаць дробнымі шашачнымі дэталямі акруглыя лініі, з якіх складаліся геаметрызаваныя кругі, авалы, разеткі.

Больш разнастайныя і складаныя па тэхніцы ручнікі абрадавага і дэкаратыўнага прызначэння. Аздабленне

такой ручніковай тканіны можна падзяліць на некалькі груп: гэта вышыўка двухбаковым шывом ці ў тэхніцы бранага і выбарнага ткацтва. Старажытная тэхніка двухбаковага шывта — «роспіс» (мал. 4), другая яе назва — «рускае шывто». Гэтая тэхніка была вельмі распаўсюджана ў рускай народнай вышыўцы ад Пскова да Архангельска і былых Яраслаўскай і Цвярскай губернях [2, с. 853]. Менавіта з гэтых раёнаў мігрыравалі рускія стараверы на беларускія землі і прынеслі з сабой мастацка-рамесніцкія традыцыі, якія ўжываліся імі для аздаблення святочных ручнікоў. Такія ручнікі паходзяць з заходніх раёнаў Віцебскай вобласці: Шаркаўшчынскага, Верхнядзвінскага, Міёрскага. Ёсць усе падставы сцвярджаць, што яны звязаны з культурай рускіх старавераў, якія жывуць на гэтых землях з канца XVII ст. Гэтыя ручнікі па сваёй арнаментальнасці адпавядаюць архаічнаму тыпу абрадавых набожнаў, што звязаны з этнакультурнымі традыцыямі насельніцтва Рускай Поўначы. Вышываныя «роспісам» выявы «сусветнага дрэва»

запаўняюць канцы ручніка на 60–80 см у вышыню. Такі варыянт вертыкальнай будовы кампазіцыі не характэрны для іншых рэгіёнаў Беларусі [2, с. 863].

У музейнай калекцыі тэкстылю адметнымі з’яўляюцца ручнікі, выкананыя ў тэхніцы бранага ткацтва, якое вядома на Беларусі з канца XIII ст. Браны арнамент на тканіне атрымліваюць з дапамогай спецыяльнай дошчачкі – бральніцы. Пастаўленая на рабро дошчачка ўтварае ўзорны зеў, праз які чаўнаком пракідваюць уток. Вядомы дзве разнавіднасці бранага ткацтва: аднаўточнае (дазваляе атрымліваць паўажурныя і фактурныя тканіны) і двухуточнае – адно з самых распаўсюджаных у канцы XIX – пачатку XX ст.

Да тыпу выбарных ручнікоў прымыкаюць стылістычна роднасныя ім ручнікі, арнаментаваныя ў тэхніцы вышыўкі правай гладдзю, якая імітуе даволі складаную ў выкананні тэхніку выбарнага ткацтва.

Трэба вылучыць асаблівасць ручнікоў паўночна-заходніх рэгіёнаў – гэта выкарыстанне розных тэхнік бранага і выбарнага ткацтва, што дае арыгінальнасць кампазіцый. Адсюль паходзіць тып ручнікоў, традыцыі якога звязаны з культурай рускіх старавераў (пасля ніканаўскіх ганенняў у пачатку XVIII ст., а першыя пасяленцы былі ўжо ў другой палове XVII ст). Аздабленне ручнікоў старавераў прасочвае традыцыі Рускай Поўначы – Пскоўшчыны, Наўгародчыны, адкуль яны прыйшлі [3, с. 267]. Кампазіцыя такіх ручнікоў вылучаецца ўзбуйненым арнаментам і паліхроміяй. Можна меркаваць, што гэты тып ручніка сфарміраваўся ў перыяд XVIII–XIX стст. і адлюстроўвае складаны працэс этнакультурных кантактаў, які ва ўсе часы адбываўся ў рэгіёне. Галоўнае іх адрозненне – наяўнасць сюжэтных кампазіцый з прысутнасцю сімвалічных антрапаморфных персанажаў (жаночых фігур), арніталагічных (птушак), зааморфных (жывёл), салярных матываў, васьміпялёсткавых зорак, крыжоў, геаметрычных фігур з парасткамі. Для арнаменту характэрны не толькі геаметрычныя матывы – гэта васьміпялёсткавыя разеткі, зоркападобныя фігуры, – але і раслінныя – выявы дрэва, квітнеючага вазона, хвалепадобнай галінкі. Узор ствараецца выкладаннем чырвоных, чорных, блакітных і жоўтых нітак бавоўны, што нагадвае вышыўку па гатовай аснове. Важнае месца ў арнаментаванні ручніка належыць вышыванню аднабаковым крыжыкам. Палатнянае перапляценне, асабліва дадаткова аздабленае вышываннем аднабаковым крыжыкам, адносіцца да ліку самых

Мал. 5. Ручнік з вышыўкай аднабаковым крыжыкам.

простых спосабаў ткацтва (мал. 5). У нашай калекцыі ручнікоў, як унікальная з'ява, сустракаюцца адзінкавыя стараверскія ручнікі, вышываныя ў тэхніцы строчка-перавіўка каляровым насцілам з геаметрычным арнаментом і строчка-перавіўка белым насцілам з выявай птушак з кветкамі (мал. 6). Адною з рэгіянальных асаблівасцей ткацтва з'яўляецца распаўсюджанасць ажурных тканін. Самыя прыгожыя выконваліся з лепшых гатункаў ільну і ткаліся «для кута». Лакальная назва — «рэдчыкі». Гэта празрыстае, цалкам ажурнае, нібы карункі, палатно, часцей зусім без арнаменту, толькі знізу падшыты вязаныя карункі (мал. 7). Паводле даследаванняў

беларускага мастацтвазнаўцы М.М. Віннікавай [4, с. 89–92], такое ткацтва ў асноўным было характэрна для паўночна-ўсходніх раёнаў

Мал. 6. Ручнік у тэхніцы строчка-перавіўка з белым насцілам.

Мал. 7. Ручнік з ажурнай тэхнікай ткацтва.

Мал. 8. Ткацтва ажурнае з фасонным перапляценнем.

Паазер'я. Характэрным для ручнікоў Полацкага рэгіёна з'яўляецца ажурападобнае, двухуточнае ткацтва з фасонным перапляценнем (мал. 8). Знешне на ручніку гэта дробнасеткавы ўзор у выглядзе ромбаў-ячэек, квадратаў і тонкіх дарожак па палатнянаму перапляценню. Другой групе характэрны дэкор, дзе сеткавыя дарожкі чаргуюцца з палосамі палатнянага і мярэжыстага перапляцення. У заходніх раёнах, дзе пераважна каталіцкае веравызнанне і балцскія этнічныя карані (Міёрскі, Шаркаўшчынскі, Пастаўскі раёны), сустракаецца не толькі чатырох-, васьмі-, а і шматнітовае ткацтва, адметнае буйнымі памерамі геаметрычнага ўзору. Іх прыгажосць — у бясконцых варыянтах графічных распрацовак шашачнага поля, якое то дробіцца правільнай шашачнай сеткай, то выяўляе розных памераў ромбы і прамавугольнікі з шашачнай структурай ці фігуру квадрата з шашачных слупкоў. Канцы ручніка зусім не арнаментаваліся ці аздабляліся вузенькай паласой каляровай уточнай пракідкі заправачнага малюнка.

Ручнікі Полаччыны адрозніваюцца складанай шмат'яруснай кампазіцыяй са спалучэннем рабічных, крыжападобных і раслінна-геаметрычных матываў. Палатнянае перапляценне, асабліва дадаткова

Мал. 9. Тыповы ручнік Полацкага рэгіёна.

Мал. 10. Ручнік з выявай «Сусветнага дрэва жыцця».

аздобленае вышываннем аднабаковым крыжыкам, адносіцца да ліку самых простых спосабаў ткацтва, якое прадстаўлена ў музейнай экспазіцыі. Тыповы ручнік Полацкага рэгіёна – класічнае геаметрычнае бранае двухуточнае ткацтва чырвонымі баваўнянымі ніткамі. Аднаколерныя серабрыстыя льняныя ручнікі з мяккімі пералівамі фонавага поля вельмі прыгожыя ў кантрастным спалучэнні з бардзюрнымі палосамі бранага ткацтва. У якасці прыкладу разгледзім ручнікі з музейнай калекцыі (мал. 9). Арнамент такіх ручнікоў у большасці складаецца з дэкаратыўна распрацаванай рамбічнай сеткі з зоркамі ці рамбіннымі фігурамі рознай канфігурацыі і выконваецца чырвоным баваўняным утком, які пракладаецца па ўсёй шырыні тканіны. У арнаментыцы больш даўніх ручнікоў пераважаюць разнастайныя складаныя гародчатыя ромбы ці выявы «Сусветнага дрэва жыцця», стылізаванага ў выглядзе крыжа ці вазона з кветкамі. Выява дрэва мае вертыкальную вось – ствол, ад якога па абодва бакі адыходзяць лісце, парасткі, кветкі, птушкі і розныя фантастычныя канфігурацыі (мал. 10). Рэгіянальная асаблівасць – часты зварот да адлюстравання васьміпялёркавых разетак, адзінкавых працвёўшых ромбаў, зоркападобных і крыжападобных фігур. Часцей за ўсё – на фоне дробнашашачнага поля, шырокі чырвоны бардзюр амаль не мае прамежкаў белага фону. Ніжні бардзюр

са шчыльным сеткавым узорам, а лёгкі разрэджаны малюнак верхніх зрокава накіраваны на паступовае зліццё з белай чысцінёй палатна. Ці шырокі бардзюр шчыльна аблямованы ўнізе і ўверсе вузкімі бардзюрамі з іншым малюнкам арнаменту.

Мастацкае аздабленне ручніка завяршалася афармленнем яго ніжняга краю. Сустрэкаецца самы просты тып дэкору канцоў — гэта кароткія роўныя мохрыкі з нітак асновы. Ёсць ручнікі, якія не маюць карункавай аздабы, а ў большасці сваёй канцы ручніка маюць асобна вязаныя кручком зубчастыя карункі з ільняных ці баваўняных нітак. Вязалі іх кручком асобна, а потым прышывалі да палатнянай асновы з абодвух канцоў вырабу. Нескладаныя тэхналагічныя прыёмы і хуткасць іх выканання дазвалялі атрымліваць раслінны і геаметрычны арнамент. Яго выяўленчы характар складаўся з ромбаў, зігзагаў, крыжоў, разетак, натуралістычных кветак, розных птушак.

Такім чынам, можна сцвярджаць, што працяглы час захоўвалася традыцыя вырабу ручнікоў абрадавага, дэкаратыўнага і ўтылітарнага прызначэння. У мінулым на нашых землях паўсюдна былі шырока распаўсюджаны ўзорыстыя тканіны хатняга вырабу для ўласных патрэб. У другой палове XIX ст. Віцебшчына знаходзілася ў сферы распаўсюджання прамысловага тэкстылю цэнтральных губерняў Расіі, што звужала мясцовы выраб самаробных хатніх тканін. Пачынаючы з 1880-х гг. і да пачатку Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Віцебскай губерні існавалі развітыя саматужныя ткацкія промыслы, дзейнічалі ткацкія школы-майстэрні, якія ў некаторай ступені забяспечвалі патрэбу ў тканінах не толькі ў гарадах, а і на вёсцы [5, с. 95–99]. Таму ўжо ў 1920–1930-я гг. амаль паўсюдна ў нашым рэгіёне прыпыніўся выраб традыцыйных узорыстых ручнікоў-набожнікаў з ужываннем старадаўніх тэхнік бранага і выбарнага ткацтва, вышыўкі наборам і ў тэхніцы «роспіс». Традыцыя вышывання набожнікаў у тэхніцы «крыж», якая была распаўсюджана ў 1870–1880-я гг., захоўвалася ў вёсцы да 1950-х гадоў. У гэты час у вясковым асяроддзі з’яўляюцца друкаваныя выданні па вышыўцы і асобныя аркушы ўзораў для вышывання, якія атрымалі назву «бракараўскія». Яны змяшчалі малюнкi, прыдатныя для вышывання крыжыкам у два колеры — чырвоны і сіні (або чорны) — і былі вельмі папулярныя ў сялянскім асяроддзі [6, с. 22–24]. Такія ручнікі не нясуць на сабе выразных рэгіянальных асаблівасцей, але з’яўляюцца яскравым сведчаннем умельства і працавітасці сялянскіх жанчын. Бо

для іх выраб святочных ручнікоў-набожнікаў заставаўся яшчэ традыцый і ўнутранай творчай патрэбай.

У выніку спусташэнняў, якія прынесла апошняя вайна, каштоўны пласт народнага мастацтва — узоры адзення і тэкстылю — месцамі амаль цалкам былі знішчаны. У першыя пасляваенныя гады ткацтва не адраділася, а працягвала сваё вясковае бытаванне пераважна для вырабу тканін, патрэбных у быце, дзе галоўную ролю сярод тканых вырабаў займае посцілка. Больш добра захавалася традыцыя ткацкага рамяства ў заходніх раёнах Віцебшчыны, дзе вясковае ткацтва ў 1950–1970-я гг. асноўным засяродзілася на вырабе тканін утылітарна-дэкаратыўнага прызначэння (посцілкі, абрусы, дываны.) У хатніх умовах працавала шмат ткачых-надомніц, таму асартымент ручніковай тканіны значна звужаецца, бо вырабляюцца не ручнікі-набожнікі, а дробнаўзорыстыя шматнітовыя тканіны (у 4, 5, 6, 8 нітоў). Таму ў народным традыцыйным ткацтве існуе шмат белых плям, якія не дазваляюць дастаткова поўна ўявіць карціну нашых рэгіянальных традыцый і лакальных асаблівасцей у ткацтве ручнікоў. А выраб ручнікоў прыпыніўся ў першае дзесяцігоддзе XX ст., і ў наш час яны ўжо не сустракаюцца ў вясковым асяроддзі.

Спіс літаратуры

1. Бабровіч, Н.А. Захаванне мясцовых традыцый у ручным ткацтве / Н.А. Бабровіч // Ручнік як увасабленне традыцыйнай культуры беларусаў: матэр. абл. навук.-практыч. канф. — Віцебск, 1998. — С. 31.
2. Лабачэўская, В.А. Традыцыйны народны тэкстыль / В.А. Лабачэўская // Традыцыйная мастацкая культура беларусі: у 6 т. / склад. Т.Б. Варфаламеева. — Мінск, 2004. — Т. 2: Віцебскае Падзвінне. — С. 835–890.
3. Фадзеева, В.Я. Беларускі ручнік / В.Я. Фадзеева. — Мінск: Полымя, 1994. — С. 267.
4. Віннікава, М.М. Ажурныя тканіны Віцебшчыны / М.М. Віннікава // Помнікі мастацкай культуры Беларусі: новыя даследаванні: зборнік артыкулаў. — Мінск, 1989. — С. 89–95.
5. Лабачэўская, В.А. Зберагаючы самабытнасць: з гісторыі народнага мастацтва і промыслаў Беларусі / В. А. Лабачэўская. — Мінск: Беларус. навука, 1998. — С. 95–99.

6. Лобачевская, О.А. Орнаментика народного текстиля Витебщины конца XIX — начала XX века (о влиянии печатных узоров для вышивания)/О.А. Лобачевская // Гістарычнае адзенне Віцебшчыны: матэрыялы навук.-практ. канф., Віцебск, крас. 1992 г. — Віцебск, 1992. — С. 22–24.

Філімонава В.А.

Выданні Люблінскай езуіцкай друкарні ў фондах НПГКМЗ

Вывучэнне старадрукаванай кнігі патрабуе раскрыцця гістарычных, культурных абставін, звязаных з яе выходам, выяўлення ўсіх асоб, што працавалі над выданнем (аўтараў, складальнікаў, перакладчыкаў, друкароў, мастакоў, гравёраў і г.д.), характарыстыкі кожнага канкрэтнага асобніка як помніка матэрыяльнай культуры, асвятлення яго лёсу. Менавіта гэта прымалася да ўвагі пры вывучэнні люблінскіх выданняў з фондаў НПГКМЗ.

Даследаваннем гісторыі Люблінскай езуіцкай друкарні ў розныя часы займаліся кс. Людвік Залеўскі, які змясціў кароткі рэферат «Drukarnia jezuitów w Lublinie» ў 2 частцы кнігі «IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie» [3]. Пры напісанні рэферата аўтар карыстаўся вялікім пластом архіўных матэрыялаў люблінскіх езуітаў, у тым ліку люстрацыямі калегіума, якія ўтрымлівалі падрабязнае апісанне ўладкавання і матэрыяльна-тэхнічнай базы друкарні. У 1953 г. у зборніку навуковых прац Універсітэта Марыі Кюры-Складоўскай «Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska» быў змешчаны даклад Паўла Гдулы «Drukarstwo lubielskie», дзе раскрываецца дзейнасць люблінскіх друкарань, у тым ліку і езуіцкай [9]. Вядомы зборнік артыкулаў, прысвечаны гісторыі польскага кнігадрукавання, «Drukarze Dawnej Polski od XV–XVIII» утрымлівае нататку Марыі Юды «Jezuici w Lublinie» [10]. Люблінскія выданні можна знайсці ва ўсеабдымнай «Польскай бібліяграфіі» Караля Эстрэйхера [7, 8]. У 1997 г. выйшаў каталог польскага гісторыка кнігі Ірэны Дзёк-Стрэльнік «Bibliografia starych druków lubelskich, 1630–1800», дзе змешчаны гістарычныя даведкі, датычныя дзейнасці люблінскіх друкарань, а таксама бібліяграфічныя апісанні друкаў, што выйшлі з-пад іх прасаў [6].

Езуіцкі калегіум у Любліне распачаў дзейнасць у 1586 г., аднак друкарня пры ім адчынілася толькі ў 1683 г. па закрыцці друкарні Паўла Конрада, якая дагэтуль задавальняла патрэбы езуітаў у друкаванай

прадукцыі. На працягу 91 года свайго існавання друкарня езуітаў надрукавала 609 назваў кніг і была абсалютным манапалістам на мясцовым рынку польскай кнігі, бо на гэты час у горадзе не існавала іншай польскай друкарні [6, с. 49]. Пераважна тут выходзілі кнігі польскамоўныя (польскіх аўтараў і пераклады), лацінскія тэксты; зрэчас з'яўляліся двухмоўныя выданні: лаціна-польскія, французска-польскія. Як і ў іншых езуіцкіх друкарнях, у люблінскай пераважалі выданні рэлігійнай тэматыкі. Гэта былі тэалагічныя працы, палемічныя антыяўрэйскія і контррэфармацыйныя творы. Сустрэкаліся нешматлікія зборнікі паэзіі антычных і сучасных польскіх аўтараў, драматычныя творы (найчасцей гэта былі п'есы, якія ставіліся на сцэне езуіцкага тэатра). Аднак у цэлым мастацкая літаратура была прадстаўлена бедна і складала каля 5 % ад надрукаванай прадукцыі. Адчуваўся недахоп прац амаль ва ўсіх галінах дакладных навук. Сярод школьных падручнікаў перавага належала кнігам рытарычных практыкаванняў [6, с. 48–49].

І. Дзёк-Стрэльнік выдзяляе некалькі перыядаў у дзейнасці друкарні: ад узнікнення, станаўлення, росквіту да заняпаду. Яна адзначае, што найвышэйшы росквіт прадпрыемства прыйшоўся на 1743–1761 гг., калі менш чым за 20 гадоў было надрукавана 283 выданні [6, с. 43]. У гэты ж адрэзак часу друкуюцца найлепшыя па сваім мастацкім аздабленні кнігі. Друкарня мела выдатную матэрыяльна-тэхнічную базу. Яна займала два пакоі на першым паверсе паўночнага крыла калегіума. У першым, большым, змяшчаліся друкарскія станкі і наборныя касы, у другім жыў кіраўнік друкарні; ёй таксама належаў калідор, дзе стаяла печ для палення смалы. Побач знаходзілася пераплётная майстэрня, склад паперы і кнігарня. Фактычна езуіты стварылі ўласнае кніжна-выдавецкае прадпрыемства, якое займалася не толькі друкам і пераплётам кніг, але і іх распаўсюджваннем. Друкарня мела ўласны рахунак, на які прымала ахвяраванні, з якога пазычала грошы [6, с. 35].

Невядома, якім абсталяваннем друкарня валодала ў першыя гады сваёй дзейнасці, верагодней за ўсё, адным ці двума варштатамі [10, с. 273–275]. На момант яе закрыцця ў 1773 г. тут знаходзіліся тры друкарскія варштаты, прас для друку гравюр, пераплётны станок і іншыя дробныя друкарскія рыштунак. Друкарню абслугоўваў персанал у складзе чатырох чалавек: езуіта-кіраўніка друкарні, наборшчыка, друкара і хлопца-памочніка. Аплата працы наборшчыка і друкара залежала ад колькасці набраных і надрукаваных аркушаў. Напрыклад, друкару пры

друку ад тысячы аркушаў і больш плацілі па 2 злотыя за кожны аркуш. Памочнік друкара меў фіксаваную плату — 104 злотыя ў год [6, с. 36–38].

Найважнейшае месца сярод абсталявання друкарні займалі шрыфты: курсіў і антыква рознага кеглю, выключна лацінскія. Меўся запас каменных форм і гравіравальных медных, алавяных, латунных дошак з выявамі гербаў вялікіх і малых, з выявамі святых і сюжэтнымі выявамі, а таксама вялікая колькасць ініцыялаў, заставак і канцовак на драўляных дошках, наборнага арнаменту. Люблінскія езуіты звярталі пільную ўвагу на эстэтычны выгляд сваіх выданняў. Іх друкі адрознівае набор у адну калонку, назвы раздзелаў выдзяляліся памерам шрыфта або аддзяляліся ад агульнага тэксту інтэрлініямі, тэкст быў падзелены на абзацы, дзякуючы чаму быў зручны для чытання. Кожны чырвоны радок выдзяляўся або літарай большага памеру, або ксілаграфічным ініцыялам [9, с. 56; 10, с. 276–277].

Друкарня зачынілася ў 1773 г. пасля ліквідацыі Ордэна езуітаў, яго маёмасць была перададзена ў распараджэнне Адукацыйнай камісіі.

У фондах НППКМЗ захоўваюцца дзве кнігі, выдадзеныя ў Люблінскай езуіцкай друкарні. Першая з іх, па ацэнках польскіх даследчыкаў, з’яўляецца буйнейшым выданнем друкарні і адным з найлепшых па сваім мастацкім аздабленні [6, с. 43]. Гэта «Красамоўства польскае і лацінскае або прамовы розныя... Янам Астроўскім Данейковічам сабраныя... на два тамы г.зн. мовай польскаю і мовай лацінскаю падзеленыя», том I, друкаваны ў 1745 г. [13]. У кнізе сабраныя прамовы пераважна на польскай мове (часткова на лацінскай). Ян Астроўскі Данейковіч — пінскі скарбнік, каралеўскі сакратар — служыў таксама сакратаром у канцлера ВКЛ Яна Фрыдрыха Сапегі і распачаў працу над выданнем па ініцыятыве свайго патрона; сам ён з’яўляецца аўтарам дэдыкацыйных прадмоў да кожнай часткі кнігі [11]. У сваю чаргу, Ян Фрыдрых Сапега курыраваў працу, сачыў за падборам матэрыялаў; па водгуках сучаснікаў, ён быў выдатным прамоўцам, прыхільнікам квяцістай барочнай рыторыкі і выбіраў тэксты паводле ўласнага густу [14].

Том I складаецца з 6-ці частак. Першая частка, «Красамоўства соймавае», найбольшая па аб’ёму, утрымлівае матэрыялы, звязаныя з дзейнасцю соймаў Рэчы Паспалітай: вітальныя словы, прамовы паслоў сойма на розныя падзеі, падзякі за новыя назначэнні, каралеўскія звароты да сойма, развітальныя прамовы. Частка другая, «Красамоўства Гіменія», складаецца з прамоў з нагоды шлюбаў, тостаў, падзяк. Частка трэ-

ця, «Красамоўства канцылярскае», утрымлівае каралеўскія ўніверсалы, інструкцыі паслоў на соймы, формулы афіцыйных зваротаў да розных чыноў, духоўных асоб і ўстаноў; формулы прысяг, прывілеяў, дэкрэтаў, іншых афіцыйных дакументаў; спісы ваяводстваў, паведаў, зямель, гарадоў і соймаў у гэтых гарадах; спіс каралёў польскіх; канстытуцыі аб парадку вядзення соймавых спраў. Частка чацвёртая, «Красамоўства карэспандэнцкае», змяшчае лісты публічныя і прыватныя. Частка пятая – «Красамоўства амвона» – дзе ўтрымліваюцца пропаведзі на розных дзелях публічных. І, нарэшце, частка шостая – «Красамоўства спачувальнае або пахавальныя прамовы». Усяго ў кнізе змешчана 848 розных твораў за 1588–1740 гг.

Праз два гады, у 1747 г., быў выдадзены том II, на лацінскай мове, значна большы па аб’ёме. Ён складаўся з 7 частак, утрымліваў прамовы, лісты манархаў і саноўнікаў польскіх і замежных, папскія булы, палітычныя трактаты (Ст. Арэхоўскага, Кш. Варшавіцкага, Ст. Любамірскага, Л. Апаліньскага, А.М. Фрэдра), паэтычныя творы, сітуацыйныя прамовы, эпітафіі, надпісы на помніках, панегірычныя творы, гістарычныя апавяданні, у тым ліку гісторыю роду Сапегаў Антонія Міштольта, трактат па геаграфіі Еўропы Казіміра Галуўкі [6, с. 357–359].

Для сучаснікаў выданне мусіла выконваць канкрэтную практычную ролю, а менавіта службыць прыкладам для складання прамоў, вывучэння рыторыкі. Таксама гэта было своеасаблівае іміджавае выданне, яно мела мэтай праслаўленне роду Сапегаў. Я. Астроўскі-Данейковіч у дэдыкацыйных прадмовах ухваляў прадстаўнікоў гэтага роду, сярод прамоў змясціў вялікую колькасць сапежынскіх. З пункту гледжання сённяшняга дня кніга вельмі карысная для вывучэння палітычнага жыцця, прававодства ВКЛ і Рэчы Паспалітай, аратарскага майстэрства, шляхецкай культуры XVII–XVIII стст., бо ўтрымлівае вялікі аб’ём першакрыніц.

Усе часткі кнігі маюць аналагічную структуру: адкрываюцца тытульным лістом (асобным для кожнай часткі), далей змешчана дэдыкацыя ад аўтара-складальніка кнігі аднаму з прадстаўнікоў роду Сапегаў, асноўная частка (уласна прамовы), алфавітны паказальнік і спіс памылак. Кожная частка мае асобную нумарацыю старонак.

Кніга друкаваная фарматам «in folio», у адну калонку і адзін колер, на паперы ручнога адліву з вадзянымі знакамі «літары». Строгай

адпаведнасці ў даступных нам каталогах філіграняў знойдзена не было, аднак манаграма «IHS» сведчыць аб тым, што папера была адлітая ў паперні, якая належала Ордэну езуітаў [1, с. 135].

Кніга багата аформлена: на адвароце кожнага тытула змешчаны герб рода Сапегаў «Ліс», выкананы ў тэхніцы медзярыту. Маецца вялікая колькасць заставак, канцовак, вялікіх і малых ініцыялаў – усе выкананыя ў тэхніцы гравюры на дрэве. Акрамя гэтага К. Эстрэйхер сцвярджаў, што ў кнізе меўся вялікі медзярытавы партрэт Яна Фрыдрыха Сапегі работы гравёра «Jana Fryderyka Mylius» [7, с. 517–519], аднак І. Дзёк-Стрэльнік выказвае сумненні, ці быў ён змешчаны ў выданні ўвогуле, бо ні ў адным з вядомых на сённяшні дзень асобнікаў партрэт не захаваўся [6, с. 355].

На першым тытульным лісце маюцца надпісы на польскай мове. Першы, мяркуючы па колеру чарніла, формуле звароту, арфаграфіі, адносіцца да XVIII ці пачатку XIX ст., дарчага характару, адрасаваны ксяндзу Юзафу Франкоўскаму, прадстаўніку Таварыства Ісуса, дрэнна чытэльны: «[...] Imsci Xdzu Jozefowi [Frankow // skiemu] S.J. temu Dobro // dzieiowi // [...]». Другі адносіцца да XX ст. і сведчыць аб прыналежнасці кнігі Лучайскаму касцёлу: «WT. Kość. Łuczaj.».

Кніга была перададзена ў фонд НППКМЗ у 1971 г. з касцёла вёскі Лучай Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці.

Наступнае выданне дэфектнае, да гэтага часу не было атрыбувана. У Кнізе паступленняў значылася пад назвай «Гісторыя старадаўняя», кніга на польскай мове. Дзякуючы вывучэнню зместу кнігі было высветлена імя аўтара – Шарль Ралін (Charles Rollin). Ш. Ралін – французскі гісторык і педагог; ён займаў кафедру рыторыкі і красамоўства і некалькі разоў абіраўся рэктарам Парыжскага ўніверсітэта, узначальваў каледж у Бавэ, быў сябрам Каралеўскай акадэміі надпісаў і вытанчанай літаратуры. Ён з’яўляецца аўтарам шэрагу навуковых прац педагогічнага характару аб спосабах навучання гуманітарным навукам, аб уладкаванні класаў і каледжаў, а таксама «Старажытнай гісторыі» і «Рымскай гісторыі» [12].

Твор «Старажытная гісторыя егіпцянаў, карфагенцаў, асірыйцаў, вавіланян, мідзійцаў, персаў, македонцаў і грэкаў» быў напісаны на французскай мове, упершыню надрукаваны ў Парыжы ў 1730–38 гг. у 12 тамах [12]. Пасля гэтага ён быў перакладзены на некалькі моў, у т.л. мову англійскую, польскую і рускую. Перакладам твора на польскую мову

займаўся князь Юзаф Аляксандр Ябланоўскі, дзяржаўны дзеяч Рэчы Паспалітай, гісторык, бібліёграф, мецэнат мастацтва, стольнік вялікі літоўскі (1744–1755), ваявода наваградскі (1755–1772), сябра шматлікіх еўрапейскіх акадэміяў і навуковых таварыстваў. Ён двойчы наведваў Францыю, у 1729 і 1734 гг., дзе служыў у войску, прымаў удзел у ваенных дзеяннях на баку французскай арміі, а таксама актыўна займаўся навуковай дзейнасцю, стаў сябрам Акадэміі надпісаў і вытанчанай літаратуры [4]. Пэўна, у адну з вандровак пазнаёміўся з Ш. Ралінам і пасля вяртання на радзіму падтрымліваў з ім сувязь праз ліставанне.

Згодна з бібліяграфіяй К. Эстрэйхера, «Старадаўняя гісторыя» Ш. Раліна ў перакладзе Ю.А. Ябланоўскага друкавалася ў Рэчы Паспалітай толькі аднойчы – у Любліне, у друкарні езуіцкага калегіума ў 1743 г., прычым з 12-ці тамоў надрукаваны быў толькі першы [8, с. 349].

Акрамя гэтага, мы параўналі гэтае выданне з папярэднім і знайшлі ідэнтычныя элементы афармлення. І, нарэшце, каталог люблінскіх выданняў І. Дзёк-Стрэльнік мае падрабязнае апісанне складу кнігі, які поўнасьцю супадае са складам нашага асобніка [5].

Адкрываецца кніга прысьвячэннем Каралю і Яну Веляпольскім. Далей змешчаны ўступнае слова перакладчыка, у якім ён між іншым выводзіць генеалогію роду Веляпольскіх, і лісты аўтара кнігі да перакладчыка. Ва ўводнай частцы аўтар разважае аб карысці вывучэння гісторыі свецкай, робіць заўвагі аб асаблівасцях кнігі і яе выкарыстанні, а таксама змяшчае артыкул «Аб пачатку, станаўленні і ўзнікненні старажытных дзяржаў». Асноўны тэкст падзелены на дзве часткі (кнігі). Кніга першая – «Старажытная гісторыя егіпцянаў» – у якой у трох раздзелах змешчана кароткае апісанне земляў Егіпта і іх найважнейшых асаблівасцей, звесткі аб нормах, звычаях і вераваннях егіпцянаў і палітычная гісторыя з пералікам егіпецкіх фараонаў. Кніга другая «Гісторыя карфагенцаў» – падзелена на дзве часткі: у першай распавядаецца аб звычаях народа, аб характары яго і багаццях; другая прысвечана Пунічным войнам.

Твор Ш. Раліна напісаны прастай і зразумелай мовай, не характэрнай для свайго часу, у чым бачацца ўплывы эпохі Асветніцтва. У першую чаргу ён прызначаўся для навучання моладзі і мог выкарыстоўвацца ў якасці вучэбнага дапаможніка. Тым не менш, твор не з’яўляўся арыгінальным, а ўяўляў сабою кампіляцыю самых папулярных сюжэтаў са старажытнай гісторыі, узятых з антычных аўтараў (са шматлікімі спасылкамі ў тэксце на іх).

Кніга друкавана фарматам «in quarto» ў адну калонку і адзін колер, на паперы ручнога адліву без вадзяных знакаў. Упрыгожана кніга сціпла: тут маецца застаўка, малы ініцыял і некалькі канцовак — усё выканана ў тэхніцы гравюры на дрэве.

Асобнік дэфектны, страчаны тытульны ліст і сс. 363–364. Маюцца сляды рэстаўрацыі, умацавання старонак, пераплёту. Пераплёт кардонны, абклеены мармуровай паперай, карашок абцягнуты матэрыялам, імітуючым скуру, з блінтавым цісненнем расліннага характару.

На пярэднім форзацы кнігі маецца надпіс на рускай мове, які адносіцца да канца XIX — пачатку XX ст.: «Изъ библи. Л. Смоленскаго, // отд: I, № 68 // I, [...], II».

Кніга была перададзена ў фонд НППКМЗ з абменна-рэзервавага фонду Дзяржаўнай бібліятэкі імя Салтыкова-Шчадрына ў 1990 г.

Абедзве разгледжаныя кнігі з’яўляюцца часткай калекцыі лацінапольскіх выданняў XVI–XVIII стст., і іх апісанні будуць змешчаны ў адпаведным каталогу.

Спіс літаратуры і крыніц

1. Лауцявичюс, Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках / Э. Лауцявичюс; [сокращенный перевод с литовского Ю.В. Андрюшайтите]. — Вильнюс: Мокслас, 1979. — 184 с.

2. Нікалаеў, М. Гісторыя беларускай кнігі: у 2-х т. / М. Нікалаеў. — Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. — Том 1: Кніжная культура Вялікага княства Літоўскага. — 424 с.

3. IV Zjazd Bibliotekarzy Polskich w Warszawie, dnia 31 maja — 2 czerwca 1936 roku: referaty. — Warszawa: Nakładem Komitetu Organizacyjnego, 1936. — 351 s.

4. Dobrzyniecka, J. Jabłonowski Józef Aleksander / J. Dobrzyniecka // Polski słownik biograficzny. — Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962–64. — T. 10. — S. 224–228.

5. Dzieiopsis starożytny Egipcyanów, Kartainców, Assyryczyków, Babilonców, Medów, Persów, Macedończyków y Greków. Przez Rollina... francuskim ięzykiem napisany. A od Józefa Alexandra... Jabłonowskiego... na oyczystą mowę wyłożony. T. I. w Lublinie w drukarni Collegium Soc. Jesu 1743 // НППКМЗ КП-5977.

6. Dziok-Strelnik, I. Bibliografia starych druków lubelskich, 1630–1800 / I. Dziok-Strelnik. — Lublin: Wojewodzka Bibl. Publ. im. H. Lopacinskiego, 1997. — 605 s.

7. Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher. — Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagellońskiego, 1910. — Części III Tom XII (ogólnego zbioru tom XXIII). — 545 s. — [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.estreicher.uj.edu.pl/baza_estreichera/skany.php?module=skany/Bibliografia_Staropolska/23_Tom_XXIII/. — Date of access: 08.02.2013.

8. Estreicher, K. Bibliografia polska / K. Estreicher. — Kraków: Druk. Uniwersytetu Jagellońskiego, 1915. — Części III Tom XV (ogólnego zbioru tom XXVI). — 574 s. — [Electronic resource]. — Mode of access: http://www.estreicher.uj.edu.pl/baza_estreichera/skany.php?module=skany/Bibliografia_Staropolska/26_Tom_XXVI/. — Date of access: 08.02.2013.

9. Gdula, P. Drukarstwo lubielskie. / P. Gdula // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. — Lublin, 1953. — Vol. VIII. — S. 39–112. — [Electronic resource]. — Mode of access: <http://dlibra.umcs.lublin.pl/publication/publication?id=4540&tab=3>. — Date of access: 13.12.2012.

10. Juda, M. Jezuici w Lublinie / M. Juda // *Drukarze Dawnej Polski od XV–XVIII*; red. Jan Pieczyński. — Kraków, 2000. — T. 1, cz. 2. — S. 273–280.

11. Mienicki, J. Danejkowicz-Ostrowski Jan / J. Mienicki // *Polski słownik biograficzny*. — Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1938. — Tom IV. — S. 402.

12. Rollin Charles // *The Encyclopaedia Britannica. A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information*. — Cambridge: at the University Press, 1911. — Vol. XXIII. — S. 467–468. — [Electronic resource]. — Mode of access: <http://archive.org/stream/encyclopaediabri23chisrich#page/466/mode/2up>. — Date of access: 13.12.2012.

13. Swada Polska y Łacińska álbo Miscellanea Oratorskie seymowe, weselne, kancellaryine, listowne, kaznodzieyskie, pogrzebowe, statystyczne, paniegiryczne, elogiarne, inskrypcyine, y inne różne, w oboim Języku prozą y wierszem. Przez Jana Ostrowskiego Daneykowicza ... zebrane. Tom pierwszy. W Lublinie w Drukarni J.K.M. Collegium Societatis Jesu. Roku Pańskiego 1745 // *НПІКМЗ КП-3/35*.

14. Zielińska, Z. Sapieha Jan Fryderyk / Z. Zielińska // *Polski słownik biograficzny*. — Warszawa-Kraków: Polska Akademia Nauk, Instytut Historii, 1994. — T. 35/1. Z. 144. — S. 12–16.

Шарох Г.А.

**Элементы традыцыйнага вяселля на Падзвінні
ў вясельным абрадзе Музея ткацтва
«Як зліліся дзве рэчанькі...»**

Самым значным у сямейнай абраднасці беларусаў і іншых усходнеславянскіх народаў было і застаецца вяселле. З цягам часу ў працэсе гістарычнага развіцця і пад уплывам грамадска-культурных змен некаторыя старажытныя элементы вясельнай абраднасці страчваюць свае папярэднія функцыі. Гістарычныя ўмовы другой паловы XX стагоддзя мала садзейнічалі захаванню традыцыйнай культуры. Сацыялістычныя пераўтварэнні, урбанізацыя, распаўсюджванне масавай культуры мелі наступствы — знікненне значнай часткі народных абрадаў ці іх істотную трансфармацыю. І толькі канец XX і пачатак XXI стагоддзяў пазначаны зваротам да традыцыйнай спадчыны і шматлікімі спробамі яе адраджэння ў розных формах.

У 2007 годзе навуковымі супрацоўнікамі Музея традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я быў распрацаваны для маладых пар вясельны абрад «Як зліліся дзве рэчанькі...», які не з'яўляецца дэталёвай рэканструкцыяй святочнай традыцыі, але спалучае ў сабе значныя элементы вясельнага абраду з улікам правядзення сучаснага вяселля.

Вяселле заўсёды было не толькі цырымоніяй заключэння шлюбу. Гэта адзін з самых важных момантаў у жыцці чалавека. Да падрыхтоўкі вяселля заўсёды ставіліся вельмі сур'ёзна, з усёй адказнасцю. Як толькі шлюбы пачалі асвятляцца царквой і ахоўвацца грамай, паўстала і мноства звычаяў, традыцый, якія спадарожнічалі гэтай важнай падзеі ў жыцці маладых людзей. З цягам часу мяняюцца лад жыцця, светапогляд і сістэма каштоўнасцей грамадства. Змяненні закранулі і традыцыйную вясельную абраднасць. Разам з тым, некаторыя моманты традыцыйнага вяселля захавалі сваё значэнне, блізкае да пачатковага, і пэўныя дзеянні выконваюцца з перакананнямі, што гэта можа паўплываць на далейшы лёс і жыццё маладой пары.

У структуры беларускага традыцыйнага вяселля можна вызначыць тры асноўныя этапы: абрады дашлюбнага часу (сватанне, заручыны, дзявочы і мальцоўскі вечар), само вяселле і паслявясельная частка — прырэзвы [9, с. 231].

Вяселле часцей праводзілася вясной і ўвосень ці зімой у мясцэд. Зараз вяселле актуальна ў любую пару года. Сучаснае вяселле арганізуюць не столькі па традыцыях, колькі па матэрыяльных магчымасцях і асабістых перавагах маладых. У той жа час можна зрабіць яго цікавым і самабытным, абапіраючыся на традыцыі вясельнага абраду, творча пераасэнсоўваючы традыцыйныя вясельныя абрады ў адпаведнасці з патрабаваннямі сучаснага чалавека [1, с. 76; 8, с. 107].

Першай адпраўной кропкай на перадвясельным этапе з'яўляецца сватанне. На Паазер'і існавалі разнастайныя знакі згоды дзяўчыны на замужжа. Так, у в. Велеўшчына Лепельскага раёна сваю згоду дзяўчына выказвала паклонамі маладзёну і сватам; у Пастаўскім і Браслаўскім раёнах у знак згоды дзяўчына садзілася за стол, а ў канцы сватання ўкручвала пустую бутэлку ў «пояс» або «стан» (кавалак палатна на мужчынскую кашулю) і надзяляла ўсіх сватоў «рукавамі» — тонкай ільняной тканінай [5, с. 262]. Цікавым з'яўляецца такі варыянт згоды на шлюб: калі маладой дзяўчыне прыходзіўся даспадобы малады чалавек, яна звязвала чырвонай стужкай ці поясам тое, што стаяла ля печы — гэты элемент сватання знайшоў сваё адлюстраванне ў вясельным абрадзе Музея ткацтва «Як зліліся дзве рэчанькі...».

Наступным абрадам перадвясельнага этапу былі заручыны (заповіны) — сустрэча блізкіх родных хлопца і дзяўчыны з мэтай вызначэння даты вяселля. Як распавядае інфармант: «Прышлі да мяне бацькі маладога, перахрысціліся, Богу памаліліся. Паздравілі нас... тутка і елі, і гарэлку пілі і, вобшчэм, замачавалі...»¹.

Да нашых дзён такая багатая традыцыя сватання і заручын не захавалася ў вясельным абрадзе. У сучасным вяселлі гэтыя абрады набываюць іншае значэнне, чым у ранейшыя часы, але застаюцца важным і ярскім элементам свята. Калі яшчэ сто год таму лёс маладых вырашалі бацькі, то зараз яны гэта робяць самі. Хлопец звычайна спачатку робіць прапанову сваёй дзяўчыне і дорыць прысцёнак. Атрымаўшы яе згоду, маладыя ідуць да бацькоў і абвешчаюць ім аб сваім рашэнні [1, с. 76].

---

¹ Запісана аўтарам у 2012 г. ад Чарапкоўскай Люцыі Францаўны, 1935 г. н., у г. Докшыцы Віцебскай вобл.

Падрыхтоўка да вяселля працягвалася ад некалькіх тыдняў да некалькіх месяцаў, зыходзячы з магчымасцей сям'і. Даволі значнае пашырэнне, асабліва на заходняй частцы Падзвіння, меў апошні вечар перад вяселлем — «дзявочы», «паненскі», «вечарынка», дзе бліжэйшыя сяброўкі дапамагалі маладой у яе прыгатаваннях перад шлюбам — вілі вянок, рыхтавалі вэлюм, моладзь танцавала, спявала песні. На такіх вечарах дзяўчаты яшчэ займаліся варожбамі аб будучым замужжы. Як распавядае інфармант: «Сабіраліся дзіўчаты, прынасілі петуха, засыпалі зірна і гэта, дзе клюніць, тая дзеўка замуж раней пойдзіць». Распаўсюджанне атрымалі і вечары, на якія збіраліся хлопцы — «мальцоўскія вечары». «Там, у яго (аўт. — маладога), мальцы сабіраліся, гулялі, весяліліся, так яго праважалі на свадзьбу, гэта жаніцца»². Варта адзначыць, што такія вечары ў разглядаемы перыяд бытавалі не паўсюдна (няма звестак пра іх існаванне ў асобных раёнах Браслаўшчыны, Полаччыны, Шаркаўшчыны) [9, с. 232].

Сёння на Паазер'і амаль поўнасю знік абрад выпечкі караваю, але звесткі пра яго і каравайныя песні яшчэ захоўваюцца ў памяці знаўцаў народных традыцый у тых мясцінах, дзе каравай выпякалі. Так, паводле ўспамінаў, на ўсходзе Падзвіння, «Каравай пяклі і ў нявесты, і ў жаніха. Каравай пікець хрэсная... Форма круглая ўсягды была, как булка хлеба кагда-та, как сонца...» [5, с. 276].

Наступным этапам вяселля, асабліва характэрным для Заходняга Паазер'я, быў «пасад», які адбываўся як у доме маладой, так і маладога, абрад суправаджаўся адпаведнымі песнямі [2, с. 56]. «Садзілі маладую, садзілі яе на табурэтку, кажухом абкрывалі ўверх касматым. Валосы расчэсывалі маладой. У маладой далжны валосы быць дліннымя. І яе часалі падружкі. І падружкі піялі песні і гэта, яе і плакалі падружкі. Садзілі на пасад і жаніха. І яго малыцы выкуплівалі...»³. Традыцыя пасад маладых працягвала існаваць аж да 60-х гг. XX ст.

Абраднасць самога вяселля мае куды болей элементаў, што захаваліся з традыцыйнага абраду. Трэба адзначыць, што іх значна больш маецца ў сельскай мясцовасці, хоць і ў моцна трансфармаваным выглядзе.

² Запісана аўтарам у 2012 г. ад Каросцік Яніны Францаўны, 1934 г. н., у в. Параф'янава Докшыцкага раёна.

³ Запісана аўтарам у 2012 г. ад Вайцяховіч Вольгі Адамаўны, 1922 г. н., у в. Чачукі Докшыцкага раёна.

Вялікае значэнне на беларускім вяселлі надавалася блаславенню маладых. Значэнне блаславення пры заключэнні шлюбу вызначалася маральным законам, які склаўся ў народным асяроддзі: пачынаць любую жыццёва важную справу з блаславення. У комплексе рэлігійна-этычных поглядаў беларусаў яно разглядалася як прызнанне маральнай правільнасці задуманага і ў выніку – як перадумова поспеху [6, с. 38]. Блаславенне разумелася не толькі як адабрэнне і дазвол пэўнай асобы, але і гарантыя падтрымкі ўсяго свету хрысціянскіх святых.

Падчас выпраўлення да шлюбу маладыя абыходзяць тры разы вакол стала, кожны ў сваёй хаце, бацькі бласлаўляюць іх абразамі. Паездка да вянца ў розных мясцінах Падзвіння праходзіла па-рознаму. У адным выпадку маладыя пасля надзялення і бласлаўлення ехалі да вянца паасобку (кожны са свайго дому і са сваімі світамі) і сустракаліся толькі ля царквы ці касцёла. У другім выпадку малады заязджаў за маладой, пры гэтым ім катэгарычна забаранялася размаўляць паміж сабой: «Малады далжон усю дарогу не гаварыць з маладой. Усю дарогу да свадзьбы, пака вінчацца, ён не далжон гаварыць з маладой»⁴, – паводле слоў інфарманта.

Да цяперашняга часу не страціла сваёй значнасці традыцыя выкупу нявесты. Існуе меркаванне, што першапачаткова разнастайныя перашкоды, што чыніліся маладому на яго шляху да маладой, звязваліся з успрыняццём яго як «чужынца», прадстаўніка іншасвету. Але ўжо на матэрыяле XIX стагоддзя падобная семантыка наўрад ці ўсведамлялася. Паводле іншых дадзеных вядома, што ніякіх перашкод падчас сустрэчы жаніху не чынілі, сустракаць яго выходзілі бацькі маладой з абразом, хлебам-соллю, гарэлкай ці віном. На Полаччыне малады выпіваў паднесены яму напой, а рэшткі выліваў уверх – «штоб жыццё ўверх ішла». У іншых выпадках маладога перапынялі ля парога і прымушалі выконваць розныя заданні. Практычна заўсёды малады і яго дружнына павінны былі выкупіць маладую ці месца каля яе. Пры гэтым, напрыклад, на Полаччыне, пакуль выкуп не адбыўся, шаферкам забаранялася нават размаўляць з дружынай маладога [9, с. 232]. На Лепельшчыне быў распаўсюджаны такі варыянт сустрэчы маладых: калі жаніх з'яўляўся на нявесціным падворышчы, яна выходзіла да яго з дому, і тут жа на двары адбываўся абрад злучэння маладых – галоўная баярка і старшая свацця злівалі ў асобную міску напіткі жаніха і нявесты, а потым адной

⁴ Запісана аўтарам у 2012 г. ад Кміта Леаніды Міхайлаўны, 1933 г. н., у в. Заборцы Докшыцкага раёна (ураджэнка в. Курдзекі Докшыцкага раёна).

лыжкай разлівалі яго ў кубачкі. Гэты напітак маладыя выпівалі, а потым галоўная баярка ці старшая свацця звязвалі рукі маладых хусткай. Пасля гэтага лічылася, што маладыя злучыліся [5, с. 311]. На ўсходнім Паазер'і атрымаў распаўсюджванне абрад «шлюбавін» — абрад стварэння новай сям'і, далучэнне нявесты да роду жаніха. Маладых абвязвалі чырвоным поясам такім чынам, каб атрымалася васьмёрка, і абводзілі тры разы вакол стала. Варта адзначыць, што вясельныя абрадавыя дзеянні нездарма выконваюцца тройчы: па-першае — паказваюць на магічны характар лічбы тры, па-другое — на сімволіку Тройцы (сімвал дасканалай любові) [6, с. 39]. Праз правядзенне такіх дзеянняў адбывалася яднанне маладых і ўзаконьванне шлюбу ў прысутнасці ўсяго роду.

Абрад злучэння маладых не страціў сваё значэнне і працягвае існаванне ў сучасным жыцці: пра гэта сведчыць правядзенне абраду «шлюбавін» Музеем ткацтва Паазер'я, але ў адаптаваным для музейнай прасторы выглядзе (замест стала маладым прапаноўваецца абысці тры разы па сонцы вакол «Сусветнага дрэва»). Абыходжанне па сонцы заўсёды з'яўлялася магічным дзеяннем, накіраваным на забеспячэнне добрага лёсу і шчасця. Па сённяшні момант захавалася ўяўленне аб тым, што гэтыя дзеянні (абыходы) падчас вяселля сімвалізуюць непарыўнасць кола (пярсцёнка). Кругавы рух, такім чынам, не што іншае, як пажаданне, каб маладыя былі ўсё жыццё разам.

Да цяперашняга часу не знікла традыцыя абсыпання зернем вясельнага поезда, як маладыя ад'язджаюць да шлюбу, пасля выхаду з сельскага савета ці Палаца шлюбаў, што з'яўляецца сімвалічным пажаданнем дабрабыту і плоднасці. Да нашага часу таксама захоўваецца ўрачыстая сустрэча маладых пасля шлюбу, прычым як у вёсцы, так і ў горадзе. Паводле этнаграфічных даследаванняў, з хлебам-соллю на ручніку сустракаюць маладых з загса ці царквы, іншы раз — жаніха ў доме нявесты і маладых у доме жаніха. Даволі распаўсюджаны звычай, паводле якога маладыя па чарзе адкусваюць тры разы альбо па разу ад бохана хлеба. Але калі раней абрадавае дзеянне найчасцей сімвалізавала будучае сумеснае жыццё маладых, то цяпер дамінуе іншая інтэрпрэтацыя: той з маладых, хто адкусиць найвялікшы кавалак хлеба, будзе «мець верх у сямейным жыцці». Змены ў семантыцы абрадавага дзеяння, верагодна, паказваюць на працэсы эгалітарызацыі сям'і, пры якой сямейная ўлада, сямейныя клопаты размяркоўваюцца раўнамерна паміж мужам і жонкай [7, с. 130].

У вясельнай абраднасці беларусаў сваёй поліфункцыянальнасцю вылучаецца ручнік. Акрамя эстэтычнай і ўтылітарнай функцый, ён выконвае комплекс складаных сімвалічных абавязкаў – абярэга (апа-трапея), падарунка, сакральнага атрыбута, адлюстравання родавай і сямейнай свядомасці, своеасаблівай скарбонкі інфармацыі, што дбайна захоўвалася і клапацліва перадавалася з пакалення ў пакаленне. Арнамент ручніка, асаблівасці яго выканання, каларыт і тэхніка, кампазіцыйнае размяшчэнне ўзораў былі зашыфраваны знакавай сімволікай, што мела на мэце захаванне дабрабыту, шчасця, кахання ў сям’і. Ручнік чырвонай стужкай праходзіў праз усё вяселле, нібыта звязваючы яго ў адзінае цэлае [6, с. 74]. Звычайна ручнік уваходзіў у пасаг нявесты. Кожная дзяўчына да вяселля павінна была падрыхтаваць вялікую колькасць ручнікоў (ад 5 і да некалькіх дзясяткаў). Значная колькасць гэтых тканых вырабаў тлумачылася тым, што яны выкарыстоўваліся на працягу ўсяго вясельнага перыяду – з першага моманту да апошняга. Ручнікамі адорвалі важнейшых удзельнікаў вяселля. Адметнасцю касцюма свата быў ручнік, павязаны звычайна цераз левае плячо. За ручніком вялі маладых на пасад, абводзілі вакол стала і інш. Сімвалічныя ўласцівасці ручніка яскрава выяўляюцца і ў самых адказных, кульмінацыйных момантах вяселля: падчас блашавання бацькамі, вячання ў царкве. Ручнік-падножнік з’яўляўся неад’емным атрыбутам абраду блашавання, на яго становіліся маладыя, калі бацькі маладой блашавалі іх «пад вянец ехаць». Адзначым, што стаянне на ручніку падчас блашавання бацькамі мае аналогіі з царкоўным абрадам, дзе маладыя становяцца на ручнік-падножнік у знак таго, што яны павінны будучь дзяліць аднолькавую долю – і гора, і шчасце. У народнай свядомасці захавалася ўяўленне: стаць на ручнік – уступіць у новае жыццё [6, с. 75]. Адпаведна малады і маладая, як лімінальныя аб’екты рытуалу, з дапамогай ручніка вылучаюцца з абыдзённага свету і ўводзяцца ў цэнтр сакральнай прасторы.

У якасці абавязковага элемента як традыцыйнага вяселля, так і сучаснага з’яўляецца абрад адорвання маладых, які звычайна адбываецца пасля прыезду маладых з рэгістрацыі шлюбу [10, с. 202]. Звычайна на традыцыйным вяселлі дарылі такія сімвалічныя падарункі: хлеб, воўну, грошы – каб маладыя багата жылі [5, с. 340]. Цікавым на сённяшні момант з’яўляецца правядзенне абраду дарэння Музеем традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер’я. Маладых адорваюць «незвычайнымі» рэчамі:

бураком, цыбуляй, запалкамі, клубком нітак і інш., пры гэтым уся дзея абыгрываецца ў жартаўлівай форме. Жаніх і нявеста атрымліваюць за-
рад пазітыву і пажаданні на доўгае шчаслівае сямейнае жыццё.

Паўсюдна на тэрыторыі цэнтральнага і заходняга Падзвіння ма-
ладым, якія вярталіся ад вянца ці з роспісу, перагароджвалі дарогу —
закідвалі «рагаткі» (на Браслаўшчыне — «брамы»). Калі вясельны поезд
не спыняўся перад рагаткай, маладых, па народных уяўленнях, у жыцці
(як зямным, так і замагільным) маглі чакаць розныя нягоды [10, с. 202].
Як правіла, гэта тлумачылася тым, што сустракалі маладых з іконай,
распяццем, якія нельга было ігнараваць. Закладванне «рагаткі» мае мес-
ца і ў вясельным абрадзе Музея ткацтва «Як зліліся дзве рэчанькі...».

Працяг вясельнага рытуалу пасля вянца меў розныя варыянты. Так,
у Лёзненскім раёне прынята было вясельныя застоллі ладзіць асобна ў
жаніха і нявесты. У Гарадоцкім раёне пасля вянчання ўсе ехалі ў дом
жаніха. На Полаччыне вяселле гулялася спачатку ў нявесты, а затым ў
жаніха [5, с. 234]. Застолле як у маладой, так і ў маладога суправаджала-
ся вялікай колькасцю традыцыйных песень. Аднак агульны іх настрой
адрозніваўся: калі ў хаце маладой пераважалі лірыка-драматычныя, а
часам і трагічныя эмоцыі, то ў доме маладога пануючай становілася
светлая гама пачуццяў [5, с. 357].

Працяг другога дня вяселля паўсюдна на Падзвінні быў амаль
цалкам гульнявы. Такім ён і цяпер застаецца ў побыце сучаснай
вёскі паўночнага рэгіёну Беларусі. Звычайна ў гэты дзень праводзілі
выпрабаванні маладых. Так, маладой загадвалі падмесці хату, а госці
ўсяляк ёй перашкаджалі, рассыпалі смецце назад па хаце. Нявесту
пасылалі таксама па вадзі з дзіравымі вёдрамі, прымушалі пячы бліны,
у якія падкідвалі вугельчыкі і г.д. Маладая нявестка не павінна была зла-
вацца, а з усмешкай працягваць работу. У сваю чаргу, малады павінен
быў сцвердзіць сябе як сапраўдны гаспадар: падчас выпрабавання пра-
вяралася яго ўмельства рэзаць і сячы дровы [9, с. 235].

У сучасным жыцці гэтая традыцыя не знікла. Музей ткацтва ў
ходзе вясельнага абраду прапаноўвае маладым парам патаўчы зерне
ў ступе. Гледзячы на тое, як маладыя спраўляюцца з заданнем, мож-
на меркаваць аб іх далейшым сямейным жыцці і гаспадарлівасці.
Наогул, сімволіка ступы і таўкача ў традыцыйнай культуры заснавана
на іх антрапамарфізацыі, пры якой акцэнтуюцца адпаведныя палавыя
прыкметы. Ступа рэпрэзентуе дзяўчыну, а таўкач — хлопца [3, с. 494; 4,

с. 504]. Вынікам такога «таўчэння» становіцца лялька-скрутка. З глыбокай старажытнасці на Паазер'і вядомы звычай, паводле якога падчас вяселля бабка-павітуха давала маладой патрымаць ляльку-скрутку, каб тая набіралася мацярынскай сілы.

На другі дзень вяселля шмат спявалі песень, але ўжо не толькі вясельных, а і любыя вясёлыя песні. На Паазер'і была шырока распаўсюджана гульня з падстаўнымі маладымі: як толькі жаніх з нявестай выйдуць з-за стала, іх месцы адразу ж займаюць ражаныя — мужчына, адзеты нявестаю, і жанчына ў ролі жаніха. Вярнуўшыся, сапраўдныя маладыя доўга і весела выкупліваюць сваё месца. Працягваючы весяліцца, госці ў многіх вёсках пераапаналіся ў «цыганоў», хадзілі па вёсцы, жартавалі, спявалі, скакалі. Трэба адзначыць, якраз гэты звычай пераапанання на вяселлі працягвае актыўна бытаваць у сённяшняй практыцы сельскіх жыхароў рэгіёна.

Такім чынам, сучаснае вяселле на Падзвінні захавала ў сабе элементы традыцыйнай вясельнай абраднасці. Аднак з цягам часу ў працэсе гістарычнага развіцця і пад уплывам грамадска-культурных змен яны трацяць папярэднія прадуючыя-рэгэтацыйныя функцыі, у выніку чаго вяселле пачынае ўяўляць сабой яркае, каларытнае відовішча. Дзякуючы правядзенню вясельнага абрада «Як зліліся дзве рэчанькі...» Музеям традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я ствараюцца спрыяльныя ўмовы для адраджэння старажытнага абрада і ўзрастання цікавасці да традыцыйнай культуры ў моладзі, якая выказала жаданне пабрацца шлюбам.

Спіс літаратуры

1. Азёма, К. Дынаміка зменаў абраду вяселля: новыя элементы ў сучасным абрадзе / К. Азёма // Аўтэнтычны фальклор: праблемы захавання, вывучэння, успрымання: зборнік навуковых прац удзельнікаў V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 29 красавіка — 1 мая 2011 г.) / [рэдкалегія: М.А. Мажэйка (старшыня), В.В. Калацэй, С.К. Канановіч]. — Мінск, 2011. — С. 76–79.

2. Алексніна, І.А. Элементы тэатра ў вясельным абрадзе жыхароў Заходняга Паазер'я / І.А. Алексніна // Аўтэнтычны фальклор: праблемы захавання, вывучэння, успрымання: зборнік навуковых прац

удзельнікаў V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 29 красавіка — 1 мая 2011 г.) / [рэдкалегія: М.А. Мажэйка (старшыня), В.В. Калацэй, С.К. Канановіч]. — Мінск, 2011. — С. 54–56.

3. Валодзіна, Т.В. Ступа / Т.В. Валодзіна // Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўн. — Мінск: Беларусь, 2004. — С. 494.

4. Валодзіна, Т.В. Таўкач / Т.В. Валодзіна // Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўн. — Мінск: Беларусь, 2004. — С. 504–505.

5. Варфаламеева, Т.Б. Вяселле / Т.Б. Варфаламеева // Традыцыйная мастацкая культура беларусаў: у 6 т. — Мінск: Бел. навука, 2004. — Т. 2: Віцебскае Падзвінне — С. 260–375.

6. Ізотава, В.В. Сімволіка беларускага традыцыйнага вяселля / В.В. Ізотава. — Мінск: Чатыры чвэрці, 2007. — 172 с.

7. Ізотава, В.В. Сімволіка страў у сяміятычнай сістэме сучаснага вясельнага абрадава-паэтычнага комплексу / В.В. Ізотава // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі: зб. арт. / пад нав. рэд. Кавалёвай, В. В. Прыемка. — Мінск: Беспрынт, 2007. — Вып. 4. — С. 129–134.

8. Крук, І.І. Вяселле / І.І. Крук // Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўн. — Мінск: Беларусь, 2004. — С. 107–110.

9. Мішына, В.І. Структура і сімволіка традыцыйнага вясельнага абраду беларусаў цэнтральнага і заходняга Падзвіння ў 1930–1950-я гг. (па матэрыялах этнаграфічных экспедыцый ПДУ) / В.І. Мішына // Беларускае Падзвінне: вопыт і методыка палявых даследаванняў: Наваполацк, ПДУ, 2009. — С. 231–236.

10. Мішына, В.І. Сучасная вясельная абраднасць Віцебшчыны: традыцыі і навацыі / В.І. Мішына // Народная культура Віцебшчыны: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі «Працэсы мадэрнізацыі народнай культуры і вопыт устаноў культуры і адукацыі Віцебшчыны па захаванню традыцый, 26–27 мая 2005 г.: [прысвях. 160-годдзю М. Нікіфароўскага] / рэдкал. Л. Вакар [і інш.]. — Віцебск: УА «ВДУ імя П.М. Машэрава», 2007. — С. 201–203.

Шульчанка В.А.

Грамадска-палітычныя і літаратурныя часопісы 1998–2000 гг. у фондах НПГКМЗ

У 2012 г. часопіс «Полымя» адсвяткаваў сваё 90-годдзе. Першы нумар часопіса быў выдадзены ў снежні 1922 г. У 1932–1941 гг. ён называўся «Полымя рэвалюцыі». У часы Вялікай Айчыннай вайны не выдаваўся. Адноўлены зноў у студзені 1945-га паводле загаду Савета міністраў БССР. У 1945 г. выйшла 8 нумароў, у 1946-м — 10, з 1947 г. — па 12 нумароў штогод. Часопіс выдаецца толькі на беларускай мове.

Першыя 10 гадоў часопісам кіравала рэдакцыйная калегія, у якую ўваходзілі З. Бядуля, Ц. Гартны, М. Зарэцкі, У. Ігнатоўскі. Рэдактарамі часопіса ў розныя часы з'яўляліся П. Галавач (1932–1933), М. Лынькоў (1933–1941), П. Броўка (1945–1948), М. Танк (1948–1967), П. Кавалёў (1967–1972), К. Кірэенка (1972–1986), С. Законнікаў (1986–2002). Зараз гэтую пасаду займае М. Мятліцкі.

Менавіта ў «Полымі» былі ўпершыню надрукаваны многія творы Я. Купалы, Я. Коласа («Дрыгва», «На ростанях»), Я. Брыля, П. Галавача, Ц. Гартнага, М. Гарэцкага (раман «Віленскія камунары»), В. Быкава, І. Мележа, К. Чорнага, І. Шамякіна. У 1972 г. часопіс «Полымя» ўзнагароджаны ордэнам «Знак пашаны».

Літаратурныя традыцыі, закладзеныя папярэднімі пакаленнямі беларускіх майстроў слова, працягваюцца і ў канцы 1990-х. У гэты час актыўна друкуюцца творы А. Дударова, У. Някляева. Я. Сіпакова, У. Конана, К. Камейшы, І. Навуменкі, Т. Бондар, А. Петрашкевіча. Акрамя мастацкай літаратуры, публікуюцца літаратуразнаўчыя і мовазнаўчыя артыкулы, працягвае часопіс змяшчаць дзённікі і ўспаміны вядомых дзеячаў культуры і літаратуры. У № 2 за 1999 г. прыводзяцца ўрыўкі з дзённіка М. Дубянецкага — намесніка галоўнага рэдактара «БелСЭ», затым дырэктара выдавецтва «Мастацкая літаратура». Міхась Дубянецкі глыбока паважаў і высока цаніў пісьменніцкую працу і заступаўся за кожны таленавіты твор. Так адбылося і з апавесцю В. Быкава «Мёртвым не баліць». Аповесць была ўпершыню апублікавана ў 1966 г. у часопісе

«Новый мир» на рускай мове. Адразу пачынаецца шалёная крытыка, якую адкрыў раз'юшаным артыкулам у газеце «Правда» аспірант Акадэміі грамадскіх навук пры ЦК КПСС У. Сеўрук. Аповесць друкуецца ў часопісе «Маладосць» і тут жа забараняецца. У 1980 г. М. Дубянецкі — ужо дырэктар «Мастацкай літаратуры» — пачаў перагаворы з тагачасным сакратаром па ідэалогіі Кузьміным на прадмет выдання аповесці. Тэма ўзнімалася некалькі разоў, канчатковае паразуменне было дасягнута ў дні прысваення В. Быкаву звання Народнага пісьменніка БССР. Але той жа Сеўрук, працуючы ў 1980 г. у апарате ЦК КПСС, забараняе змяшчаць аповесць у зборы твораў. І тады Міхась Дубянецкі пасылае тэлеграму у Маскву Міхаілу Зімяніну. Гэта выклікала моцны рэзанас. І было прынята рашэнне аповесць крыху перапрацаваць і выдаць у 4-м томе. Пазней у сваёй справаздачы за 1982 г. аб дзейнасці выдавецтва Міхась Дубянецкі скажа: «Вялікаю з'яваю ў літаратурным жыцці рэспублікі было завяршэнне намі выдання 4-х томнага збору твораў выдатнага пісьменніка сучаснасці Васіля Быкава. Цяпер усе творы Быкава выдадзены». Але Дубянецкаму адпомсцілі: Дзяржкамвыдат БССР не прапусціў кнігу Быкава «Знак бяды» да ўдзелу ў Міжнароднай маскоўскай кніжнай выставе-кірмашы 1983 г.

Акрамя ўспамінаў вядомых людзей, часопісы «Полымя» і «Беларусь» друкавалі гістарычныя матэрыялы, дакументы, таму што цікавасць да гісторыі, да мінулага роднага краю ў 1990-я гг. была вялікай. І часопісы не маглі не адгукнуцца на гэты запыт грамадства. Дзякуючы часопісам, у прыватнасці часопісу «Беларусь» № 2 за 1999 г. і часопісу «Полымя» № 2 за 2000 г., шырокаму колу чытачоў стаў вядомы ўнікальны дакумент, знойдзены ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. Гэты дакумент — запіска на імя І.В. Сталіна «О белорусском языке, литературе и писателях», падпісаная тагачасным сакратаром ЦК КП(б) Беларусі К. Панамарэнкам 21 лістапада 1938 г. Гэтая запіска — проста «шэдэўр», гэта ўзор вульгарнага разумення сутнасці мовы. Тут і спрошчаны падыход да складанейшых яе праблем, і легкаважнасць разважанняў, і прымітыўнасць прапаноў «тэрмінова ачысціць беларускую мову ад засмечанасці варожымі і штучнастворанымі словамі».

Мовазнаўчыя пытанні хвалююць грамадскасць і ў канцы 1990-х. У часопісах «Беларусь» дадзенага перыяду даволі шмат артыкулаў на гэтую тэму. Іх галоўная ідэя — «Мове беларускай жыць і развівацца». Артыкул з такой назвай змешчаны ў № 11 за 1999 г. Аўтар, І. Германовіч,

сцвярджае, што літаратурная мова развіваецца пад уздзеяннем як унутраных, так і знешніх фактараў, а апошнія не заўсёды былі спрыяльнымі. Найбольшае развіццё яна атрымала ў 1920-я гг., калі па-беларуску гаварыў урад, мова ўжывалася ў дзяржаўных і грамадскіх установах, на ёй вялося навучанне ў школах, сярэнеспецыяльных і вышэйшых навучальных установах. З 1930-х гг. пачаўся рэзкі працэс дэбеларусізацыі. Пад лозунгам барацьбы з так званай «нацдэмаўшчынай» была фактычна вынішчана ўся нацыянальная інтэлегенцыя, навуковыя распрацоўкі беларускіх мовазнаўцаў былі перададзены ў спецсховішчы і сталі недаступнымі. Рабілася гэта мэтанакіравана. Як заявіў пазней М. Хрушчоў: «Чым хутчэй усе мы будзем размаўляць на рускай мове, тым хутчэй пабудуем камунізм».

У 1990 г. згодна з Законам аб мовах беларуская мова набывае статус дзяржаўнай, але ў 1995 г. адбываецца рэферэндум, на якім прынята двухмоўе. Гэта спараджае ў краіне змешанае беларуска-рускае маўленне, што атрымала трапную назву «трасянка», у якой фанетычная аснова беларуская, а лексічная – руская. Прычым у розных рэгіёнах пад уздзеяннем мясцовых гаворак яна мае свае адметнасці. Таму магілёўская трасянка адрозніваецца ад гродзенскай, а гродзенская – ад пінскай. Зразумела, што ўзнікла праблема, як вучыць беларускіх дзяцей не толькі правільна размаўляць на беларускай і рускай мовах, але і быць патрыётам сваёй краіны. Патрэбны быў беларускі буквар, асабліва для рускамоўных школ. За гэтую справу ўзяўся Анатоль Клышка, адзін з самых вядомых аўтараў беларускіх падручнікаў. А. Клышка трыццаць гадоў таму стварыў нацыянальны беларускі «Буквар». Гэты «Буквар» атрымаў мноства ўзнагарод, сярод якіх залаты медаль Міжнароднай Лейпцыгскай выставы. Дарэчы, гэта адзіны «Буквар», які ў часы СССР быў удастоены залатога медалю на Міжнароднай выставе. Новы варыянт буквара спачатку быў зроблены для беларускамоўных школ, затым аўтар перапрацаваў свой буквар і для рускамоўных.

Акрамя мовазнаўчых і літаратуразнаўчых артыкулаў, у часопісах друкаваліся і іншыя матэрыялы. Часопісы «Полымя» і асабліва «Беларусь» аператыўна рэагавалі на важнейшыя падзеі, што адбываліся ў краіне і ў свеце. У 2000 г. святкавалася дзве тысячы гадоў хрысціянства. Часопіс «Беларусь» на працягу года друкуе артыкулы, прысвечаныя гісторыі хрысціянства, галоўным хрысціянскім святам, традыцыям, абразам.

Але ў часопісах гэтага перыяду змяшчалася і больш займальная інфармацыя. Хутка вясна, а з ёю — дачны сезон. Гісторыі з’яўлення дач прысвечаны артыкул у часопісе «Беларусь». Дарэчы, слова «дача» паходзіць ад слова «даваць». У манархаў былі не дачы, а загарадныя рэзідэнцыі, а вакол на дадзеных (або падораных) землях ляпіліся дачныя пасёлкі. У свецкіх колах лічылася добрым тонам правесці лета на дачы. Пры Саветах на дачах жылі военачальнікі, міністры, дырэктары буйнейшых прадпрыемстваў, акадэмікі, кампазітары, пісьменнікі, паэты і партыйныя работнікі. Пра існаванне такіх дач многія ведалі з аповесці А. Гайдара «Цімур і яго каманда». У тыя часы дачы арандавалі. Таму на іх адпачывалі, а не сеялі агуркі з цыбуляю. Першыя дачныя ўчасткі сталі даваць у пасляваенны час, але П.М. Машэраў быў супраць такога пачынання, і ў Беларусі зямля не надта раздавалася. Самая шырокая мода на ўласныя дачы з’явілася ў 1980-я гг. У гараджан наспела жаданне валодаць кавалкам зямлі, а ўлады знайшлі такім чынам дадатковыя рэзервы для выканання харчовай праграмы. Падчас перабудовы праблема дач набывае статус дзяржаўнай палітыкі. Была нават спецыяльная пастанова ЦК КПСС па гэтым пытанні. Актыўнасць народа, энергію, абуджаную перабудовай, вывезлі за горад асвойваць перадавыя метады па здабыванні будаўнічых матэрыялаў, сажанцаў і барацьбы з амерыканскім лазутчыкам — каларадскім жуком. Часопіс «Беларусь» не толькі расказвае пра гісторыю дач, але дае парады, як вырасціць добры ўраджай, як яго ўпарадкаваць. Часопіс раіць абавязкова вырошчваць суніцы — гэта рэкардсмен па ўтрыманні жалеза; буракі і часнок дапамогуць пры гепертаніі; каліна з мёдам — пры моцным галаўным болю. Але набываючы насенне гародніны, не трэба забываць і пра кветкі. Яны не толькі радуюць вока, але таксама карысныя для здароўя. Хмель дапаможа пры бяссоніцы, настой кветак примулы — добры сродак ад мігрэні і галавакружэння, а настой кветак астры ўмацоўвае нервовую сістэму.

Спіс літаратуры

1. Германовіч, І. Мове беларускай жыць і развівацца / І. Германовіч // Беларусь. — 1999. — № 11. — С. 43.
2. Ждановіч, І. Рознакаляровая вера / І. Ждановіч // Беларусь. — 1999. — № 3. — С. 4–5.

3. Жывая цішыня // Беларусь. — 2000. — № 2. — С. 32–33.
4. З глыбінь вернутае // Беларусь. — 1999. — № 2. — С. 46.
5. Іконы Еўфрасінні // Беларусь. — 1999. — № 3. — С. 30–31.
6. Лозка, А. Вялікі дзень / А. Лозка // Беларусь. — 2000. — № 4. — С. 49.
7. Хатні доктар // Беларусь. — 2000. — № 4. — С. 52; № 8. — С. 52.

АРТЫКУЛЫ

Иоаннисян О.М.

Памятники средневековой архитектуры на пути «из варяг в греки»

**(О возможном месте Полоцка в развитии международного
культурного туризма)**

Торговые и политические связи между странами Восточной Европы и скандинавскими странами издавна были теснейшими и традиционными и играли важнейшую роль во взаимоотношениях этих регионов на протяжении всего средневековья. Особенно важную роль в сложении и самом существовании этих связей играло то обстоятельство, что через территорию Древней Руси (нынешних России, Беларуси и Украины) проходила большая и основная часть важнейшего средневекового торгового пути «из варяг в греки», связывавшего Север и Запад Европы с Византией и Ближним Востоком. Нет необходимости говорить о роли и значении этого пути в эпоху викингов (IX — первая половина XI века), об этом было сказано и написано уже немало¹. Начинался этот путь в торговой столице Северной Европы на шведском острове Готланд в Балтийском море и захватывал в сферу своего влияния датский остров Борнхольм. Далее он проходил по материковой части Швеции и через Финский залив вёл по Неве и Ладожскому озеру к одному из древнейших городов Руси — Ладоге. Затем по Волхову он приводил в Новгород, а затем по рекам Северо-Западной Руси вёл к верховьям Днепра и Смоленску. От Смоленска по Днепру открывался уже прямой путь на Киев и далее к Чёрному морю. И уже оттуда ладьи путешественников выходили к средиземноморским проливам и столице христианского мира — Константинополю.

---

¹ Отошлём здесь лишь к основным работам на эту тему, в которых содержится практически исчерпывающая библиография вопроса: Wikinger und Slawen. Zur Frühgeschichte der Ostseevölker. Berlin, 1982 (русское издание: Славяне и скандинавы. М., 1986); Lagerlöf E. Gotland och Bysans. Visby, 1999; Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Л., 1985; Дубов И.В. Варяги на Руси. СПб., 2001.

На территории Руси на двинском ответвлении пути, связывавшем Русь с южным побережьем Балтийского моря, находились два важнейших города Западной Руси – Витебск и Полоцк.

Торговый путь «из варяг в греки», сложившийся ещё в эпоху раннего средневековья, не утратил своего значения и продолжал существовать и во второй половине XI столетия, и в XII–XIII веках. Важнейшими свидетельствами исторических связей между Северной, Восточной Европой и Византией этого времени являются памятники архитектуры той эпохи, сохранившиеся или не дошедшие до нашего времени, но исследованные археологами, которые расположены на территории Швеции, Дании, России, Беларуси, Украины и Турции. Важным центром сосредоточения таких объектов является один из древнейших городов Беларуси – Полоцк.

Учитывая возможность включения Полоцка в программу международных туристских программ, проходящих через территорию Республики Беларусь, можно предложить несколько тематических международных трансграничных туристических маршрутов, иллюстрирующих исторически сложившиеся международные культурные связи на протяжении древнего торгового пути «из варяг в греки».

Маршрут 1 можно условно назвать «Четыре Софии». Для туристов стран СНГ он может начинаться в Новгороде Великом, затем проходить через Полоцк, продолжаться в Киеве и, наконец, завершаться в Стамбуле (древнем Константинополе). Его объединяют три собора, служивших главными христианскими святынями в эпоху сложения в Древней Руси государственности. Тогда, в середине и второй половине XI века, в трёх важнейших центрах Древнерусского государства – Киеве, Новгороде и Полоцке – были возведены три больших собора, знаменовавших утверждение на Руси христианства и завершение процесса формирования государственности. Первым в 1037 году был воз-

Рис. 1. Маршрут 1 «Четыре Софии».

ведён Софийский собор в Киеве² — главном городе новой европейской державы — Руси. Затем киевские мастера были направлены в Новгород, где в 1045–1050 годах был построен ещё один Софийский собор³, ставший первым каменным зданием в городе. После этого под руководством зодчего, работавшего до этого в Новгороде, и, по-видимому, теми же мастерами, был возведён третий Софийский собор — на этот раз

---

² Каргер М.К. Древний Киев, т. II. М.-Л., 1961, с. 98–206; Логвин Г.Н. София Киевская. Киев, 1971; Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников // Археология СССР. Свод археологических источников. Л., 1982, № 10; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987, с. 181–232. В последнее время в специальной литературе развернулась дискуссия вокруг неоправданно завышенной датировки Софии Киевской, предложенной коллективом сотрудников музея-заповедника Н.М. Куковальской, Н.Н. Никитенко и В.В. Корниенко, основанной на неверном чтении некоторых граффити в соборе и относящей время начала его строительства к началу XI века (в наиболее концентрированном виде доводы сторонников ранней датировки собора изложены на страницах 4-го выпуска сборника «Софійські читання», вышедшем в 2009 году: Софійські читання. Вип. 4. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська»: культурний діалог поколінь». Київ, 2009). Не останавливаясь здесь на подробном изложении этой дискуссии, отошлём читателя к сборнику материалов круглого стола, посвящённого критике этой датировки, проведённого Национальной Академией наук и Министерством культуры и туризма Украины в 2010 году (Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Київ, 2010), а также статьям, опубликованным в 54 выпуске «Архитектурного наследия»: Иоаннисян О.М. К дискуссии о датировке Софийского собора в Киеве // Архитектурное наследие, вып. 54. М., 2011, с. 13–25; Ёлшин Д.Д. Софийский собор и Десятинная церковь: к вопросу об архитектурных параллелях // Там же, с. 26–30.

³ Раппопорт П.А. Указ. соч., № 97; Комеч А.И. Указ. соч., с. 236–254; Архитектурное наследие Великого Новгорода и Новгородской области. СПб., 2008, с. 96–104; Штендер Г.М. Зодчество Великого Новгорода XI–XIII вв. Очерки // Архитектурное наследие Великого Новгорода и Новгородской области. СПб., 2008, с. 561–567.

уже в Полоцке⁴. Строительство этих соборов отмечало значение этих городов (Киева, Новгорода и Полоцка) в системе иерархии городских центров Древнерусского государства. Не случайно все они были посвящены Святой Софии Премудрости Божией. Это посвящение прямо следовало заложенной в Византии традиции, где построенный ещё в эпоху расцвета империи (в VI веке) в её столице — Константинополе — главный храм всего государства и всего восточнохристианского мира был посвящён Святой Софии⁵. Затем Софийские соборы стали строиться в других городах Византии, но далеко не во всех, а в тех, которые имели важнейшее значение в жизни византийского мира: второй столице империи Салониках (Солуни)⁶, главном городе византийской Болгарии —

⁴ Комеч А.И. Указ. соч., с. 254–257; Булкин В.А. Софийский собор в Полоцке (К вопросу о западных апсидах) // Древнерусское искусство. Художественная культура X — первой половины XIII в. М., 1988, с. 59–63; он же. Полоцкий Софийский собор в XI веке // Гістарычна-археалагічны зборнік, № 15. Мінск, 2000, с. 132–138; он же. Софийский собор и полоцкое зодчество домонгольского периода // ΣΟΦΙΑ: Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А.И. Комеча. М., 2006, с. 89–100; Лазука Б.А. Гісторыя беларускага мастацтва, т. I. Мінск, 2007, с. 35–36. С.В. Тарасов, не исключая взаимосвязи между архитектурными формами киевского, новгородского и полоцкого Софийских соборов, считает возможным участие в его создании болгарских мастеров (Тарасов С.В. Новый взгляд на историю полоцкого Софийского собора // Труды Государственного Эрмитажа, т. XLVI // Архитектура и археология Древней Руси. СПб., 2009, с. 32–40), однако в таком случае это ставило бы Софию Полоцкую на первое место в ряду Софийских соборов на Руси и заставляло бы датировать ее началом XI столетия, поскольку во времена княжения Всеслава Полоцкого, с которым связывается появление Полоцкой Софии, Первого Болгарского царства уже более полувека не существовало, а его строительные артели были практически полностью поглощены строительными организациями Константинополя и Балканской Греции (См.: Иоаннисян О.М. О роли архитектуры Первого Болгарского царства в становлении Древнерусского зодчества (конец X века) // Труды Государственного Эрмитажа LVII // Балканский сборник. СПб, 2011, с. 31–76).

⁵ Всеобщая история архитектуры, т. 3. Л.-М., 1966, с. 37–55; Mango C. Byzantine architecture. New York, 1974, p. 107–123; Комеч А.И. София Константинопольская // Юный художник, 1991, № 5, с. 16–21.

⁶ Mango C. Op. cit., p. 165–167; Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции, с. 15–17; он же. Пятинефные церкви в византийской и древнерусской архитектуре // Византийский мир: искусство Константинополя и национальные традиции. К 2000-летию христианства. М., 2005, с. 7–8; Tsaktsiras L., Papantimou K., Mantziou G., Kalogirou N. Thessaloniki the city and its monuments. Thessaloniki, 2004, p. 105–113.

Серди́ке (будущей Софии)⁷ и главном городе Малой Азии Трапезунде⁸. Строительство там Софийских соборов отмечало роль и значение этих центров в жизни Византии.

Древняя Русь, принявшая в конце X века христианство из рук Византийской империи, последовала той же традиции. Строительство в Киеве Софийского собора включало Русь в общую иерархию важнейших городов византийского (восточнохристианского) мира, а последовавшее за этим возведение соборов в Новгороде и Полоцке не только установило их статус как важнейших и основных центров древнерусской государственности, но и включило их в ту же иерархию городов византийской ойкумены, что и Салоники, Сердику (Софию) и Трапезунд.

Не случайно именно эти три собора знаменуют собой появление трёх центров, которым впоследствии суждено было стать очагами кристаллизации из единого массива древнерусской государственности и культуры трёх самостоятельных ветвей восточнославянской цивилизации — украинской, белорусской и российской.

Подобно тому, как в эпоху средневековья путешествующие по одному из важнейших путей того времени, служившем не только коммуникацией для совершения торговых операций, но и выполнявшем функцию соединения Европы в единый цивилизационно-культурный массив — пути из варяг в греки — проходили через важнейшие очаги христианской культуры, вехами которых были соборы в Новгороде, Полоцке, Киеве и Константинополе, современный турист, проехав по предлагаемому трансграничному маршруту, сможет познакомиться не только с самими Софийскими соборами, но и историей и памятниками культуры в этих городах, являющихся свидетелями многовековой культурной традиции, а самое главное — реально прочувствовать историческую и духовную связь между этими центрами и народами Восточной Европы.

Другим познавательным моментом этого маршрута может стать знакомство со сложением архитектурных форм зодчества Древней

---

⁷ Мавродинов Н. Старобългарското изкуство. София, 1959, с. 50–51; Всеобщая история архитектуры, т. 3, с. 383–385; История на българското изобразително изкуство, т. 1. София, 1976, с. 51–52; *Kunstdenkmäler in Bulgarien*. Leipzig, 1983, S. 390–391.

⁸ Baklanov N. Deux Monuments byzantins de Trébizonde // *Byzantion*, 4, 1927–28, p. 363–391; Balance S. The Byzantine Churches of Trebizonde // *Anatolian Studies*, 10, 1961, p. 161–164, fig. 15, pl. XXI, a; Всеобщая история архитектуры, т. 3, с. 17–18; Mango C. *Op. cit.*, p. 293–294.

Руси на раннем этапе его развития в XI столетии. Вдумчивый турист сможет проследить сходство и различие в развитии архитектурных форм и строительной техники зодчества этой эпохи от истоков (в Софии Константинопольской) до местных трансформаций в архитектуре Киева, Полоцка и Новгорода.

Другой маршрут (*Маршрут 2*) посвящён знакомству со сложением собственно древнерусских черт в зодчестве земель Древней Руси на рубеже XI и XII веков (Киев, Полоцк), их дальнейшей трансформацией в архитектуре локальных центров Руси (Чернигов, Полоцк, Витебск, Смоленск, Новгород) (середина XII – первая половина XIII века) и воздействии на архитектуру других стран (о. Готланд в Швеции).

Сложение на Руси независимых от Византии архитектурных форм проявилось в создании храмов с динамичной вертикально устремлённой «башнеобразной» композицией⁹. Возникнув на рубеже XI и XII веков в архитектуре Киева (церковь Спаса на Берестове)¹⁰, эта архитектурно-стилистическая тенденция была затем перенесена в Полоцкую землю (Большой собор Бельчицкого монастыря)¹¹, где, вновь испытав на себе воздействие византизирующей традиции, воплощённой в церкви Благовещения в Витебске,¹² воплотилось в первый башнеобразный храм – Преображенский собор Спасо-Евфросиньевского монастыря в Полоцке¹³. Отсюда, из Полоцка, импульсы этой новой традиции проникают в Смоленск (церковь Архангела Михаила)¹⁴, а отту-

⁹ Раппопорт П.А. Зодчество Древней Руси. Л., 1986, с. 111–147.

¹⁰ Штендер Г.М. Трехлопастное покрытие церкви Спаса на Берестове // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник-1980. Л., 1981, с. 534–544.

¹¹ Воронин Н.Н. Бельчицкие руины // Архитектурное наследство, № 6. М., 1956, с. 14–17.

¹² Раппопорт П.А. Церковь Благовещения в Витебске // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник-1985. М., 1987, с. 522–528.

¹³ Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Спасская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник-1979. М., 1980, с. 459–468.

¹⁴ Каменева Т.Е., Подъяпольский С.С. Реставрация церкви Михаила Архангела в Смоленске // Реставрация и исследования памятников культуры, вып. IV. М., 2001, с. 44–55; Каменева Т.Е. Церковь Михаила Архангела в Смоленске (XII в.) // Изучение и реставрация памятников древнерусской архитектуры и монументального искусства // Труды Государственного Эрмитажа. СПб., 2007, т. XXXIV, с. 327–339.

Рис. 2. Маршрут 2 «Сложение башнеобразных храмов в зодчестве земель Древней Руси».

да в Новгород (церковь Параскевы Пятницы на Торгу¹⁵). К рубежу XII и XIII веков стилистическое направление в древнерусском зодчестве, связанное со строительством башнеобразных храмов, становится доминирующим и знаменует собой сложение собственно древнерус-

¹⁵ Гладенко Г.В., Красноречьев Л.Е., Штендер Г.М., Шуляк Л.М. Архитектура Новгорода в свете последних исследований // Новгород. К 1100-летию города. М., 1964, с. 201–214; Архитектурное наследие Великого Новгорода и Новгородской области. СПб., 2008, с. 198–201.

ских архитектурных форм, уже не связанных с прямой зависимостью от византийской архитектуры. Оно охватило все без исключения центры развития древнерусского зодчества от Карпат до озера Ильмень (Киев, Чернигов, Новгород-Северский, Путивль, Галич, Полоцк, Гродно, Смоленск, Владимир на Клязьме, Ростов Великий, Ярославль, Нижний Новгород, Псков, Новгород Великий)¹⁶. При этом показательно, что в каждом из перечисленных архитектурно-строительных центров Руси процесс сложения новых форм, хотя и стимулировался за счёт взаимопроникновения мастеров и приносимых ими стилистических особенностей и архитектурно-строительных приёмов, шёл все же самостоятельным путём, демонстрируя многообразие локальных вариантов развития зодчества в Киевской, Черниговской, Полоцкой, Гродненской, Смоленской, Владимиро-Суздальской и Новгородской землях. Тем не менее, несмотря на разнообразие и своеобразие локальных стилистических вариантов этого архитектурного направления в различных землях Древней Руси, для них для всех существовали и основные тенденции развития архитектурной стилистики, проявившиеся во всех строительных центрах без исключения – это стремление к остроте силуэта, проявившееся в создании вертикально ориентированных динамичных башнеобразных композиций церковных зданий, богатая декоративная разработка фасадов и подчёркнутое доминирование наружных форм здания над интерьером.

Конечно, далеко не все центры древнерусского зодчества XII–XIII веков, перечисленные выше, смогут войти в предлагаемый трансграничный маршрут. Многие из них (Галич, Владимир, Суздаль, Ярославль, Нижний Новгород) останутся за его пределами. Однако важнейшие центры, где именно и происходил процесс формирования этого направления (Киев, Чернигов, Смоленск, Витебск, Полоцк, Псков, Новгород Великий) могут быть охвачены им. При этом Полоцку в этом маршруте принадлежит одна из самых ключевых ролей. Именно здесь в таких памятниках, как собор Бельчицкого монастыря¹⁷, церковь на Детинце¹⁸

¹⁶ Раппопорт П.А. Русская архитектура на рубеже XII–XIII веков // Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции. М., 1977, с. 12–29.

¹⁷ Воронин Н.Н. Бельчицкие руины // Архитектурное наследство, № 6. М., 1956, с. 14–17.

¹⁸ Каргер М.К. К истории полоцкого зодчества XII в. // Новое в археологии. М., 1972, с. 202–209.

и Спасо-Преображенский собор Евфросиньевского монастыря¹⁹, произошла кристаллизация форм нового архитектурного направления и её можно наглядно увидеть на примере прекрасно сохранившегося Спасо-Преображенского Евфросиньевского собора, являющегося одним из символов города и всей Беларуси.

Маршрут, демонстрирующий туристам сложение новых архитектурных форм в зодчестве Древней Руси XII–XIII веков, то есть историко-культурный процесс, который проявился во всём своём многообразии и сложности и, в то же время, художественном и стилистическом единстве всей восточно-славянской культуры, самым непосредственным образом связан с развитием темы международного пути «из варяг в греки». Не случайно именно в городах, расположенных вдоль него и активно вовлечённых в процесс транзитной европейской торговли (Киев, Чернигов, Витебск, Полоцк, Смоленск, Новгород Великий), процесс сложения и развития новой архитектурной стилистики в зодчестве восточных славян шёл наиболее активно. Не случайно Смоленск, Полоцк и Новгород Великий в это время были объединены с главным торговым центром Северной Европы – шведским островом Готланд – торговым договором.

Весьма показательно при этом, что кристаллизация этой стилистики произошла в Полоцке, наиболее активным транслятором новых архитектурных форм оказался Смоленск, а один из наиболее ярких памятников этого направления – церковь Параскевы Пятницы в Новгороде Великом – была построена людьми, непосредственно участвовавшими в торговле с «Заморьем» – шведским островом Готланд в Балтийском море.

В связи с этим очень важно ещё одно обстоятельство: архитектурные формы, сложившиеся в Древней Руси в архитектуре таких городов, как Киев, Полоцк, Смоленск и Новгород Великий, оказались настолько притягательными для тех, кто оказывался с ними знаком, что нашли своё преломление и в архитектуре города, откуда начинался путь «из варяг в греки» – торговой столицы Балтики Висбю на шведском острове Готланд. В XIII веке там была построена церковь Св. Ларса, в архи-

---

¹⁹ Раппопорт П.А., Штендер Г.М. Спасская церковь Евфросиньева монастыря в Полоцке // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник-1979. Л., 1980, с. 459–468; Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески. М., 2007.

текстуре которой в весьма своеобразном виде проявились архитектурные формы и композиция, заимствованные из новгородской церкви Параскевы Пятницы²⁰, которая была построена корпорацией новгородских, полоцких и смоленских купцов, ведших торговлю на Балтике. Если вспомнить о том, что прототипом самой церкви Пятницы в Новгороде была церковь Архангела Михаила в Смоленске, а та, в свою очередь, возникла на основе традиций, заложенных в архитектуре Полоцка, разработка такого международного туристического маршрута и роль в нём Полоцка становятся не только понятными, но и весьма желательными. Начинаясь в Швеции, в Висбю на острове Готланд, через территорию России (Новгород Великий, Псков), этот маршрут будет затем проходить по территории Беларуси (Полоцк и Витебск), затем вновь выходить в Россию (Смоленск), а затем либо вновь через Беларусь, либо из России выходить на территорию Украины и захватывать Чернигов (возможно, с городами Черниговской и Сумской областей — Новгородом-Северским и Путивлем), а затем Киев, откуда, в свою очередь, возможны радиальные выезды в древние центры Киевской земли Белгород и Овруч.

Учитывая, что этот маршрут наглядно иллюстрирует развитие архитектурного процесса в Восточной Европе в XII–XIII столетиях и даёт возможность проследить сложные взаимосвязи между архитектурно-строительными центрами, то есть передвижения мастеров, создававших новое направление в зодчестве XII–XIII веков, его можно было бы назвать «Путями средневековых зодчих».

И, наконец, для наиболее продвинутых и интересующихся историей туристов, возможен ещё один маршрут, который можно назвать «В мире торговых церквей купцов средневековья». Он должен быть посвящён распространению храмов, возводившихся для себя средневековыми купцами, осуществлявшими торговлю на Балтийско-Средиземноморском торговом пути. На этом пути средневековые «торговые гости» основывали свои дворы-фактории, где по их заказу и для их нужд возводились храмы, служившие не только для религиозных целей, но и в качестве мест, где под особой охраной хранились това-

²⁰ Иоаннисян О.М. Архитектура Древней Руси и средневековой Скандинавии. Их взаимосвязи // Изучение и реставрация памятников древнерусской архитектуры и монументального искусства // Труды Государственного Эрмитажа, т. XXXIV. СПб., 2007, с. 122–131.

Рис. 3. Маршрут 3 «В мире торговых церквей купцов Средневековья».

ры. Иногда такие храмы возводились на территории торговых дворов как собственно церкви (церковь Св. Ларса и т.н. «Русская церковь» в Висбю на о. Готланд, церковь Параскевы Пятницы в Новгороде Великом, «Новгородская» божница в Киеве), а иногда сочетали в себе функции храма и торгового склада. В таком случае они представляли собой особый типологический вариант храма — круглые церкви-ротонды или многогранники, которые имели не один, а два или даже три яруса, один из которых служил собственно храмом, а другой — складом для товаров. На Руси ярким образцом храма такого типа стала т.н. «немецкая божница» в Смоленске и (судя по описаниям в письменных источниках) церковь Петра на Немецком дворе в Новгороде. Вполне вероятно, что такой же храм существовал и в Полоцке. В Швеции тип купеческих церквей-ротонд использовался и для строительства городских и приходских храмов. Именно к такому типу принадлежит один из главных храмов средневекового Висбю — церковь Св. Духа. Образцы таких храмов сохранились и в окрестностях Стокгольма (Бромма и Сольна). Однако в буквальном смысле заповедником купеческих храмов-ротонд является один из важнейших островов на торговом пути «из варяг в греки» — датский остров Борнхольм в Балтийском море. На Борнхольме прекрасно сохранилось несколько купеческих храмов-ротонд, одна из которых — церковь Остерларс — имела ещё и третий ярус с бойницами,

выполнявший чисто оборонительные функции, и превращавший храм в своего рода маленькую крепостную башню-донжон²¹.

Основная нагрузка этого маршрута должна лечь на территорию скандинавских островов на Балтике — датский Борнхольм, где такие храмы сохранились лучше всего и сравнительно в большом количестве, шведский Готланд, Стокгольм и его окрестности, затем по Балтийскому морю маршрут может привести на территорию Латвии, поскольку в Риге археологами были также обнаружены остатки храма такого типа, а затем через Россию (Псков и Новгород) вывести на территорию Беларуси (Полоцк), откуда вновь в Россию — в Смоленск.

Разработка предлагаемых трансграничных маршрутов не только может служить целям специализированного познавательного и специального (научного) туризма, но и должна стимулировать развитие исследовательских (включая археологические) и реставрационных работ в городах России, Беларуси и Украины на трассах этих маршрутов, способствовать развитию музеев, туристической инфраструктуры и благоустройства городов на этих маршрутах. Учитывая, что для всех этих маршрутов Полоцк либо является одним из ключевых центров туристического показа (Маршруты 1 и 2), непосредственно связанного с их тематикой, либо служит важнейшим транзитным центром на их протяжении (Маршрут 3), разработка таких трансграничных маршрутов и включение в них Полоцка, как одного из главных центров в составе этих маршрутов, представляется весьма целесообразным.

---

²¹ О торговых церквях-ротондах в Скандинавии и на Руси подробнее см.: Иоаннисян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси // Иерусалим в русской культуре. М., 1994, с. 103, 111; он же. Архитектура Древней Руси и средневековой Скандинавии. Их взаимосвязи, с. 99–117.

Сарабьянов В.Д.

Алтарная преграда Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря: конструкция, типология и иконография *

В ходе реставрационных работ, проводившихся в алтарной части Спасо-Преображенской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке, были выявлены следы и элементы первоначальной конструкции алтарной преграды XII столетия, относящейся к периоду строительства храма. Преграда была деревянной, и её конструктивные особенности находят ряд параллелей с аналогичными преградами домонгольских храмов северо-западной Руси, где для их строительства использовалось исключительно дерево. На сегодняшний день алтарная преграда Спасской церкви обладает едва ли не самыми полноценно сохранившимися материальными свидетельствами конструкции, а именно отпечатками стоек и частично сохранившимся подлинным брусом темплона, который пересекает арку дьяконника, тогда как в арках алтаря и жертвенника он был срублен при позднейших перестройках. Отметим, что аутентичные детали алтарных преград дошли до наших дней в единичных случаях, тогда как отпечатки конструкций, как правило, уничтожались позднейшими перестройками, в первую очередь самих преград, постепенно выраставших в высокие иконостасы. Следовательно, пример Спасской церкви оказывается едва ли не уникальным на фоне куда более скудных материальных свидетельств, известных по другим домонгольским памятникам¹. Чрезвычайно важен и тот факт,

* Данная статья впервые была опубликована в сборнике: Искусство Древней Руси и стран византийского мира. Материалы научной конференции, посвященной 70-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. 3–4 декабря 2007 года. СПб.-М., 2007. С. 20–31. Реставрационные работы тогда только начинались, и многие вопросы в исследовании памятника ещё не были решены, поэтому публикация носила предварительный характер. В настоящем варианте материалы приводятся с некоторыми исправлениями и существенными дополнениями.

¹ Наиболее полный свод данных по древнерусским алтарным преградам домонгольского периода см.: *Сарабьянов В.Д.* Новгородская алтарная преграда домонгольского периода // Иконостас: происхождение – развитие – символика. М., 2000. С. 312–359; *Чукова Т.А.* Алтарь древнерусского храма конца X – первой трети XIII в. СПб., 2004. С. 15–44.

что везде в зонах примыкания конструктивных элементов преграды к стене сохранилась фресковая живопись, что существенно дополняет общую картину ансамбля и позволяет понять иконографическую программу алтарной преграды, составлявшей единое целое с окружающими её росписями. Столь обильные данные позволяют существенно расширить наши представления о древнерусских алтарных преградах домонгольского периода и делают памятник одним из центральных объектов в истории изучения данной темы.

Преграда Спасской церкви была сильно заглублена внутрь алтарных проёмов, располагаясь на центральной оси восточных столбов по направлению север — юг. Подобное расположение преграды внутри алтарной арки достаточно редко для древнерусских храмов, где трассировка её линии обычно соответствовала западной плоскости алтарных столбов или была максимально приближена к ней. Анализируя домонгольские памятники, Т.А. Чукова выделяет несколько вариантов расположения линии преграды, но все они отличаются от полоцкого храма. В случае крещатой формы алтарных столбов преграда могла находиться в закрестиях западных ветвей и была заглублённой на их длину (Кирилловская церковь Киева) или же чуть сдвинута на запад (Борисоглебский собор в Чернигове). В другом варианте преграда оказывалась между боковыми ветвями алтарных столбов, но и здесь в большинстве случаев она тяготела к их западной грани (София Киевская, церковь Василия на Смядыни). В большинстве же случаев линия преграды совпадала с плоскостью западных граней западных ветвей крещатых столбов и, таким образом, была максимально вынесена на запад (церковь Апостолов в Белгородке, собор на Протоке, церковь на Воскресенской горе в Смоленске)². Последняя тенденция характерна и для храмов с квадратными, Т- или Г-образными алтарными столбами, где линия преграды совпадает или максимально приближена к западной плоскости алтарных пилонов. Такая типология встречается преимущественно в памятниках северо-западной Руси (собор Антониева монастыря, церкви Благовещения на Мячине, Спасо-Нередицы, Пантелеймона в Новгороде, Георгия и Успения в Старой Ладогe, собор Ивановского и Мирожского монастырей и Дмитриевская

---

² Чукова Т.А. Алтарь древнерусского храма конца X — первой трети XIII в. С. 36–37.

церковь во Пскове)³. Единственным исключением является преграда Софии Новгородской, линия которой проходит по центру боковых ветвей крещатых алтарных столбов и, таким образом, находится на их оси по направлению север — юг⁴, аналогично тому, как организован темплон в Спасской церкви Полоцка. Таким образом, из всего арсенала домонгольских памятников алтарная преграда Спасской церкви находит параллель в отношении трассировки только с Софийским собором Новгорода.

Алтарная преграда отсекала алтарное пространство от наоса на всю ширину храма и, соответственно, имела трёхчастную композицию, тогда как западные плоскости алтарных столбов оставались открытыми для обозрения, а находящаяся здесь роспись составляла с самой преградой единый смысловой блок. Каждая из трёх частей обладала самостоятельной замкнутой конструкцией, и общим для всей преграды являлся лишь брус темплона, вмурованный в кладку и сквозь столбы от северной до южной стены. Его концы были заведены в кладку стен и там крепились в нахлест с внутрискристенными деревянными связями. Таким образом, темплон служил одновременно и воздушной связью, являясь частью деревянного каркаса здания церкви. Это можно утверждать на основании анализа гнезда крепления темплона в северной стене жертвенника, где деревянный хвост бруса при разборке темплона был полностью удалён, а само гнездо заложено кирпичом. После разборки закладки, выполненной в 2011 г., раскрылся канал от истлевшей деревянной внутрискристенной связи, в которую брус темплона был врублен.

О характере темплона можно судить по сохранившемуся фрагменту в арке дьяконника (**рис. 1**). Брус представляет собой половину дубового бревна, расколотого по середине и установленного стёсанной плоскостью вверх. Поверхность бревна довольно грубо зачищена и выровнена, и явно была рассчитана на то, что она будет закрыта какими-

³ *Сарабянов В.Д.* Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 312–326; *Чукова Т.А.* Алтарь древнерусского храма конца X — первой трети XIII в. С. 36.

⁴ *Штендер Г.М.* К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской // Древнерусское искусство. Художественная культура Новгорода. М., 1968. С. 83–107; *Штендер Г.М., Сивак С.И.* Архитектура интерьера новгородского Софийского собора и некоторые вопросы богослужения // Литургия, архитектура и искусство византийского мира. Труды XVIII Международного Конгресса византинистов. СПб., 1995 (Византинороссика I). С. 288–302.

то декоративными накладками. Брус установлен на отметках 316–339 см от древнего пола, его ширина по стёсанной плоскости колеблется в районе 37 см, а толщина по максимуму равна 24 см. Аналогичные конструкции проходили в проёмах алтаря и жертвенника, но в ходе одного из ремонтов храма они были срублены, и сейчас здесь из-под поздних напластований штукатурки раскрыты срубы полубрёвен темплона (рис. 2). Обрубы темплона выявлены во всех гнёздах алтарной арки и жертвенника, и, как уже говорилось, отсутствует только в северной стене, где от него сохранился выразительный по своей форме отпечаток. При усадке древесины между брусом и кладкой образовался незначительный зазор, в который проходит тонкий металлический зонд. Проведённое зондирование позволяет утверждать, что брус в обоих столбах проходит насквозь на всю их ширину, а следовательно, он, вероятнее всего, был изготовлен из цельного дубового бревна. В храмах домонгольской Руси более распространёнными были одночастные преграды, распространявшиеся только на центральную апсиду. Впрочем, известно несколько примеров конструкций, схожих со Спасской церковью, когда преграда пересекала храм на

Рис. 1. Темплон в арке дьяконника. Спасская церковь Евфросиньева монастыря. Около 1161 г.

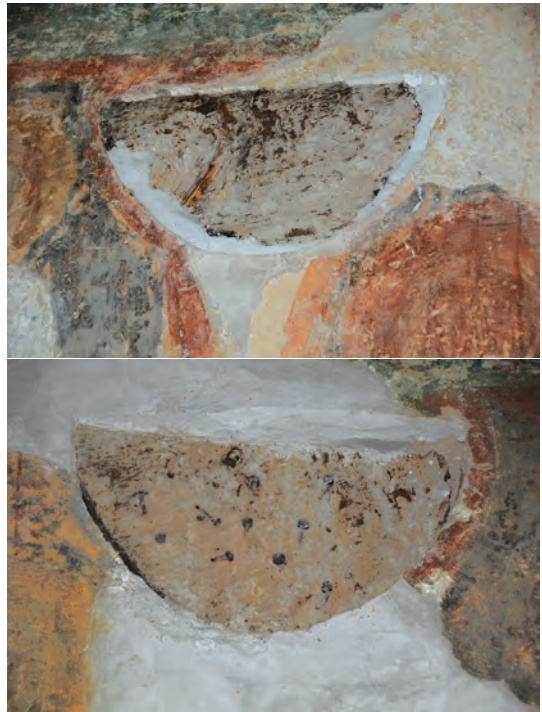

Рис. 2. Обрубы темплона в алтарной арке. Спасская церковь Евфросиньева монастыря. Около 1161 г.

всю его ширину. Так, в Ивановском соборе Пскова (около 1140) темплон пересекал все три алтарных проёма, но прерывался на три отрезка, тогда как в соборе Антониева монастыря (1119) или в церкви Спаса на Нередице (1198) он шёл сплошной линией. Впрочем, во всех названных случаях алтарная преграда была вынесена в плоскость западной грани алтарных столбов, а в случае с собором Антониева монастыря даже выходила наружу столбов⁵. Такие же сплошные преграды, вынесенные в уровень западных плоскостей алтарных столбов, известны по церкви Апостолов в Белгородке и собора на Смядыни⁶. Таким образом, в отношении трассировки и конструкции темплона алтарная преграда Спасской церкви не знает ни одной буквальной аналогии среди памятников домонгольского периода.

Показательной чертой конструкции Спасской церкви является тот факт, что брус темплона был связан с внутрискатными связями и одновременно служил элементом деревянного каркаса, который, согласно устойчивой архитектурной традиции, возводился в ходе строительства храма. Воздушные связи в Спасской церкви отличаются сложной и не до конца понятной структурой, поскольку в объёмах алтаря и основной части храма они имеют разную разбивку по уровням, которая друг с другом совпадает лишь частично. Связи были удалены при одном из ремонтов храма, но от них хорошо сохранились гнёзда, что позволяет безошибочно определить высоты их залегания. В основном объёме выявлено как минимум три уровня деревянных связей: нижний — в уровне темплона, верхний в основании пяти подпружных арок, и ему соответствуют каменные плиты-консоли, а также средний, которому также соответствуют аналогичные плиты, выходящие из кладки подкупольных опор. Нижний уровень связей проявляется в пространстве храма только балкой темплона, а также читается в окнах нижнего ряда. Средний регистр проходит на высоте пола хора и проявляется воздушными связями в проёмах подпружных арок. Верхний регистр имеет аналогичную структуру и соответствует пятам подпружных арок. В то же время, в алтарном пространстве воздушные связи организованы несколько иначе. В восточной подпружной арке они имеют те же выходы,

⁵ Сарабьянов В.Д. Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 318–322.

⁶ Чукова Т.А. Алтарь древнерусского храма конца X — первой трети XIII в. С. 36. Рис. 15, 33.

что и в других арках подкупольного пространства, однако в пространстве алтарной арки связи выходят из стен только в верхнем уровне, попадая непосредственно на уровень груди изображённых здесь Иоакима и Анны. Кроме того, выявлены два гнезда аналогичного сечения, проходящие довольно низко, значительно ниже уровня темплона, на высоте верхней отгранки святительского чина. Впрочем, пока нельзя утверждать, что это гнёзда именно воздушной связи, а не какого-то дополнительного алтарного устройства: они оба заполнены грунтом XVII в. и понять их назначение позволит только их частичное раскрытие.

Отметим, что во многих домонгольских храмах наблюдается аналогичная зависимость, когда брус темплона завязывался на уровень воздушных связей, или же сама связь, пересекавшая алтарную арку, служила в роли темплона. Так, например, темплон собора Антониева монастыря и церкви Спаса на Нередице крепились к воздушной связи, в церкви Ивановского монастыря во Пскове балка темплона точно соответствовала уровню воздушных связей, а в церкви Благовещения на Мячине связь одновременно играла роль темплона. Эта зависимость предопределила большую высоту многих алтарных преград Новгорода и Пскова, поскольку высота залегания воздушной связи была предопределена конструктивными особенностями всего здания, его высотой, а следовательно, и шагом закладки уровней связей. В названных памятниках высота темплона колебалась от 400 до 500 см: в соборе Антониева монастыря его высота от древнего пола — около 490 см, в церкви Благовещения на Мячине — 480 см, в соборе Ивановского монастыря — 500 см, в церкви Спаса на Нередице — около 400 см⁷. Пространство между барьером и темпლოм, слишком высокое и узкое, вероятнее всего заполнялось не иконами, а завесой, символика которой была тесно связана с прообразом Скинии. Зависимость высоты темплона от уровня залегания воздушных связей могла оказаться одним из побудительных мотивов развития древнерусской алтарной преграды в сторону увеличения её высотных параметров, что в конечном итоге вело к формиро-

⁷ Ковалева В.М. Алтарные преграды в трех новгородских храмах XII века // Древнерусское искусство: Проблемы и атрибуции. М., 1977. С. 55–57; Сарабьянов В.Д. Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 317–322; Он же. Алтарная преграда церкви Спаса на Нередице: типология и иконография // Церковь Спаса на Нередице: от Византии к Руси. К 800-летию памятника. М., 2005. С. 83–98.

ванию иконостаса⁸. Между тем, алтарная преграда Спасской церкви хотя конструктивно и была связана с каркасом деревянных связей, скорее соответствовала иной типологии, повторяя классические византийские пропорции: напомним, что её высота была около 340 см.

Преграда во всех трёх проёмах, вероятнее всего, имела единообразное строение, состоя из темплона или архитрава, который частично сохранился в дьяконнике, стоек, от которых имеются отпечатки на всех плоскостях стен и столбов, а также два врезных гнезда для их креплений в сохранившейся части темплона, и барьера, который не оставил по себе никаких следов, но реконструируется по множеству аналогий. Кроме того, отпечатки по трассе преграды могут присутствовать и в древнем полу, который в этой зоне мог сохраниться, но никогда не исследовался, и здесь ещё возможны открытия, которые дополнят предлагаемую реконструкцию. Следует сказать, что нынешний деревянный пол превышает первоначальный примерно на 40 см, а под ним лежит кирпичный пол, относящийся, видимо, к XVII в., уровень которого примерно соответствует первоначальному. Кирпичный пол открыт в объёме дьяконника, и его уровень взят в качестве нулевой отметки для обмеров. В основном объёме храма древний пол был преимущественно разрушен в XVIII столетии, когда в храме, принадлежавшем в этот период ордену иезуитов, были сделаны склепы для захоронений. В основном объёме церкви был вырыт котлован глубиной около 1,5 м, уничтоживший древние полы и частично повредивший фундаменты церкви, и в образовавшемся подпольном пространстве были сложены кирпичные склепы для захоронений, перекрытые сводами, что повлекло за собой поднятие уровня пола до современного состояния. Однако эти перестройки не коснулись алтарной части, где могут сохраниться следы от конструкций алтарной преграды.

Снизу в скругляющейся части бруса по центру вырублены два квадратных гнезда со стороной 10 см, в которые крепились стойки преграды. Гнёзда отстоят от плоскости стен примерно на 5–7 см, из чего можно сделать вывод, что между стойками и стеной был небольшой зазор в несколько сантиметров. Этот зазор позволил подвести под стойки фресковый грунт, намет которого здесь имеет характерные неров-

---

⁸ *Сарабьянов В.Д.* Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 334–335; *Чукова Т.А.* Алтарь древнерусского храма конца X – первой трети XIII в. С. 37.

ности, говорящие о том, что стойка к этому моменту уже была установлена и мешала штукатуркам идеально выровнять поверхность. Аналогичная система крепления стоек, врубленных в темплон, прослеживается на примере алтарной преграды церкви Спаса на Нередице (1198)⁹. Внизу стойки должны были крепиться в деревянный брус, вмурованный в пол, но из-за отсутствия археологических исследований мы можем только гипотетически восстановить эту часть конструкции, опираясь на сохранившиеся аналогии, например, преград Софии Новгородской¹⁰ или церкви Благовещения на Мячине¹¹.

При выполнении росписей на откосах алтарной арки стойки алтарной преграды были оконтурены с обеих сторон полосой отгранки, и, таким образом, на обоих откосах сейчас читается их проекция. В верхней части стоек, по мере приближения к балке темплона, их контуры плавно расширяются до параметров бруса, из чего напрашивается вывод, что столбцы уже при их установке имели капители (**рис. 3**). Вероятно, капители были украшены резным декором, а следовательно, и вся алтарная преграда имела резную декорацию. Впрочем, не исключено, что её украшали и декоративные металлические накладки. Судя по сохранившимся гнёздам на темплоне арки дьяконника, боковые проёмы имели по две стойки, а исходя из общей конструктив-

Рис. 3. Южный откос арки алтаря. Контур столбца преграды. Спасская церковь Евфросиньева монастыря. Около 1161 г.

⁹ Ковалева В.М. Алтарные преграды в трех новгородских храмах XII века. С. 59; Сарабьянов В.Д. Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 321–322.

¹⁰ Штендер Г.М. К вопросу об архитектуре малых форм Софии Новгородской // Древнерусское искусство: Художественная культура Новгорода. М., 1968. С. 96–98.

¹¹ Ковалева В.М. Алтарные преграды в трех новгородских храмах XII века. С. 55–57; Сарабьянов В.Д. Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 322–323.

ной и композиционной логики, можно утверждать, что в центральном проёме располагалось четыре стойки, из которых две центральные соответствовали ширине царских врат. Высота барьера реконструируется только по византийским аналогиям, поскольку в полной сохранности до нас дошли только каменные преграды. Например, в церкви Богородицы Елеусы в Велюсе барьер алтарной преграды (1080) имел высоту 116 см¹², в церкви Пантелеймона в Нерези (около 1164) его высота равняется 110 см¹³, в соборе монастыря Пантократора в Константинополе (первой половины XII в.) — около 120 см¹⁴, в верхней церкви Боянской церкви (1259) — около 115 см¹⁵ и т.д. Исходя из приведённых аналогий, высота барьера Спасской церкви колебалась в пределах 110–120 см. Боковые проёмы алтарной преграды вряд ли были заполнены иконами, поскольку они выполняли функцию входа и выхода, и образы здесь могли крепиться только к темплону. Что же касается интерколумниев центрального проёма, то их примерные параметры равнялись 200x90 см¹⁶, что может предполагать как установку в них двух ростовых икон Спасителя и Богоматери, так и их заполнение завесами. Скорее всего, алтарная преграда Спасской церкви была прозрачной, полностью соответствуя в своих пропорциях и декорации классической византийской типологии XII столетия, когда интерколумнии ещё оставались не заполненными иконами.

Остаётся открытым вопрос, предполагались ли иконы на темплоне Спасской церкви, примеры чего хорошо известны по целому ряду расписных эпистилий или иконных рядов, украшавших преграды

¹² Мильковик-Пепек П. Велјуса. Манастир св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица. Скопје, 1981. С. 134–138.

¹³ Окунев Н.Л. Алтарная преграда XII века в Нерезе // *Seminarium Kondakovianum*. Prague, 1929. Vol. 3. С. 8

¹⁴ Megaw A.H.S. Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul // *DOP* 17 (1963). P. 344.

¹⁵ Гергова И. Опыт за реконструкция на олтарните прегради в Боянската църква // *Проблеми на изкуството* 1 / 1995. С. 25.

¹⁶ Отсчёт высоты от нижней отметки темплона (316 см) до верхней барьера — 110–120 см, в результате примерная высота интерколумния около 200 см. Его ширина — около 90 см — высчитывается из общих параметров центрального нефа — около 300 см за вычетом ширины царских дверей (приблизительно 80 см) и суммарной ширины четырёх стоек (10 см x 4).

средневизантийского периода¹⁷. Никаких следов, которые можно было бы интерпретировать как остатки креплений икон, на сохранившейся части темплона не прослеживается. Однако в самом центре его верхней плоскости читается небольшое прямоугольное гнездо, где вполне могла крепиться стойка какого-то навершия, например, креста, который, таким образом, находился по оси дьяконника, завершая композицию этой части алтарной преграды. Естественно, что в таком случае аналогичные кресты крепились в проёмах жертвенника и центрального алтаря, что исключает возможность установки здесь иконного ряда.

Подводя итог анализа конструкции и типологии алтарной преграды Спасской церкви, можно прийти к выводу, что она в большей мере соотносилась с византийскими образцами, при этом сохраняя некоторые черты, характерные именно для древнерусской традиции. Трассировка преграды по центру оси алтарных столбов достаточно часто встречается в памятниках Византии и Балкан¹⁸, однако использование темплона как элемента деревянного каркаса храма находит параллели исключительно в древнерусской традиции. К византийским чертам следует отнести относительно небольшую высоту полоцкой преграды и её трёхчастную композицию, что в большей мере характерно для классической византийской типологии, сохранявшей свои формы неизменными вплоть до XV столетия. Как мы увидим ниже, такой же вывод о совмещении византийской основы и древнерусской специфики можно сделать в отношении живописной декорации, окружавшей зону алтарной преграды и символически соотнесённой с нею.

Среди фресок, программно связанных с композицией и символической алтарной преграды, в первую очередь следует остановиться на росписях западных граней алтарных столбов, которые, в силу заглублён-

¹⁷ Обобщающие работы по этому вопросу см.: *Лазарев В.Н.* Два новых памятника русской станковой живописи XII–XIII вв. (К истории иконостаса) // *Лазарев В.Н.* Русская средневековая живопись. Статьи и исследования. М., 1970. С. 130–143; *Лазарев В.Н.* Три фрагмента расписных эпистилиев и византийский темплон // *Лазарев В.Н.* Византийская живопись. М., 1971. С. 110–136; *Walter Ch.* The Origins of the Iconostasis // *Eastern Churches Review*. Vol. III. Oxford, 1971. P. 256; *Chatzidakis M.* L'évolution de l'icone aux 11e – 13e siècle et la transformation du templon // *XVe Congrès International d'études Byzantines*. III. Art et archéologie. Athens, 1975. P. 159–195; *Epstein A.W.* The Middle Byzantine Sanctuary Barrier: Templon or Iconostasis? // *Journal of the British Archaeological Association*. London, 1981. Vol. CXXXIV. P. 3–24.

¹⁸ Исчерпывающий обзор этих памятников см.: *Бабић Г.* О живописном убранстве олтaрских преград // ЗЛУ 11. Београд, 1975. С. 4–41.

Рис. 4. Этимасия, северный столб.
Спасская церковь Евфросиньева
монастыря. Около 1161 г.

Рис. 5. Этимасия, южный столб.
Спасская церковь Евфросиньева
монастыря. Около 1161 г.

ности преграды, оставались открытыми и являлись доминирующими в декорации, обрамлявшей арку алтаря. На обеих гранях по сторонам от центрального алтарного проёма расположены два колоссальных поклонных креста, изображённые в иконографии «Этимасии», то есть «Престола уготованного» (рис. 4, 5). Верхняя граница темплона точно совпадает с линией отгранки между первым и вторым регистрами росписей, которые, таким образом, составляют единую протяжённую композицию со всей алтарной преградой. Выше, во втором и третьем регистрах, расположены парные «Сретение» и «Благовещение», которые относятся к евангельскому повествованию храмовой декорации и в данный момент выпадают из поля нашего зрения. Кресты, масштабно соотносясь с конструкцией алтарной преграды, составляют с нею единую композицию, хотя при этом они имеют и дополнительную функцию, связанную с проводимыми в этой зоне заупокойными богослужениями. В северной и южной стенах храма недавно были выявлены остатки двух аркосолиев, которые расположены практически во всю ширину боковых рукавов подкупольного креста и даже чуть заходят в простран-

ство дьяконника и жертвенника. В то же время, в нижней части западных граней восточных столбов сохранились две первоначальные прямоугольные ниши, которые по материальным признакам однозначно относятся к периоду строительства храма. Эти ниши оказываются в основании престолов крестов — «Этимасий», явно составляя с ними единый смысловой блок. Ниши имеют очевидный богослужебный характер и, учитывая тот факт, что в силу малых размеров храма они

находятся буквально рядом с аркосолиями, их богослужебное предназначение, вероятнее всего, связано с заупокойными службами, проводимыми перед располагавшимися здесь захоронениями.

Особо следует сказать несколько слов об иконографии этих поклонных крестов. Как уже говорилось, они представлены в варианте «Этимасии» — «Престола уготованного», иконография которого восходит к дохристианским временам, а в византийском искусстве известна с древнейших времён и является символом нераздельности Св. Троицы. Образ «Этимасии» представляет собой изображение Престола, на котором на вышитой подушке лежит Евангелие, а над ним возвышается небольшой крест; иногда композиции дополняется фигуркой голубя, символизирующего Св. Дух (рис. 6). Известны как самостоятельные изображения «Этимасии», так и включения этого сюжета в различные композиции, среди которых наиболее часто её можно встретить в сцене «Сошествие Св. Духа»¹⁹. Однако полочские фрески отличаются от стандартной иконографии «Этимасии» колоссальными размерами

Рис. 6. Этимасия. Мозаика Арианского баптистерия в Равенне. VI в.

¹⁹ Подробный разбор иконографии «Этимасии» с привлечением предшествующей литературы см.: Николай (Озолин), протоиерей. Православная иконография Пятидесятницы. Об истоках и эволюции византийского извода. М., 2001. С. 114–148.

самых крестов, которые доминируют над изображениями Престолов и несут самостоятельную функцию, возвращая нас к традиционной для подобных композиций теме поклонения Кресту. Показательно, что обе композиции представлены на фоне приоткрытых завес, нечётко сейчас читающихся из-за плохой сохранности фресок. Если учитывать, что кресты входили в общую композицию алтарной преграды, то эта деталь, скорее всего, указывает на то, что пространство интерколумниев было закрыто не иконами, а завесой, мотив которой был повторён в росписи алтарных столбов.

Размещение на алтарных столбах или в предалтарной зоне поклонных крестов, представленных в той или иной иконографии, оказывается устойчивой особенностью домонгольских храмовых декораций. Первый пример широкого использования крестов прослеживается в системе росписи Софии Киевской (1030-е гг.), где они, располагаясь по всему объёму нижней зоны храма, имеют различную иконографию и символику. Наибольшее их количество находится в пространстве под хорами, где отдельные плоскости столбов отведены под их изображения четырёх- или шестиконечной формы. Кресты в пространстве под хорами имеют схожую типологию и декорацию, варьируясь лишь в деталях, и напоминают процессионные кресты, возвышающиеся над невысокими «горками»²⁰. В системе организации сакрального пространства Софийского собора они несут совершенно определённую функцию, являясь обозначением мест захоронения частиц мощей святых. В соответствии с этой функцией вокруг них составляются мини-программы, состоящие из изображений отдельных фигур святых, которые связаны с богослужебным и символическим контекстом каждого малого объёма под хорами²¹. Кресты другой типологии присутствуют и

²⁰ Введенская В. Кресты в орнаментике Софийского собора // Пам'ятки архітектури і монументального мистецтва в світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». Київ, 1996. С. 17–18; Пуцко В.Г. Дорогощинний хрест у стенописи Софії Київської // Нови дослідження давніх пам'яток Києва. Матеріали наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». Київ, 2003. С. 183–191.

²¹ Герасименко Н.В., Захарова А.В., Сарабьянов В.Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: Внутренние галереи // ВВ. Т. 66 (91). М., 2007 (далее — Герасименко, Захарова, Сарабьянов, 2007). С. 24–59; Сарабьянов В.Д. Реликвии и образы святых в сакральном пространстве Софии Киевской // Пространственные иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси. М., 2011. С. 364–392.

в алтарной части храма, где они фланкированы двумя райскими древами и символизируют Царство Небесное. Кроме того, два креста размещены на крайних пилонах, фланкирующих пятиапсидное алтарное пространство Софийского собора, под фигурами Богоматери Оранты и Иоанна Предтечи, и в контексте рассматриваемой темы они представляют буквальные протографы фрескам полоцкого храма (рис. 7). Их принципиальное отличие заключается в том, что они расположены в самом нижнем уровне росписей алтарных пилонов, т.е. в непосредственной близости к молящимся, и, вероятнее всего, они исполняли функцию поклонных образов. Поэтому весьма вероятно, что они мыслились скорее как символические элементы алтарной преграды и служили как символическое сопровождение таинства причастия, осуществлявшееся священником через парпет алтарной преграды, рядом с которой, собственно, и находились изображения этих крестов.

Рис. 7. Поклонный крест.
Фреска Софии Киевской. 1030-е гг.

Буквальной аналогией полоцкой композиции являются изображения крестов, украшавших нижнюю зону алтарных столбов Михайловского Златоверхого собора в Киеве (около 1112), схема росписи которого, по дошедшим до нас фрагментам, снятым со стен перед разрушением храма, реконструирована Ю.А. Коренюком²² (рис. 8, 9). В

²² Коренюк Ю. Ансамбль мозаик та фресок Михайлівського Золотоверхого собору // Студії мистецтвознавчі. 2005. № 1 (9). С. 8–9; Коренюк Ю., Кот С. Мозаїки та фрески Михайлівського Золотоверхого собору у Києві: сучасний стан мистецької спадщини // Пам'ятки України. 2007. Ч. 1. С. II–XXXVIII; Коренюк Ю.О. Історія ансамблю мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві від перших письмових згадок до періоду демонтажу // Софійські читання. Вып. 5: Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції «Духовний потенціал та історичний контекст християнського мистецтва» (м. Київ, 28–29 травня 2009 р.). Київ, 2010. С. 78–110.

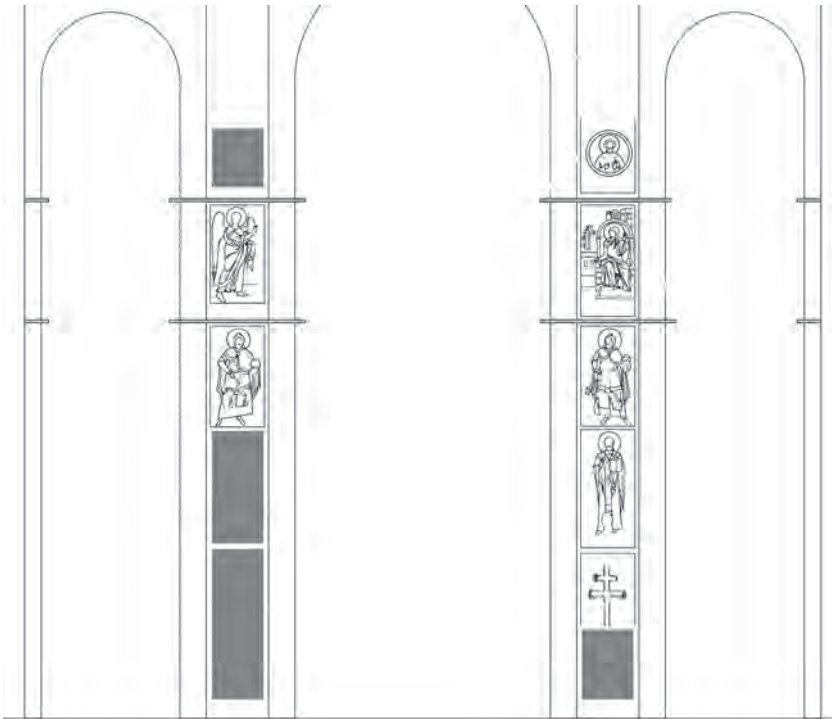

Рис. 8. Михайловский Златоверхий собор в Киеве. Схема росписи алтарных столбов. Около 1112 г. (по Ю.А. Коренюку).

соборе Антониева монастыря (1125) два креста-никитриона размещены в средней зоне алтарных столбов, открываясь в проёмы арок жертвенника и дьяконника, что в данном случае непосредственно связано с конструкцией и символикой алтарной преграды, а также с особенностями её бытования²³. Два огромных поклонных креста, относящиеся к декорации 1161 г., сохранились за иконостасом на восточных столбах Успенского собора во Владимире²⁴ (рис. 10). Эта традиция возрождается в росписях XV в., о чём свидетельствуют фрески церкви Успения на

Рис. 9. Поклонный крест. Фреска Михайловского Златоверхого собора в Киеве. Около 1112 г.

²³ Подробнее об этом см.: *Сарабьянов В.Д.* Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 333.

²⁴ Там же. С. 335. Ил. 23.

Рис. 10. Поклонные кресты. Успенский собор Владимира. 1161 г.

Городке в Звенигороде, ок. 1400²⁵ (рис. 11), собора Саввино-Сторожевского монастыря, 1420–30-х гг. (рис. 12), и суздальского собора Рождества Богородицы, XV в.²⁶. Таким образом, поклонные кресты алтарных столбов Спасской церкви, составляющие с её алтарной преградой единый смысловой блок, оказываются в русле устойчивой традиции, прослеживающейся по целому ряду древнерусских памятников.

Росписи нижнего уровня откосов алтарной арки также программно связаны со стоявшей здесь алтарной преградой. Показательно, что расположенные здесь фрески, в зависимости от их соотношения с алтарной преградой, сориентированы в разные части храма. Узкие плоскости откосов, проходящие к западу от преграды и открывающиеся в основное пространство храма, заняты двумя фигурами столпников, чьи изображения приобретают чрезвычайную выразительность и

²⁵ Филатов В.В. К истолкованию фресок на восточных столпах Успенского собора в Звенигороде // Древнерусское искусство: Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV–XV вв. СПб., 1998. С. 193–194; Он же. Поклонные кресты во фресках собора Успения-на-Городке в Звенигороде (попытка богословского истолкования росписей) // Искусство христианского мира. Сборник статей. М., 2000. Вып. 4. С. 129–137.

²⁶ Филатов В.В. Особенности иконографии фресок Андрея Рублева в соборе Успения на Городке в Звенигороде // Искусство древней Руси: Проблемы иконографии. М., 1994. С. 18.

Рис. 11. Поклонный крест. Церковь Успения на Городке в Звенигороде. Около 1400 г.

Рис. 12. Поклонный крест. Собор Рождества Богородицы Савво-Сторожевского монастыря. 1420-е гг.

архитектоничность, особенно в соседстве с конструкциями преграды. Капитель столпа, на котором изображён неизвестный столпник на южном откосе, своей богатой резной декорацией, напоминающей коринфский ордер, должна была находить буквальное созвучие с аналогичной капителью столбца алтарной преграды, расположенной в этом же уровне (рис. 13). Изображённый напротив на северном откосе Давид Солунский, согласно иконографической традиции, представлен на дереве²⁷, и эта особенность его иконографии как будто находит символическое со-

²⁷ Св. Давид Солунский идентифицируется именно по этой иконографической детали, поскольку он является единственным столпником, изображающимся на дереве. Аналогии известны по фрескам собора Мирожского монастыря, ок. 1140 г. (Сарабьянов В.Д. Спасо-Преображенский собор Мирожского монастыря. М., 2002. Схема IX, 10), фрескам монастыря Хора в Константинополе, 1315–1320 гг. (Underwood P.A. The Karije Jami. New York, 1966. Vol. III. Pl. 506, 507), а также по росписям нартекса Софии Охридской, 1346–1350 гг. (Томековић С. Монашка традиција о задужбинама и списима архиепископа Данила II // Архиепископ Данило II и његово доба (Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. LVIII, Одељење историјских наука, књ. 17). Београд, 1991. С. 426). В других, более многочисленных случаях св. Давид изображается на столпе.

Рис. 13. Столпник. Южный откос алтарной арки. Спасская церковь Евфросиньева монастыря. Около 1161 г.

Рис. 14. Столпник. Фреска Панагии Аракиотиссы в Лагудере на Кипре. 1192 г.

звучие в материале, из которого была выполнена алтарная преграда Спасской церкви. Подобное архитектурное совмещение изображений столпников как символических опор архитрава (темплона) находит аналогии в ряде ансамблей средневизантийского периода, в первую очередь на Кипре, где близкая схема прослеживается во фресках церквей Панагии Амасгу в Монагри (слой раннего XII в.)²⁸, Св. Апостолов в Перахорио, 1160–80-х гг.²⁹, Панагии Аракиотиссы в Лагудера, 1192 г.³⁰ (рис. 14), а также Епископии в Мани (конец XII в.). Непринципиальное отличие названных памятников заключается в том, что столпники в них размещены не снаружи преграды, а за ней, то есть со стороны алтаря.

Изображения, расположенные на откосах алтарной арки к востоку от преграды, ориентированы уже внутрь апсиды и включены в общую

²⁸ Boyd S. The Church of the Panagia Amasgou. Monagri, Cyprus, and Its Wall-paintings // DOP 28 (1974). P. 288. Fig. 14.

²⁹ Megaw A.H.S., Hawkins E.J.W. The Church of the Holly Apostles at Perachorio, Cyprus, and Its Frescoes // DOP 16 (1965). P. 312. Fig. 44.

³⁰ Nicolaidès A. L'église de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra, Chypre: Etude iconographique des fresques de 1192 // DOP. 1996. Vol. 50. P. 28. Figs. 19, 20, 28, 29.

программу росписей алтаря³¹. Здесь в верхней части представлены два дьякона, Роман и Пармен, которые развёрнуты в сторону престола и держат в руках две большие процессионные свечи. Два нижних регистра алтарной апсиды занимает святительский чин и сцены деяний святителей, который составляет мини-программу, раскрывающую различные грани святительского служения. В верхнем уровне расположены четыре сцены, а ещё две находятся в нижнем регистре и вплотную примыкают к алтарной преграде изнутри алтаря. Здесь изображены две сцены целительства: в южной части представлена композиция «Спиридон Тримифунтский исцеляет императора Констанция», а в северной – «Апостол Фаддей приносит Св. Образ царю Авгарю». Действие сюжетов разворачивается внутрь алтаря, а композиции прерываются арками, ведущими в жертвенник и дьяконник, и, таким образом, рядом с преградой расположены фигуры Спиридона и Фаддея, тогда как исцеляемые цари изображены уже за арками. Эти сцены, вплотную примыкая с востока к плоскости алтарной преграды, являются своего рода вводными сюжетами в многосоставную и сложную программу алтарной декорации Спасской церкви.

Типология алтарной преграды Спасской церкви с использованием завес отсылает нас к символическому образу Скинии, что находит параллели как в многовековой византийской традиции, так и в многих домонгольских памятниках, где конструкция и декорация темплов поддаётся хотя бы примерной реконструкции. Завесы реконструируются в преградах Софии Киевской, собора Антониева монастыря, церкви Спаса на Нередице, и, вероятнее всего, они присутствовали в большинстве древнерусских преград XI–XII вв.³² Общность не только типологии темплона, но и некоторых элементов алтарной декорации говорит о том, что древнерусские преграды ориентировались на единый образ, при том что его интерпретация могла иметь и существенные различия. К таким устойчивым элементам относятся поклонные кресты на алтарных столбах, к ним же можно отнести и принцип цокольной декорации внутреннего пространства алтаря, где часто варьировались мотивы пе-

³¹ Подробный разбор этих сюжетов см.: *Сарабьянов В.Д.* Образ священства в росписях Софии Киевской. Часть II: Программа Софийского собора и древнерусские памятники XI–XII столетий // *Искусствознание* 3–4/2012. М., 2012. С. 50–59.

³² *Сарабьянов В.Д.* Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 327–330.

Рис. 15. Завесы. Алтарная арка. Спасская церковь Евфросиньева монастыря. Около 1161 г.

лён и мраморировок. Под фигурами Спиридона и Фаддея, а также под святительским рядом в центре апсиды отчётливо просматриваются изображения верхней части ткани, подвешенной на кольцах, из чего следует, что цокольная часть алтарных фресок была украшена завесами, основная часть которых сейчас сокрыта поздним полом (рис. 15). Живописная имитация завес или «полотенец», восходящая к византийским памятникам доиконоборческого периода, широко использовалась в практике древнерусской монументальной живописи и всегда имела символический подтекст³³. Исследователи не без оснований считают, что символика пелён, обрамлявших цоколи стен храмов или их алтарные объёмы, восходит к библейским описаниям устройства Скинии и Святого Святых. Среди древнерусских памятников домонгольского периода использование «полотенец» в подобном контексте известно на примере памятников Смоленска и Владимиро-Суздальской земли³⁴. В Новгороде XII в. изображение завес также известно по двум примерам, и в обоих случаях их включение в декорацию храма связано с алтарной преградой и алтарём. Так, в соборе Антониева монастыря «полотенца»

³³ Орлова М.А. О приемах украшения цокольных частей интерьеров древнерусских храмов и их происхождение // Средневековая Русь. М., 1976. С. 184–190.

³⁴ Воронин Н.Н. Смоленская живопись 12–13 веков. М., 1977. С. 14; Лифшиц Л.И. К вопросу о реконструкции программ храмовых росписей Владимиро-Суздальской Руси XII в. // Дмитриевский собор во Владимире. К 800-летию создания. М., 1997. С. 156–157.

покрывают цокольную часть алтарных столбов, участвуя в композиции и иконографической программе алтарной преграды, которая, вместе с примыкающими фресками, воссоздаёт символический облик Скинии³⁵. Вторым примером оказывается алтарная декорация церкви Спаса на Нередице, где невысокие «полотенца», недавно обнаруженные в цоколе алтарной апсиды, вместе с другими частями алтарной программы составляют аналогичный символический пласт, указывающий на образ Скинии³⁶. Весьма показательно, что в обоих случаях использование мотива завес совпадает со сложной типологией алтарной преграды, которая пересекала все три алтарных проёма, тогда как в большинстве новгородских храмов преграда располагалась только в центральном проёме, а цокольная декорация представляла собой мраморировки. Вероятно, аналогичный символический замысел присутствовал в соборе на Протоке в Смоленске, где преграда имела схожую трёхчастную конструкцию, а в декорации алтаря широко использовались имитации тканых завес³⁷. Теперь в этот же ряд может быть поставлена алтарная преграда Спасской церкви Евфросиньева монастыря, которая, повторяя классическую византийскую схему, в то же время отражает многие черты древнерусской домонгольской традиции.

---

³⁵ Лифшиц Л.И., Сарабьянов В.Д., Царевская Т.Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI — первая четверть XII века. СПб., 2004. С. 741–749.

³⁶ Сарабьянов В.Д. Новгородская алтарная преграда домонгольского периода. С. 327–330; Он же. Алтарная преграда церкви Спаса на Нередице: типология и иконография. С. 93–98. Илл. 5.

³⁷ Воронин Н.Н. Смоленская живопись 12–13 веков. С. 110–113; Чукова Т.А. Алтарь древнерусского храма конца X — первой трети XIII в. С. 31–32.

ЗВЕСТКІ АБ АЎТАРАХ

Арлова Таццяна Апалінар’еўна,

загадчык навукова-рэстаўрацыйнага аддзела НППКМЗ.

Ашугева Вера Яўгенаўна,

старшы навуковы супрацоўнік Музея беларускага кнігадрукавання – філіяла НППКМЗ.

Воднева Ірына Пятроўна,

загадчык Краязнаўчага музея – філіяла НППКМЗ.

Гаўрылава Славіна Вячаславаўна,

вядучы навуковы супрацоўнік Краязнаўчага музея – філіяла НППКМЗ.

Дамаскіна Вольга Фёдараўна,

загадчык Музея традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер’я – філіяла НППКМЗ.

Зуева Галіна Паўлаўна,

вядучы навуковы супрацоўнік Музея беларускага кнігадрукавання – філіяла НППКМЗ.

Іаанісян Алег Міхайлавіч,

к.г.н., загадчык сектара архітэктурнай археалогіі Дзяржаўнага Эрмітажа, г. Санкт-Пецярбург.

Копыл Сяргей Пятровіч,

загадчык Музея баявой славы – філіяла НППКМЗ.

Магалінскі Ігар Уладзіміравіч,

старшы навуковы супрацоўнік навукова-рэстаўрацыйнага аддзела НППКМЗ.

Нямчынская Настасся Ігнацьеўна,

старшы навуковы супрацоўнік Краязнаўчага музея – філіяла НППКМЗ.

Рудакоў Павел Сяргеевіч,

старшы навуковы супрацоўнік Музея баявой славы – філіяла НППКМЗ.

Салаўёў Аляксандр Аляксандравіч,

старшы навуковы супрацоўнік навукова-рэстаўрацыйнага аддзела НППКМЗ.

Сараб’янаў Уладзімір Дзмітрыевіч,

к.м., галоўны мастацтвазнаўца, брыгадзір мастакоў-рэстаўратараў Міжабласнага навукова-рэстаўрацыйнага мастацкага ўпраўлення, г. Масква.

Смірнова Таццяна Рафаілаўна,

старшы навуковы супрацоўнік Дзіцячага музея – філіяла НППКМЗ.

Сырэвіч Ірына Вікенцьеўна,

старшы навуковы супрацоўнік Музея баявой славы – філіяла НППКМЗ.

Філатава Надзея Валянцінаўна,

навуковы супрацоўнік Музея традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я – філіяла НППКМЗ.

Філімонава Вольга Аляксандраўна,

старшы навуковы супрацоўнік Музея беларускага кнігадрукавання – філіяла НППКМЗ.

Шарох Ганна Анатольеўна,

старшы навуковы супрацоўнік Музея традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я – філіяла НППКМЗ.

Шульчанка Вольга Анатольеўна,

старшы навуковы супрацоўнік Музея беларускага кнігадрукавання – філіяла НППКМЗ.

Схема розміщення музеїв у г. Полацку

Запрашаем наведаць філіялы Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

www.polotsk.museum.by

1 Музей гісторыі архітэктуры Сафійскага сабора

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

г. Полацк, вул. Замкавая, 1, тэл. 42-53-40 e-mail: sophia.polotsk@museum.by

2 Музей беларускага кнігадрукавання

Музей працуе з 10.00 да 17.00. У летні час – з 10.00 да 18.00.

г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 22, тэл. 42-57-25

Музей-бібліятэка Сімяона Полацкага

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

Чытальная зала працуе ў сераду, чацвер і суботу з 10.00 да 16.00

г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 22, тэл. 42-63-39

e-mail: book.polotsk@museum.by

3 Мастацкая галерэя

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

г. Полацк, вул. Стралецкая, 4А-4, тэл. 42-36-32 e-mail: gallery.polotsk@museum.by

4 Краязнаўчы музей

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 11, тэл. 42-27-15

e-mail: local.polotsk@museum.by

5 Стацыянарная выстаўка «Прагулка па Ніжне-Пакроўскай»

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

г. Полацк, Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 33, тэл. 45-81-16

e-mail: walk.polotsk@museum.by

6 Дзіцячы музей

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 46, тэл. 42-45-58

e-mail: children.polotsk@museum.by

7 Музей традыцыйнага ручнога ткацтва Паазер'я

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

г. Полацк, вул. Войкава, 1, тэл. 42-30-41

e-mail: tkach.polotsk@museum.by

8 Прыродна-экалагічны музей

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадны – панядзелак.

г. Полацк, вул. Ф. Скарыны, 21, тэл. 42-42-13

e-mail: ecology.polotsk@museum.by

9 Музей баявой славы

Працуе з 10.00 да 17.00, у летні час – з 10.00 да 18.00. Выхадныя – панядзелак, аўторак.

г. Полацк, вул. Тусналобавай-Марчанка, 1 (Курган Бессмяротнасці), тэл. 43-44-21

e-mail: war.polotsk@museum.by

10 Музей-кватэра Героя Савецкага Саюза З.М. Тусналобавай-Марчанка

Працуе з 10.00 да 15.00. Выхадныя – панядзелак, аўторак.

г. Полацк, вул. 23-х гвардзейцаў, 1, тэл. 43-94-69

e-mail: tusnolobova.polotsk@museum.by

Полацкі музейны штогоднік
(зборнік навуковых артыкулаў за 2013 г.)

Укладальнік:

Явіч Таццяна Уладзіміраўна,
намеснік дырэктара па навуковай рабоце

Адказы за выпуск *В.У. Гаўрылаў*
Карэктар: *В.Я. Ашучева*
Дызайн-макет і вёрстка: *С.Г. Урбан*

Падпісана да друку 01.01.2014 г.
Фармат 60x84^{1/8}. Гарнітура «Mirandolina».
Папера афсетная. Друк афсетны.
Тыраж 50 экз. Замова 689.

Макет выкананы на абсталяванні навукова-інфармацыйнага аддзела НППКМЗ
211400, г. Полацк, вул. Ніжне-Пакроўская, 22.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка
ў Прыватным унітарным прадпрыемстве «Джи энд Ди».
Ліцэнзія ЛП № 02330/362 ад 06.05.2013.
Вул. Бурдзейнага, 37-191, 220136, Мінск.